

**İSMAİL KONEVÎ’NİN HÂŞİYE ‘ALÂ TEFSÎRİ’L-BEYDÂVÎ ADLI
ESERİNDE İ’RÂB OLGUSU**

Arzu SELVÎ

Yüksek Lisans Tezi

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Dr. Öğr. Üyesi Mücahit ELHUT

AĞRI-2022

“Her hakkı saklıdır”

T.C.

AĞRI İBRAHİM ÇEÇEN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAMİ BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
ARAP DİLİ VE BELAGATI BİLİM DALI

Arzu SELVİ

İSMAİL KONEVÎ'NİN HÂŞİYE 'ALÂ TEFSÎRİ'L-
BEYDÂVÎ ADLI ESERİNDE İ'RÂB OLGUSU

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ

Dr. Öğr. Üyesi MÜCAHİT ELHUT

AĞRI -2022

TEZ ETİK VE BİLDİRİM SAYFASI

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum “İSMAİL KONEVÎ’NİN HÂŞİYE ‘ALÂ TEFSİRİ’L-BEYDÂVÎ ADLI ESERİNDE İ’RÂB OLGUSU” adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kağıt ve elektronik kopyalarının Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım .

Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim .

Δ Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

Arzu SELVİ

ÖZET
YÜKSEK LİSANS TEZİ
İSMAİL KONEVÎ'NİN HÂŞİYE 'ALÂ TEFSÎRİ'L-BEYDÂVÎ
ADLI ESERİNDE İ'RÂB OLGUSU

Arzu SELVÎ

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Mücahit Elhut

2022, 145 sayfa

Bu çalışmada Osmanlı âlimleri tarafından muhtasar, şerh ve hâşiye gibi pek çok esere kaynaklık eden Beydâvî'nin (ö. 685/1286) *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl* adlı tefsirine oldukça kapsamlı bir hâşiye kaleme alan İsmail Konevî'nin eserindeki i'râba yönelik görüşleri, yaklaşımı ve yöntemi konu edilmiştir.

Giriş ve üç bölümden oluşan çalışmamızın asıl amacı, İsmâîl Konevî'nin hâşiyesinin i'râb açısından kapsam ve zenginliğini ortaya koymaktır. İ'râb ve i'râbu'l-Kur'ân eserlerine dair pek çok çalışma yapılmıştır. Fakat bir hâşiye üzerinden bazı örneklerle analiz ederek muhaşşinin i'râb yöntemini ortaya koymak hususunda bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Bu sebeple çalışmamız büyük bir öneme sahiptir. Ayrıca şerh ve hâşiye türü eserler bir mirasın aktarılmasında önemli rol oynamaktadır. Hâşiye incelenip söz konusu yöntemler ortaya konulurken müellifin yaşadığı dönemin ilmî mirasını öğrenmemize vesile olmuştur.

2022, 145 sayfa

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, Tefsîr, Beydâvî, Envâru't-Tenzîl, Hâşiye, Konevî, i'râb.

ABSTRACT

DISSERTATION

THE PHENOMENON OF İ'RÂB IN İSMAİL KONEVÎ'S WORK TITLED HÂŞİYE 'ALÂ TEFSÎRİ'L-BEYDAVÎ

Arzu SELVÎ

Thesis supervisor: Dr. Mücahit Elhut

2022, Page: 145

In this study, Beydâvî (d. 685/1286), who was the source of many works such as mukhtasar, sharh and hashiye by Ottoman scholars Ismail Konevî's, who wrote a very comprehensive hashiyah on his tafsir called Envâru't-Tenzîl and Esrâru't-Te'vîl, views, approach and method towards i'rab in his work are discussed.

The main purpose of our study, which consists of an introduction and three parts, is to reveal the scope and richness of İsmâîl Konevî's annotation in terms of i'râb. Many studies have been done on the works of i'râb and i'râbu'l-Qur'an. However, no study has been found to reveal the i'râb method of the mukhthassî by analyzing it with some examples through an annotation. For this reason, our work is of great importance. In addition, commentary and hashiyah play an important role in transferring a legacy. While the hashiyah was examined and the methods in question were put forward, it was instrumental in learning the scientific heritage of the period in which the author lived.

2022, Page: 145

Keywords: Qur'an, Tafsîr, Beydavî, Envâru't-Tenzîl, Hashiyah, Konevî, i'râb.

ÖN SÖZ

Hamd, Hz. Muhammed (s.a.v) aracılığıyla bütün insanlığa nazil olunan ilâhi mesajı kavrayabilmek ve böylece kendisine hakiki anlamda kul olabilmek için bizi İslam nimetiyle şereflendiren Allah Teâlâ'yadır. Salât ve selâm bizi iki cihan saadetine ulaştırabilmek için hidâyet yollarını öğreten rehberimiz Hz. Muhammed'e (s.a.v) onun âline ve ashâbınadır.

Bilindiği gibi İslâm'ın farklı farklı milletlere ve ülkelere yayılması Kur'ân-ı Kerim'i anlamaya yönelik sorunları ve dilde yapılan lahn denilen hataları beraberinde getirmiştir. Bu sorunların kökenine inmek ve yapılan hataları ortadan kaldırmak amacıyla dil âlimleri hicrî II. asrın sonlarına doğru i'râba dair çalışmalara başlamışlar, bu alanda zengin bir ilmî miras bırakmışlardır. Daha sonra bu i'râb çalışmaları Kur'ân'a yansımış o zamandan günümüze birçok i'râbu'l-Kur'ân eseri kaleme alınmıştır. Ayrıca müfessirler de eserlerinde dilbilimsel tefsirin alt dallarından biri olan i'râb konusuna ayrı bir ehemmiyet vermişlerdir.

Osmanlı âlimleri de tefsirler üzerine kaleme aldıkları şerh, hâşiye ve ta'lik tarzı eserlerinde dilbilimsel tefsire önem vermişler, me'âni'l-Kur'ân (Kur'ân lafızlarının anlamı), garibü'l-Kur'ân (âyet lafızlarındaki yabancı kökenli kelimeler) ve i'câzu'l-Kur'ân (Kur'ân âyetlerinin ve lafızlarının dil, üslûb ve muhteva vb. yönlerden mucize oluşu) gibi Kur'ân'ı anlamaya yönelik çalışmaları da eserlerine yansıtmışlardır. Bu bağlamda âyet lafızlarını sarf, nahiv ve belâgat açısından incelemeye tabi tutmuşlardır. Bu şerh, hâşiye ve ta'lik türü eserlerin kaynağı çoğunlukla Osmanlı medreselerinde ders olarak okutulan ve dilbilimsel tefsir açısından zengin sayılan Beydâvî ve Zemahşerî'nin tefsirleridir. Beydâvî'nin *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl* adlı eseri üzerine İsmâîl Konevî'nin kaleme aldığı hâşiyesi de en önemli hâşiyeler arasında yerini almıştır. Bizim çalışmamız da söz konusu hâşiyede müellifin izlediği i'râb yöntemidir.

Giriş ve üç bölümden oluşan çalışmamızın giriş bölümünde tezin konusu, amacı, yöntemi, literatürü ve kaynaklarına yer verilmiştir. Birinci bölümde müellifin yaşadığı dönemin siyasi ve ilmî durumu, Konevî'nin hayatı, ilmî kişiliği ve eserleri konu edilmiştir. İkinci bölümde Beydâvî'nin tefsirinin yöntemi ve kaynaklarına değinilmiş

sonrasında ise Konevî hâşiyesinin tanıtımı yapılmıştır. Üçüncü bölümde ise ana konuya geçilmeden önce i'râbın kavramsal çerçevesi ve önemi, i'râbu'l-Kur'ân terimi ve Kur'ân'ı anlamaya yönelik etkisi gibi konulara değinilmiştir. Ardından Konevî'nin hâşiyesinde i'râb örnekleri incelenerek müfessirin eserinde izlediği yöntem hususunda değerlendirmelere yer verilmiştir. Böylelikle müellifin i'râb anlayışı tesbit edilmeye çalışılmıştır.

Bu çalışmanın hazırlanma aşamasında bilgi ve tecrübelerini benimle paylaşan, bana yol gösteren ve çalışmanın tamamlanması için benden desteğini esirgemeyen tez danışmanım Sayın Dr. Öğr. Üyesi Mücahit ELHUT'a teşekkürlerimi sunarım. Tez savunmasında bulunan Sayın juri başkanımız Doç. Dr. Yakup KIZILKAYA ve Sayın Dr. Öğr. Üyesi Mesut IŞIK hocalarıma değerli katkılarından dolayı teşekkürlerimi borç bilirim.

Ayrıca tezin veri toplama ve yazımı esnasında başvurduğum Süleymaniye, Selimiye, Beyazıt, Manisa ve Raşit Efendi Yazma Eserler Kütüphanesi görevlilerine teşekkürlerimi sunarım.

Eğitimim boyunca ve çalışmalarım esnasında benden desteğini ve dualarını esirgemeyen başta merhûm babam Ali Osman KÜRKLÜ olmak üzere tüm ailem ve arkadaşlarıma teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca eğitime katkıda bulunan tüm hocalarıma ve çalışmanın tamamlanma aşamasında var gücüyle uğraşan ve destek olan Sayın Arş. Gör. Hamza CİVELEK hocama da teşekkürlerimi borç bilirim.

Gayret bizden, tevfik Allah'tandır.

04/11/2022

Arzu SELVİ

İÇİNDEKİLER

TEZ ETİK VE BİLDİRİM SAYFASI	ii
TEZ KABUL VE ONAY FORMU	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
ÖNSÖZ	vi
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR DİZİNİ	xi

BİRİNCİ BÖLÜM

1. GİRİŞ.....	1
1. 1. Araştırmanın Konusu.....	2
1. 2. Araştırmanın Amacı ve Önemi.....	2
1. 3. Yöntemi.....	3
1. 4. Literatür Değerlendirilmesi.....	4
1. 5. Araştırmanın Kaynakları.....	8

İKİNCİ BÖLÜM

2. İSMÂİL KONEVÎ ve ESERLERİ.....	11
2. 1. Yaşadığı Asra Kısa Bir Bakış	11
2. 1. 1. Osmanlı devletinde siyasi durum	11
2. 1. 2. İlmî durum ve medrese teşkilatı	12
2. 2. İsmi ve Hayatı	16
2. 3. Hocaları	17
2. 4. Öğrencileri	17
2. 5. İlmî Kişiliği	18
2. 6. Eserleri	20
2. 6. 1. Tefsire dair eserleri.....	20
2. 6. 2. Kelâma dair eserleri ve risâleleri.....	22

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. İSMÂİL KONEVÎ’NİN HÂŞİYE ‘ALÂ TEFSİRİ’L-BEYDÂVÎ ADLI ESERİ	
3. 1. Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl	25

3. 2. Hâşiye Kavramı	34
3. 3. Hâşiyetü'l-Konevî	36
3. 4. Konevî Hâşiyesinin Kaynakları	37
3. 4. 1. Nahiv, sarf ve belâğat kaynakları	38
3. 4. 2. Lügavî kaynaklar	40
3. 4. 3. Tefsir kaynakları	41
3. 4. 4. Hadis kaynakları	43
3. 4. 5. Fıkıh ve fıkıh usûlü kaynakları	44
3. 4. 6. Akâid ve kelâma dair kaynakları	45
3. 5. Konevî'nin Hâşiyesinde İzlediği Yöntem	46

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. KONEVÎ'NİN HÂŞİYESİNDE İ'RÂB OLGUSU.....	50
4. 1. İ'râbın Kavramsal Çerçevesi.....	50
4. 2. İ'râbın Ortaya Çıkışı	53
4. 3. İ'râbın Önemi	55
4. 4. İ'râbu'l-Kur'ân	56
4. 5. İ'râb Çeşitleri ve İ'râb Alâmetleri.....	57
4. 5. 1. İ'râb şekilleri.....	59
4. 5. 2. İ'râbtan mahalli olmayan cümleler.....	59
4. 6. Konevî'nin Hâşiyesinde İ'râb Olgusu	60
4. 6. 1. Konevî'nin Hâşiyesinde İzlediği İ'râb Yöntemi	61
4. 7. Konevî'nin Hâşiyesinde İ'râba Dair Değerlendirmeleri	71
4. 7. 1. İsimlerin i'râbına dair örnekler.....	72
4. 7. 1. Merfû'ât.....	72
4. 7. 2. Mensûbât.....	82
4. 7. 3. Mecerûrât.....	91
4. 7. 4. Fiillerin i'râbına dair örnekler.....	93
4. 7. 5. Meczûmât.....	96
4. 7. 6. Harflerin i'râbına dair örnekler.....	98

BEŞİNCİ BÖLÜM

5. SONUÇ	111
-----------------------	------------

KAYNAKLAR	114
EKLER.....	126
ÖZGEÇMİŞ.....	132

KISALTMALAR DİZİNİ

b.	: İbn
b.y.	: Basım yeri
bkz.	: Bakınız
C.C	: Celle Celâlühu
DİA.	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
ed.	: Editör
h.	: Hicrî
haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
İ.B.B.	: İstanbul Büyükşehir Belediyesi
İSAM.	: İslam Araştırmaları Merkezi
ktp.	: Kütüphane
ö.	: Ölümü
s.	: Sayfa
s.a.v	: Sallallâhu aleyhi ve sellem
T.D.V.	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkik eden
t.y.	: Basım tarihi yok
v.b.	: Ve benzerleri
vr.	: Varak

BİRİNCİ BÖLÜM

1. GİRİŞ

Şüphesiz ilimlerin en yücesi insanları dünyada ve ahirette saadete ulaştırmak için kurtuluşun yollarını gösteren dinî şer‘î ilimlerdir. Tefsir ilmi ise Kur‘ân-ı Kerîm‘i anlama ve bu vesileyle dünya ve ahiret saadetine ulaşma noktasında en önemli ilimlerden biri sayılmaktadır. Çünkü kulu yüce Allah‘a ulaştıran en faziletli amel, insanlara bir nur ve hidayet kaynağı olarak indirdiği Kur‘ân-ı Kerim‘e hizmet etmektir. İlim talebelerinin yapmaları gereken en önemli şeylerden biri de ebedî kurtuluşun yollarını gösteren bu yüce kitabın hakikatini anlamaya çalışmaktır. Pek çok müfessir Allah Teâlâ‘nın mesajını anlama gayretleri çerçevesinde farklı tefsir metotları geliştirmişlerdir. Ayetleri dilbilimsel yönden incelemek de bu tefsir metotlarından birisidir. Dilbilimsel tefsirin alt dalı olan i‘râb da Kur‘ân-ı Kerim‘in hakikatine ulaşmak ve mesajını kavramak amacıyla tefsir eserlerinde yerini almıştır.

Arap dili gramerine has en önemli konulardan biri de i‘râb olgusudur. Kelimelerin cümle içerisindeki işlevini belirlemede ve dolayısıyla anlamın kavranmasında aktif rol oynayan i‘râb olgusu çerçevesinde pek çok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmaların büyük bir kısmı ise Kur‘ân-ı Kerîm‘in daha iyi anlaşılması üzerine yapılan çalışmaları ihtiva etmektedir.

Kur‘ân-ı Kerîm‘in hakikatine ulaşmak isteyen pek çok âlim farklı farklı tefsir metotları geliştirmişlerdir. Bazı âlimler de var olan bu tefsir türleri üzerine şerh, hâşiye ve ta‘lik tarzı eserler kaleme alarak önemli ölçüde bir literatür oluşmasına katkıda bulunmuşlardır. Dilbilimsel tefsirin bir alt kolu olarak değerlendirilen İ‘râbu‘l-Kur‘ân konusu, Kur‘ân‘ın tefsiri için uğraşan bu âlimlerin eserlerinde sıkça görülmektedir.

Bu çalışmada Osmanlı Döneminde tefsir sahasında bir gelenek haline gelmiş hâşiye çalışmalarından biri olan İsmail Konevî‘nin *Hâşiye ‘alâ Tefsîri‘l-Beydâvî* adlı eserinin i‘râb yönünden incelenmesi konu edilmektedir. Konevî‘nin hâşiyesine dilbilimsel olarak bakıldığında çalışmamız Osmanlı‘nın tefsir üzerine kaleme aldıkları hâşiye türü eserlerinde nasıl bir yaklaşım sergiledikleri hususunda bir örnek teşkil edecektir.

1. 1. Araştırmanın Konusu

Kur'ân-ı Kerim'in ilk müfesiri Hz. Muhammed'den (s.a.v) sonra günümüze gelene dek Allah'ın (C.C) muradını anlamayı kendisine şiar edinmiş müslümanlar, Osmanlı döneminde şerh ve hâşiye tarzı tefsir çalışmalarıyla ön plana çıkmışlardır. Çalışmamızın ana konusu da İsmail Konevî'nin meşhur tefsirlerden biri olan *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Tevîl* üzerine kaleme aldığı *Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Beydâvi* adlı eserinin i'râb yönünden incelenmesidir. Nahiv ilminin alt kollarından biri olan ve mananın belirlenmesinde önemli derecede rol oynayan i'râb ilmi Konevî'nin hâşiyesinde oldukça yoğun bir şekilde kullanılmıştır. Çalışmamızda Konevî'nin nasıl bir i'râb yöntemi izlediği, Beydâvî'nin yaptığı farklı i'râb ihtimallerine ne şekilde değerlendirmelerde bulunduğu ve i'râb-mana ilişkisine değinip değinmediği gibi hususlarda hâşiyeden örnekler ışığında cevap bulmaya çalışılmıştır.

1. 2. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Bu çalışmanın amacı Osmanlı ilim geleneğinde geniş bir literatür oluşmasına vesile olan ve tefsirler üzerine yazılan hâşiye türü eserlerden birinin i'râbı hususunda değerlendirmelerde bulunarak farklı bir çalışma ortaya koymaktır. Bir diğer amacımız Konevî'nin hâşiyesinde nahve dair yapmış olduğu yorumların ve yararlandığı kaynaklardan aktarmış olduğu nahvî bilgilerin izini sürerek yöntemi hakkında bir keşif yolculuğuna çıkmaktır. Bu izi sürerken âyetlerdeki lafızların i'râbındaki farklılıkların manaya nasıl yansıdığına da zaman zaman değinilecektir. Aynı zamanda bu eserin incelenmesiyle Konevî zamanının Osmanlı dönemi âlimlerinin Kur'ân'ın i'râbına yönelik yaklaşımlarını ortaya koymak mümkündür. Fakat ana konuyu daha iyi ortaya koymak adına Konevî'nin hayatı, ilmi yönü, eserleri gibi konuların da ele alınmasının çalışmamız için daha faydalı olacağına inanmaktayız. Buna ek olarak i'râb kavramına kısaca değinip Kâdî Beydâvî'nin tefsiri hakkında bilgiler vermeyi de gerekli bulmaktayız.

Yaptığımız araştırmalara göre i'râb ve i'râbu'l-Kur'ân eserlerine dair hem ülkemizde hem de Arap ülkelerinde pek çok çalışma yapılmıştır. Ama bu çalışmayı bir hâşiye üzerinden inceleyip bazı örnekler üzerinden analiz ederek muhaşşinin i'râb yöntemini ortaya çıkarmak hususunda ülkemizde yapılan herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu sebeple çalışmamız büyük bir öneme sahiptir.

1. 3. Yöntemi

Genellikle “nitel”, “nicel” ve “karma” şeklinde temel aldıkları felsefeye göre üçlü bir tasnife tabi tutulan araştırma yöntemlerinde süreç, incelenecek konunun doğasına göre farklılık arz edebilir.¹ Bilgiyi doğrudan kaynaktan alma zaruretinden dolayı çalışmamızda benimsediğimiz nitel araştırma yönteminde araştırma deseni olarak esnek bir yol takip etme gereği duyduk. Çünkü bu araştırma yönteminde araştırma yapılan konuyla ilgili bilgiler öğrenildikçe üzerinde çalışılacak konu netleşmeye başlar. Araştırma yönteminde takip edilen yol çalışma esnasında yavaş yavaş ortaya çıkar.

Çalışmamızı daha çok özelden genele yani parçadan bütüne doğru bir metot izlemek suretiyle daha anlaşılır kılmaya çalışacağız. Bu metodu uygularken ulaşabildiğimiz ölçüde klasik kaynaklardan yararlanacağız. Ele aldığımız bu çalışma konusunun doğası gereği nitel bir veri analizi yöntemi olan doküman analizine dayanmaktadır. Topladığımız verilere göre araştırma sürecinin ve deseninin oluşmasında tümevarıma dayalı bir yaklaşım izlenmiştir.

Çalışmamızın ana kaynağı olan Konevî Hâşiyesi, Beydâvî'nin tefsiri üzerine yazılan en önemli üç büyük hâşiyeden biri kabul edilmiştir.² Bunun sebebi Beydâvî'nin tefsirinin tamamına yazılmış, detaylı açıklamalar yapılmış, kapsamlı ve yoğun nahvî ve belîğ ifadeler içeren hâşiye olmasındandır.³

Çalışmamızın ilk bölümünde İsmail b. Konevî'nin yaşadığı zamandaki siyâsî ve ilmî ortam, hayatı, hocaları, öğrencileri, ilmî kişiliği ve eserleri gibi başlıklara yer verilecek ve böylelikle hâşiyesinde sergilediği ilmî birikiminin alt yapısı gözler önüne serilecektir.

İkinci bölümde Konevî'nin hâşiyesinin tanıtımı, kaynakları ve hâşiyesinde izlediği yöntemlere dair hususlara geçmeden önce Beydâvî'nin *Envâru't-Tenzîl ve*

¹ Şener Büyüköztürk vd., *Bilimsel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Pegem Akademi, 2019), 12.

² Diğer iki önemli hâşiye ise Şeyhzâde Muhyiddîn el-Kocevî ve Şihâbuddîn el-Hafâcî'nin hâşiyeleridir. Bu bilgi için bkz. Muhammed Ebu'l-Alâ Ebu'l-Alâ el-Hamzâvî, *Mesâilü 'ilmi'l-Meânî fî Hâşiyeti'l-Konevî (ö.1195) alâ tefsiri'l-Beydâvî* (Kahire: Ezher Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi, Doktora Tezi, 2005), 8.

³ Ebu'l-Alâ el-Hamzâvî, *Mesâilü 'ilmi'l-Meânî fî Hâşiyeti'l-Konevî*, 8.

Esrâru't-Te'vîl adlı eserinin ana kaynakları ve müfessirin yöntemine dair önemli bilgiler verilecektir. Böylece tefsir ile hâşiye arasındaki yöntem benzerlikleri ve farklılıklarının anlaşılmasına katkı sağlamak hedeflenmiştir. Sonrasında ise özellikle telif türlerine kısaca değinilmiş, bunlar arasından hâşiyelerin öneminden bahsedilerek ikinci bölümle ilgili bir alt yapı oluşturulmaya çalışılmıştır.

Konevî Hâşiyesinde İ'râb Olgusu adlı son bölümde ise eserde i'râba dair müellifin izlediği yöntem örneklerle ele alınacaktır. Fakat öncesinde hâşiyede inceleme konumuz olan i'râb hakkında bilgiler verilip onun önemine değinilecektir. Böylece Konevî'nin eserinde i'râb hususundaki değerlendirmeleri ele alınırken bu önemin i'râb-mana ilişkisi göz önünde tutularak anlaşılmasına çalışılacaktır. Zaman zaman bu i'râb değerlendirmelerinde Konevî'nin Beydâvî ile ittifak ya da ihtilaf ettiği durumlara da değinilecektir. Yine Beydâvî'nin herhangi bir âyetin i'râbına değinmediği ya da müphem bıraktığı durumlarda Konevî'nin yaptığı izahlara yer verilecektir.

Konu olarak ele aldığımız eser ise *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl* üzerine kaleme alınmış olan en büyük hâşiyelerden birisidir. Şüphesiz Konevî'nin hâşiyesine baktığımızda yirmi ciltlik böyle kıymetli bir eserin satır satır incelenmesinin hem zaman bakımından hem de güç yetirebilme bakımından bizi zora sokacağı âşikârdır. Ancak hâşiyede i'râb olgusunu ve müellifin yöntemini anlayabilmek için konuya bütüncül yaklaşarak eserin bazı bölümlerine bakmanın yeterli olacağı kanaatindeyiz.

Araştırmamız Konevî'nin Beydâvî tefsiri üzerine kaleme aldığı hâşiyesinde i'râb bakımından nasıl bir yaklaşım sergilediğini ortaya koyacaktır.

Bu çalışmamız başarılı bir şekilde sonuçlandığında özelde Konevî'nin genelde ise o dönemin âlimlerinin Kur'ân'ın i'râbını nasıl kullandıklarına dair önemli bilgiler elde edeceğimizi düşünüyoruz. Ayrıca bu dönemin âlimlerinin Kur'ân'ı i'râb ederken i'râb-mana ilişkisine nasıl bir bakış açısı getirdiklerini anlayabileceğimizi umuyoruz.

1. 4. Literatür Değerlendirilmesi

Çalışmamızla ilgili bir literatür taraması yaptığımızda Türkiye'de İsmâil Konevî Efendi'nin *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Tevîl* adlı tefsirin üzerine yazdığı hâşiyesini dil bilimleri açısından araştırma konusu edinen bir çalışmaya rastlamadık. Genel

olarak bu esere dair ülkemizde yapılan çalışmaların oldukça az olduğunu gördük. Bu çalışmalardan biri Burcu Dilek'in 2021 yılında yazdığı "*Kelâm Konularının Kur'ân Merkezli Tartışılması Bakımından Konevî'nin Beyzâvî Tefsiri Hâşiyesinde Kesb Nazariyesi*" adlı doktora tezidir. Dilek bu çalışmada Konevî'nin Beydâvî tefsiri hâşiyesinde kelâm ilminin bir konusu olan "kesb" nazariyesinin, ayetlerin te'viline nasıl etki ettiğini ortaya koymaya çalıştığını belirtmiştir.⁴ Adından da anlaşılacağı üzere çalışma kelâma dair kaleme alınmıştır.

Ulaşabildiğimiz diğer bir çalışma ise Sümeyra Hatice Sandıkçı'nın 2021 yılında "*İsmail Konevî'nin Beyzâvî Hâşiyesinin Tefsir Tarihindeki Yeri: Lafzatullah Tefsiri Örneğinde Bir İnceleme*" adlı yüksek lisans tezidir. Sandıkçı bu çalışmada hâşiyenin şekli, özellikleri, muhtevası, kaynakları, uslûbu ve yöntemine değinmiş ardından da Lafzatullâh tefsirinin Konevî tarafından nasıl şerh edildiğini diğer Envârü't-Tenzîl haşiyeleri ile mukayeseli bir şekilde izah etmeye çalışmıştır. Zaman zaman bu mukayeseleri Keşşâf hâşiyelerinden yorumlarla da zenginleştirilmiştir.⁵ Bu çalışma ise hâşiyenin Lafzatullâh bölümü ile sınırlı kalmış ve tefsir ilmi açısından bir incelemeye tabi tutulmuştur.

Konevî'nin Beydâvî tefsiri üzerine Arap ülkelerinde yapılmış çalışmalar ise daha çok belâgat ilmi üzerinedir. Bu hususta ulaştığımız akademik çalışmalardan ilki Suud Üniversitesi Arap Dili Fakültesi Belâgat ve İslam Edebiyatı Metodolojisi Bilim Dalı Tezler Kataloğu'nda⁶ Abdülaziz b. Muhammed es-Sâlim'in yazdığı "*Mebâhisu İlmi'l-meânî 'inde İsmâîl el-Konevî (ö.1195) fî Hâşiyeti alâ Tefsîri'l-Beydâvî*" adlı bir çalışmanın ismine rastladık. İlgili katalogda Muhammed b. Abdurrahman el-Harrâz'ın "*Mebâhisu İlmi'l-beyân 'inde İsmâîl el-Konevî (ö.1195) fî Hâşiyeti alâ Tefsîri'l-Beydâvî: Dirâseten ve Takvîmen*" adlı yüksek lisans tezinin ismi geçmektedir.

⁴ Burcu Dilek, *Kelâm Konularının Kur'ân Merkezli Tartışılması Bakımından Konevî'nin Beydâvî Tefsiri Hâşiyesinde Kesb Nazariyesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 3.

⁵ Sümeyra Hatice Sandıkçı, *İsmail Konevî'nin Beyzâvî Hâşiyesinin Tefsir Tarihindeki Yeri: Lafzatullah Tefsiri Örneğinde Bir İnceleme* (İstanbul: 29 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 3-4.

⁶ Bu kataloğa ulaşmak için bk. Ali b. Muhammed el-Hamûd, *Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye Külliyyetü el-lügati'l-Arabiyye kısmu'l-belâgati ve'n-Nakd ve Menheci'l-Edebi'l-İslâmî delili er-resâili'l-ilmiyye*.

Belâgat alanında kaleme alınmış bir başka çalışma ise aynı üniversitenin kataloğunda ismine rastladığımız Emel İd Nüveyfa‘ el-Mutayrî’nin, “*el-Bedi‘ fî Hâşiyeti’l-Konevî alâ tefsîri’l-Beydâvî (Dirâseten ve Takvîmen)*” adlı yüksek lisans tezidir. Diğer iki tezin aksine el-Mutayrî’nin çalışmasını inceleme fırsatını bulup içeriği hakkında biraz malumat elde etmeye çalıştık. Mutayrî bir giriş ve üç bölümden oluşan çalışmasının giriş kısmında “*bedi‘*” kelimesinin bir mefhûm olarak ortaya çıkışı ve kavramsal çerçevesi hakkında bilgi vermiştir. Giriş kısmının devamında İsmâil b. Konevî’nin hayatı ve hâşiyesine, sonrasında ise Beydâvî ve tefsirine kısaca değinmiştir.⁷ Birinci bölümde “*Hâşiyede el-Bedi‘ul’-Manevî*” başlığı altında hâşiyeden örnekler sunarak mübâlağa, tıbâk, mukâbele, leff ü neşr başta olmak üzere dokuz sanata yer vermiştir.⁸ İkinci bölümde ise “*Hâşiyede el-Bedi‘u’l-Lafzî*” başlığıyla yine hâşiyeden örnekler vererek dört sanatı konu edinmiştir.⁹ Üçüncü bölümü Mutayrî Konevî’nin hâşiyesinde bedi‘ ilmine dair açıklamalarını değerlendirmek için ayırmıştır.¹⁰

Son olarak belâgat alanında Ezher Üniversitesi’nden Muhammed Ebu’l-Alâ Ebu’l-Alâ el-Hamzâvî’nin “*Mesâilü ‘ilmi’l-Meânî fî Hâşiyeti’l-Konevî (ö.1195) alâ Tefsîri’l-Beydâvî*” adlı doktora tezinde Konevî’nin hâşiyesinin meânî ilmi açısından değerlendirilmesi konu edilmiştir. Çalışmanın giriş kısmında İmâm Beydâvî’nin hayatı ve tefsiri, tefsirinin üzerine yazılan hâşiyeler ve Konevî’nin hayatından bahsettikten sonra “*İmâm Konevî’nin Asrı*” başlığı altında Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşundan başlayıp dağılma dönemine kadar uzunca bir tarih çalışması yapmıştır.¹¹ Oysa Konevî’nin yaşadığı dönem sadece 18. yüzyılı kapsar ve bu dönem ise Osmanlı’nın gerileme dönemidir. Birinci bölümde “*Konevî’den önce Me‘ânî İlmi Konusu*” başlığı altında nazım teorisini,¹² fesâhat ve belâgat konusunu,¹³ haberin

⁷ Emel İd Nüveyfa‘ el-Mutayrî, “*el-Bedi‘ fî Hâşiyeti’l-Konevî alâ tefsîri’l-Beydâvî (Dirâseten ve Takvîmen)*” (PDF: Arşîfü’l-İslâm, 2019), 1-30.

⁸ el-Mutayrî, “*el-Bedi‘ fî Hâşiyeti’l-Konevî alâ tefsîri’l-Beydâvî*”, 31-174.

⁹ el-Mutayrî, “*el-Bedi‘ fî Hâşiyeti’l-Konevî alâ tefsîri’l-Beydâvî*”, 188-219.

¹⁰ el-Mutayrî, “*el-Bedi‘ fî Hâşiyeti’l-Konevî alâ tefsîri’l-Beydâvî*”, 230-264.

¹¹ Muhammed Ebu’l-Alâ Ebu’l-Alâ el-Hamzâvî, *Mesâilü ‘ilmi’l-Meânî fî Hâşiyeti’l-Konevî (ö.1195) alâ tefsîri’l-Beydâvî* (Kahire: Ezher Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi, Doktora Tezi, 2005), 17-46.

¹² el-Hamzâvî, *Mesâilü ‘ilmi’l-Meânî fî Hâşiyeti’l-Konevî*, 54-59.

¹³ el-Hamzâvî, *Mesâilü ‘ilmi’l-Meânî fî Hâşiyeti’l-Konevî*, 61-63.

isnâdı,¹⁴ Müsnedün ileyhın halleri¹⁵ başta olmak üzere meânî ilmiyle alakalı detaylı bilgileri konu edinmiştir. İkinci bölümde “*Meânî ilmi açısından Konevî’nin Yöntemi*” başlığı altında hâşiyedeki nazım teorisini, fesâhat ve belâgat açısından değerlendirmeleri,¹⁶ sırasıyla meânî ilminin bütün konularını ayrı ayrı alt başlıklar halinde incelemiştir. Son bölümde Hamzâvî, Konevî ile meânî ilmi konusunu ele alma hususu arasındaki ilişkiyi değerlendirmiş, diğer iki meşhur Beydâvî hâşiyesi muhaşşisi olan Şeyhzâde ve Hafâcî ile yöntemlerinin benzerliklerine ve farklılıklarına değinmiştir.

Arap ülkelerinde yapılan bu çalışmalar dil biliminin alt dalı olan belâgat ilmi ile alakalıdır. Bu sebeple ne ülkemizde ne de başka bir ülkede söz konusu eserin sarf ve nahvine dair akademik bir çalışma bulunmaktadır.

Araştırmalarımızın sonucuna göre İsmâîl b. Konevî’nin Beydâvî Hâşiyesi üzerine ülkemizde ve Arap ülkelerinde yapılan çalışmalar bununla sınırlıdır. Lakin Konevî’nin başka eserleriyle ilgili çalışmalar yapılmıştır.¹⁷

Sonuç olarak tez önerisi için sunduğumuz konuya dair ne Türk ne de Arap akademik alanlarda daha önce yapılan çalışmalara rastlanmıştır. Bu çalışmamız neticesinde tefsir üzerine yazılan ve Kur’ân’ın daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunan hâşiyeler türü eserlerden birinin i‘râbına yönelik nitelikli bir çalışma ortaya koyacağımızı umuyoruz. Çalışmamız bu alanda daha önce yapılan çalışmalara örnek olacak ve böylece araştırılmayı bekleyen diğer tefsir hâşiyelerindeki dilbilimsel yöntemlerin gün yüzüne çıkmasına vesile olacaktır. Zira Kur’ân’ın tefsiri üzerine pek çok çalışmalar yapıldığı halde tefsir üzerine yazılan hâşiyeler türü eserlere dair dilbilimsel çalışmalar sınırlıdır.

¹⁴ el-Hamzâvî, *Mesâilü ‘ilmi’l-Meânî fî Hâşiyeti’l-Konevî*, 65-70.

¹⁵ el-Hamzâvî, *Mesâilü ‘ilmi’l-Meânî fî Hâşiyeti’l-Konevî*, 72-83.

¹⁶ el-Hamzâvî, *Mesâilü ‘ilmi’l-Meânî fî Hâşiyeti’l-Konevî*, 158-177.

¹⁷ Bu çalışmalardan bazıları için bk. Muhammet Emin Efe, *İsmail Konevî Efendi’nin Hâşiyelerine Ale’l-Mukaddimâtü’l-Erba’ Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili* (Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018); Ahmet Karaarslan, *İsmâîl el-Konevî’nin Kelâma Dâir Risâlelerinin Tahkiki* (Aksaray: Aksaray Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019); İbrahim Bayram, *Teklif-i Mâ Lâ Yutâk Risalesi Bağlamında İsmail Konevî’nin Teklif Anlayışı*, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47 (Aralık 2019).

1. 5. Kaynakları

Çalışmamıza konu olan Konevî'nin, 18. yüzyıl Osmanlı âlimlerinden olması hasebiyle o dönemi ve âlimlerini konu edinen eserler öncelikli olarak başvuracağımız kaynaklardır.

Bir giriş ve üç bölümden oluşan çalışmamızın birinci bölümünde kısaca İsmâil Konevî'nin yaşadığı dönem olan 18. yüzyılın siyâsî ve ilmî durumundan kısaca bahsetmek üzere İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın "*Osmanlı Tarihi*", Selim Hilmi Özkan, "*Mustafa III*", *İslam Tarihi ve Medeniyeti* 13, TDV İslam Ansiklopedisi ile bazı tez ve makalelerden faydalanılmıştır.

Hem İsmail b. Konevî'den önce hem de onun zamanında Osmanlı devletinde hâkim olan medrese geleneği ve huzur-ı hümayun dersleri hakkında genel bilgiler vermek adına İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın "*Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*" adlı eserinden ve birkaç makaleden istifade ettik. Ayrıca TBMM'nin web sayfasından ulaşabildiğimiz "*Koçi Bey Risalesi*" de Osmanlı devletinin ilim ve erbabına verdiği değeri anlamamıza ışık tutmuş eserlerden biridir. Konevî'nin hayatı ve eserleriyle alakalı bilgilere ulaşmak için özellikle 18. yüzyıla kadar yaşamış âlimlerin biyografilerini ihtiva eden eserleri araştırarak bulmaya çalıştık. Ne var ki yazdığı Beydâvî hâşiyesiyle bu denli meşhur olan Konevî'nin hayatına dair detaylı bir malumat bulamadık. Bu hususta sınırlı ölçüde de olsa Bağdatlı İsmâil Paşa'nın "*Hediyyetü'l-Ârifîn Esmâu'l-Müellifîn ve Âsâru'l-Musannifîn*" ve "*Îzâhu'l-Meknûn fî'z-zeyli 'alâ Keşfü'z-Zünûn 'an esâmi'l-Kütub ve'l-Fünûn*" adlı eserlerinden, Ömer Rıza Kehhâle'nin "*Mu'cemü'l-müellifîn Terâcimü Musannifi'l-Kütübi'l-Arabiyye*", el-Murâdî'nin "*Silkü'd-Dürer fî A'yâni'l-Karni's-Sânî Aşer*", Bursalı Mehmed Tâhîr'in "*Osmanlı Müellifleri*", Fikrî Zekî el-Cezzâr'ın "*Medâhilü'l-Müellifîn ve'l-a'lâmi'l-'Arab hattâ 'âm 1215-1800*", Hayruddin ez-Zirikli'nin "*el-A'lâm Kâmûsü Terâcim*", Âdil Nuvayhid'in "*Mu'cemü'l-Müfessirîn min Sadri'l-İslâm hatta'l-Asri'l-Hâzır*" ve Mehmet Süreyyâ'nın "*Sicilli Osmânî*" gibi biyografik eserlerinden istifade edilmeye çalışılmıştır. O dönemde sarayda yapılan ve Konevî'nin de katıldığı *Huzur-ı Hümayun Dersleri* hakkında Mehmet Zeki Pakalın'ın "*Osmanlı Deyimleri Sözlüğü*" ve Ebu'l-Ulâ Mardin'in "*Huzur Dersleri*" adlı eseri kaynak olarak kullanılmıştır. Yine Konevî'nin hem kendisi hem de eserleriyle ilgili bilgilere ulaşmak için müellifin

matbu ve yazma eserlerine de müracaat edilmiştir. Konevî hâşiyesinin yazma nüshaları için *Süleymaniye Kütüphanesinin Katalog Tarama Programı*, *Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı*, *İSAM Türkiye Kütüphaneleri Veri Tabanı* ve *İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar* web sitesinden tarama yapma neticesinde ulaşılan eserlerin kopyaları talep edilmiş ve tarafımıza gönderilmiştir. Konevî'nin diğer eserleriyle ilgili yazma nüshalara ise bu eserler hakkında yazılan bazı makale ve tezlerden istifade edilerek ulaşılmıştır.

İkinci bölümde ise Beydâvî ve onun eseri *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl* hakkında İbn Kâdî Şühbe'nin *Tabakâtü's-Şâfi'îyye*, Ahmed ed-Dâvûdî'nin *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, es-Safedî'nin *el-Vâfi bi'l-Vefâyât*, es-Subkî'nin *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-Kübrâ*, Abdullah Muhammed el-Habeşî'nin *Câmiu's-Sürûh ve'l-Havâşî*, Hâcî Halife'nin *"Keşfü'z-Zünûn*, Muhammed Hüseyin ez-Zehebî'nin *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, İbrâhîm Abdullah Rufeyde'nin *"en-Nahv ve Kütübü't-Tefsîr* gibi eserlerden ve bazı tezlerden faydalanılmıştır.

Yine aynı bölümde hâşîye kavramı ve tefsir ilminde hâşîye ile ilgili Ahmed Muhtâr Ömer'in *"Mu'cemu'l-Lügati'l-'Arabiyye el-Mu'âsıra"*, es-Seyyid eş-Şerif el-Cürcânî'nin *"Mu'cemü't-Ta'rîfât"* ve İbn Manzûr'un *"Lisânü'l-Arab"*ı gibi lügavî eserlerden, Kâtip Çelebi'nin *"Keşfü'z-Zünûn 'an esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn"* ve Muhammed Altuncî'nin *"el-Mu'cemu'l-mufasssal fi'l-edeb"* adlı eserinden, Muhammed Abay'ın *"Osmanlı Döneminde Tefsir Hâşiyeleri"* adlı çalışmasından ve TDV İslam Ansiklopedisinin *"şerh"*, *"hâşîye"* ve *"ta'likât"* maddelerinden faydalanılmıştır.

Üçüncü bölümde Konevî'nin hâşiyesinde i'râba dair izlediği yöntem ve değerlendirmeleri ele alınmıştır. Fakat öncesinde ele aldığımız i'râb kavramı ve İ'râbu'l-Kur'ân'ın kavramsal çerçevelerini açıklamak üzere Mücahit Elhut ve Arzu Selvi'nin hazırlamış olduğu ve 30 Haziran'da makale olarak yayınlanan *"IV. (X.) Yüzyılda Yazılmış İ'râbu'l-Kur'ân Eserlerinin Genel Özellikleri"* adlı çalışmamızın konumuzla ilgili kısmından alıntı yapılmıştır. Bu bağlamda İbn Manzûr'un *"Lisânü'l-Arab"*, Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî'nin *"Kitâbü'l-Ayn"*, İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî'nin *"'es-Sihâh: Tâcu'l-Luğa ve Sihâhu'l-Arabiyye"*, ez-Zebîdî'nin *"Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, Fîrûzâbâdî'nin *el-Kâmûsu'l-Muhît*, el-Ezherî'nin

“*Tezhîbü’l-Lüga*”, Abdullah b. Mâlik et-Tâî’nin “*Şerhu’t-Teshîl li İbn Mâlik*”, Ebu’l-Feth Osman İbn Cinnî, ‘*el-Hasâis*’ ve Muhammed b. Abdurrahim el-Meylânî’nin “*Şerhu’l-Muğnî fi’n-Nahv*” gibi lügavî eserlerden, Durmuş Ali Kayapınar’ın “*İ’râbu’l-Kur’ân-Kur’ân-ı Kerîm’in Gramerine Giriş*” ve Yakup Civelek’in “*Arap Dilinde İ’râb Olgusu*” adlı çalışması gibi bu alanda yazılmış bazı makale ve tezlerden faydalanılmıştır.

Sonrasında ise ana konumuz olan Konevî’nin hâşiyesinde izlediği i’râb yöntemine ve değerlendirmelerine yer verilmiştir. Zaman zaman Beydâvî ve Konevî’nin görüşleri mukayese edilerek ittifak ve ihtilaf noktalarına değinilmiştir. Dolayısıyla bu bölümde ana kaynağımız Konevî’nin *Hâşiyetü’l-Konevî alâ Tefsîri’l-İmâmi’l-Beydâvî* adlı eseri olacaktır. Konevî Beydâvî’nin ibarelerini açıklamak üzere bazen kelime kelime bazen de kısa cümleler halinde ele almıştır. Bu sebeple Beydâvî’nin ifadelerini anlamakta zorlandığımız için *Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Tevîl* adlı eser de ana kaynaklarımız arasında yerini almıştır.

Konevî’nin i’râba dair ele aldığı açıklamalarında değinilmesini gerekli gördüğümüz gramer terimlerini açıklamak üzere İbnü’s-Serrâc’ın (ö.316/929) *el-Usûl fi’n-nahv*, Abdülkâhir el-Cürçânî’nin (ö.471/1078) *el-Avâmilü’l-Mie*, İbnü’l-Hâcib’in (ö.646/1249) *el-Kâfiye fi’l-ilmî’n-Nahv ve’s-Şâfiye’l-ilmî’t-Tasrif*, İbn Hişâm’ın *Sebilü’l-Hüdâ ‘alâ Şerhi Katri’n-Nedâ ve Belli’s-Sadâ*, Muhammed b. Abdurrahim el-Meylânî’nin (ö.811/1408) *Şerhu’l-Muğnî fi’n-Nahv ve Şerhi Katri’n-Nedâ*, Nûreddîn el-Câmî’nin (ö.898/1492) Molla Câmî (el-Fevâidü’z-Zıyâiyye), es-Suyûtî’nin (ö.911/1505) *Kitâbu’l-İtkân*, Fâdıl es-Sâmerrâî, *Me’ânî’n-Nahv*, el-Birgivî’nin (ö.981/1573) *İzhâru’l-Esrâr fi’n-Nahv*, Muhammed el-Antâkî’nin *el-Minhâc fi’l-Kavâ’id ve’l-İ’râb*, Emîl Bedî‘ Ya‘kûb’un *Mevsûatü’n-Nahv ve’s-Sarf ve’l-i’râb* ve Mustafa Meral Çörtü’nün *Arapça Dilbilgisi Nahiv* gibi eserlerinden ve bazı tez ve makalelerden faydalanılmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

2. İSMÂİL KONEVÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

2. 1. Yaşadığı Asra Kısa Bir Bakış

Bir âlimin hayatını anlayabilmek için onun yaşadığı dönemin etkilerini ve kendisini çevreleyen siyâsi ve ilmî durumun onun hayatını nasıl yönlendirdiğini öğrenmek gerekmektedir.

2. 1. 1. Siyasî durum

İsmâîl Konevî'nin 1700'lü yılların başlarında doğduğunu farz edersek muhtemelen kendisi beş ayrı Osmanlı padişahın zamanında yaşamıştır. Bu padişahlar sırasıyla şöyledir: III. Ahmed (1703-1730), I. Mahmûd (1730-1754), III. Osman (1754-1757), III. Mustafa (1757-1774) ve I. Abdülhamid (1774-1789).

27 yıl süren III. Ahmed dönemi askerî alanda yetersizliklerin olduğu ve dolayısıyla ihtiyaçların arttığı bir dönem olmuştur. Padişah, düzen ve disiplini bozulan yeniçeri birliğini yatıştırmaya çalışmış ama bu konuda pek de başarılı olamamıştır. Öte yandan denizlerde hakimiyet kurmak isteyen ve Orta Asya üzerinde yayılma politikası izleyen Rusya ile ilişkiler gergin geçmiştir. Buna rağmen -daha sonra *Lale Devri* diye adlandırılan- bu dönem teknik bazı ilerlemelerin olduğu müreffeh bir dönem olarak kayda geçmiştir.¹⁸

1730 yılında Patrona Halil İsyanı sebebiyle tahttan feragat eden III. Ahmed'in yerine geçen yeğeni I. Mahmud önce ülke içindeki isyanları bastırmak ve asi beylerin nüfuzunu kırmak için uğraşmış ve başarılı olmuştur. Daha sonra dış meselelere yönelip Rusya, İran ve Avusturya gibi ülkelerle denge politikası izlemiş, önemli anlaşmalara imza atmıştır.¹⁹

¹⁸ M. Münir Aktepe, "Ahmed III", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/34-38.

¹⁹ Abdülkadir Özcan, "Mahmud I", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/348-352.

III. Osman ise kısa süren saltanatında iç karışıklıklarla uğraşmış, dış siyasette ise ılıman bir tavır takınmıştır. Yangın, sel vb. felaketler sonucu oluşan tahribatlar da bu dönemde öne çıkan sorunlardandır.²⁰

III. Mustafa tahta çıkınca hali hazırda sadaret görevinde bulunan Koca Ragıp Paşa (ö.1176/1763) ile yoluna devam etmiştir. Dış politika ile uğraşma işini Koca Ragıp Paşa'ya bırakan III. Mustafa, iç işler ve mimarî faaliyetlerle yakından ilgilenmiştir.²¹ Ragıp Paşa'nın vefatından sonra Ruslarla savaş yapmak zorunda kalmış ve Osmanlı devleti bu savaşlarda çok can kaybetmiştir. Rusların Kırım'ı işgali sonucu yaşanan faciaların ardından üzüntüsünden vefat etmiştir.²²

I. Abdülhamid ise Osmanlı devletinin en buhranlı döneminde tahta çıkmış, devam eden Rus savaşının yenilgisinden sonra Küçük Kaynarca Antlaşmasını imzalamak zorunda kalmıştır. Fakat Ruslarla sorunlar hiç bitmemiş Koca Yusuf Paşa'nın sadareti sırasında yine sıcak savaşlar baş göstermiştir. Siyasî alandaki başarısızlıklara karşın ıslahat hareketlerine ve ordunun intizamına özen göstermiştir.²³

2. 1. 2. İlmî Durum ve Medrese Teşkilatı

Osmanlı hükümdarları devletin kuruluşundan itibaren “İlmin bekâsı ulemâ iledir” şiarıyla ilme ve âlimlere çok önem vermiş, âlimlere hürmet ve iltifatta bulunmuşlardır. Âlimler de bulundukları makamın hakkını vermiş, gerektiğinde padişaha bile nasihatlerde bulunmaktan çekinmemişlerdir.²⁴ İlme önem verilmesinin bir gereği olarak Osmanlı topraklarının birçok yerinde medreseler kurulmuş halk da bu eğitim kurumlarına rağbet göstermiştir. İlmî seviyenin yüksek ve gelişmiş olduğu toplumlarda idarî, askerî ve siyasî alanlardaki gelişmenin paralelliği ihtimali göz ardı edilemez bir gerçektir. Osmanlı devleti de bu gerçeklikten nasibini almış olacak ki asırlar boyu üç kıtaya hâkim olarak gelişim ve yükselişin zirvesine oturmuştur.

²⁰ Fikret Sarıcaoğlu, “Osman III”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 1 Nisan 2022); *Mufassal Osmanlı Tarihi* (İstanbul: Güven Yayınevi, 1971), 5/2551.

²¹ Selim Hilmi Özkan, “Mustafa III”, *İslam Tarihi ve Medeniyeti 13*, ed. Mehmet Şeker (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018), 79-80.

²² Kemal Beydilli, “Mustafa III”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 2 Nisan 2022).

²³ M. Münir Aktepe, “Abdülhamid I”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 2 Nisan 2022).

²⁴ Koçibey Risalesi, Ebu'-z-Ziya Matbaası, TBMM Kütüphanesi, 1303, 36-38.

Osmanlı eğitim sisteminde günümüzün ilkokullarının karşılığı olan *sibyân mektepleri*, medrese öncesi gidilmesi elzem olan ve müfredatında diğer derslerin yanında Kur'ân-ı Kerim talim ve tedrisi bulunan bir mekteptir. Sibyân mektebinde eğitimini başarıyla tamamlayanlar medreseye geçme hakkını haiz olurlardı. Fatih Sultan Mehmet (ö.886/1481) zamanında kurulan Sahn-ı Semân medreseleriyle birlikte daha ileri bir seviyeye ulaşan medrese teşkilatı, kendi içinde birçok farklı bölüme ayrılarak hiyerarşik bir hale bürünmüştür. Kanûnî Sultan Süleyman (ö.1566) zamanında Süleymaniye medreselerinin açılmasıyla gelişimini ve sistemini daha üst seviyeye çıkarmıştır. Yapısında birçok medreseyi de barındıran, hem aklî hem de naklî ilimlerin okutulduğu Süleymâniye medreselerinde “*Usûlsüz vusul olmaz*” düsturuna göre en alt bölümden en üst seviyeye kadar okutulan bazı dersler şunlardır.²⁵

- a. Arapça (Sarf, Nahiv, Belâgat)
- b. Tefsir ve Tefsir Usûlu (Tefsirde Kâdî Beydâvî ve Zemahşerî)
- c. Kıraat ve Tecvid
- ç. Hadis ve Hadis Usûlu
- d. Fıkıh ve Fıkıh Usûlu
- e. Kelâm ve Akâid
- f. Mantık.

Osmanlı medreselerindeki eğitim usûlü diğer İslâm medreselerindeki usûller gibi bir yöntem benimsemiş ve medreselerin sayıları arttıkça derece ve sınıflandırma tertipleri de farklılıklar arz etmiştir.²⁶

İsmâil Konevî'nin yaşadığı dönemde öne çıkan bazı ilmî faaliyetler

III. Ahmed dönemi sadrazamı İbrâhim Paşa (1143/1730) vesilesiyle tercüme faaliyetlerinde az da olsa ilerleme kaydedilmiştir. Derviş Ahmed Efendi'nin (ö.1113/1712) *Câmi 'u'd-düvel* olarak bilinen *Sahâîfü'l-ahbâr*, Bedrüddin el-Aynî'nin (ö.855/1451) *Târîhu'l-Bedrî* olarak bilinen umumi dünya tarihine dair eseri *'İkdü'l-cümân fî târihi ehli'z-zamân* adlı Arapça eserleri ve Hândmîr Gıyaseddin

²⁵ Mefail Hızlı, “Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler”, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 17/1 (2008), 27-28,34-39.

²⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988), 2-3.

Muhammed'in (ö.942/1535-36) *Habîbü's-siyer fî ahbâri efrâdi'l-beşer* adlı Farsça eseri gibi bazı eserler İbrâhîm Paşa'nın 1725 yılında İstanbul'da kurduğu bir ilim heyeti tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir.²⁷

I. Mahmud döneminde askerî alanda yapılan bazı ıslahatlara karşın ilmî alanda pek gelişmeler yaşanmamıştır. Padişah, İbrahim Müteferrika'ya savaşlarda yaşanan mağlubiyetlerin sebebi ve alınacak tedbirler hakkında sorular sormuş ve onun *Üsûlu'l-Hikem* adlı eseri yazmasına vesile olmuştur. Ayrıca I. Mahmud Fatih Câmi' yanında kurduğu medresede *Sahîh-i Buhârî*'nin okutulmasına önem vermiştir.²⁸

Padişahlığı 3 yıl kadar süren III. Osman zamanında ilmî alanda öne çıkan bir gelişme yaşanmamıştır.²⁹

İsmâil Konevi'nin (ö. 1195/1781) doğum tarihi tam olarak bilinmemekle beraber onun, Osmanlı padişahlarından III. Mustafa (ö. 1187-1774) ve I. Abdülhamid (ö. 1203/1789) dönemlerinde *Huzûr-ı Hümayûn*'da bulunduğu bilgileri mevcuttur.³⁰ Tarihlerden de anlaşılacağı üzere müellifimizin yaşadığı dönem Osmanlı Devleti'nin gerileme dönemine rastlamaktadır. Siyâsî, askerî, iktisadî vb. alanlarda gerilemenin ve buhranlı dönemlerin yaşandığı bir toplumda ilmî seviyenin de yüksek olmasını bekleyemeyiz. Ancak zaman zaman aralarında Konevî gibi âlimlerin de olduğu hidâyet ve ilim meş'alelerini taşıyan seçkin âlimler de olmuştur.³¹

Burada biraz da *Huzur Derslerinden* bahsetmek yerinde olacaktır. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan beri var olduğu söylenen ancak resmî olarak Sultan III. Mustafa tarafından bir kanun çıkarılarak her yıl Ramazan ayında devam eden derslere *Huzur-ı Hümayûn Dersleri* adı verilmiştir. Bu dersler padişah huzurunda, "*mukarrir*" adı verilen o dönemin meşhur âlimleri tarafından tahrir olunmuştur. 1758 yılında Ramazan ayında III. Mustafa sarayda ulemânın tefsir dersi okutmasını irâde etmiş ve

²⁷ Salim Aydüz, "Lale Devri'nde yapılan ilmî faaliyetler", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 3(1997), 148-159; *Mufasssal Osmanlı Tarihi*, 5/2438.

²⁸ Özcan, "Mahmud I".

²⁹ Fikret Sarıcaoglu, "Osman III", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 26 Nisan 2022).

³⁰ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, thk. A. Fikri Yavuz-İsmail Özen (İstanbul: Meral Yayınevi), 1/376; Muhammed Hâil b. Ali el-Murâdî, *Silkü'd-Dürer fî A'yânî'l-Karnî's-Sânî Aşer*. (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1301/1988) 1/258.

³¹ XVIII. yüzyılda öne çıkan bazı âlimler için bkz. *Mufasssal Osmanlı Tarihi*, 5/2661-2674.

derste hazır olanların arasında İsmail Konevî Efendi'nin de ismi geçmiştir.³² Ahmed Vâsıf Efendi'nin “*Târîh-i Vâsıf*” adıyla meşhur “*Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâyiku'l-Ahbâr*” eserinde konuya dair açıklamaları şu şekildedir:

“(Mübâhese-i ‘İlmiyye der-Huzûr-ı Hümâyûn) Şehriyâr-i bi-meydânî dâme fî kilâeti’s-samedânî hazretlerinin ilm-i şerîfe rağbetleri zâyid ‘ani’l-vasf ve istimâ’ mübâhese-i nakliyye ve akliyyeye meyl ve rûkunları vâreste-i îzâh ve keşf olduğuna binaen ramazân-ı şerifte huzûr-ı hümâyûnlarında tefsîr-i Kâdî’dan birkaç âyet kıraât ve bir mukarrir ve beş nefer tâlib sûretinde ‘ulemâ-i cemiyet ile ifâda-i feyz ve bereket eylemeleri irade buyrulub fetvâ emini Ebubekr Efendi mukarrirliğe intihâb ve müderrisîn-i kirâm ve ‘ulemâ-yı a’lâmdan Nebih Mehmed (ya da Muhammed) Efendi ve saray hâcesi Hâmîdi Muhammed Efendi ve şeyhulislâm müfettişi İdris Efendi ve Müzellef Mehmed Efendi ve Konevî İsmâîl Efendi tâlib menziline istishâb olunub huzur-ı şahanede ictimâ’ etmeleriyle “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا قَوَّامِينَ بِالْقِسْطِ” âyet-i şerifesini mukarrir-i mezkûr ahsen-i ta’bîr ile tefsîr ve yenâbî’-i ulûmunu tefsîr edip beyne’l-‘ulemâ arz ve gayr-ı müfârik olan hased ve istibdâd iktizâsıyla Müzellef Efendi ve İdrîs Efendi muâraza ve mücâdeleye kıyâm ve her biri cevâb-ı müskit ile ilzâm ve ‘akîb meclisde her birine yüzer altın in’âm olunub ilâ hâze’l-ân bu âdet-i hasene ber-devâm ve giderek izâfât-ı ifrâd ‘ulemâ ile teksîr cihât-ı ikrâm kılınıp mebde-i hayr olan şehriyâr-ı inâmın sahâyif-i hasenâtına nâ-gencâ-yı havsala-i erkâm olacak sevâb yazılacağı tahkîk-i gerde-i hâs ve ‘âmmidir.”³³

Ebu’l-‘Ulâ Mardin, *Huzur Dersleri* adlı çalışmasında Ahmed Atâ Efendinin Huzur Dersleri’nin başladığı zamanı ilk Osmanlı sultânı Osman Gazi’ye kadar götürdüğünü, fakat o zamanlarda yapılan mutad tefsir dersi ile Sultân III. Mustafa zamanında yapılan tefsir derslerinin farklı olduğunu ifade eder. Huzur Dersleri’nde

³² Ahmed Vâsıf, “*Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâyiku'l-Ahbâr*”, s. 157-158; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993), “Huzur Dersleri”, 1/860-861; Ebu’l-‘Ulâ Mardin, *Huzur Dersleri* (İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1951), 2/312; Mehmed Hâkim Efendi, *Hâkim Efendi Tarihi* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 1/798, 2/920.

³³ Ahmed Vâsıf, “*Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâyiku'l-Ahbâr*”, s. 157-158. (Günümüz Türkçesine çevirisi bize aittir.)

mubâhese ve münâzaranın esas olduğunu, orada hazır bulunan muhatapların vazifelerinin bir gereği olarak soru sormaları gerektiğini, mübâheselerde söz ve fikir hürriyetinin olduğunu, fakat diğer tefsir derslerinde bu ve benzeri şeylerin yapılamayacağını uzun uzun aktarır.³⁴ Mardin, 1172/1758 Ramazan’ında başlayan Huzur Dersleri’nin halifeliğin kaldırılmasıyla beraber 1341/1923 Ramazan’ında sona erdiğini³⁵ belirtir.

Son olarak Konevî’nin hayatının son dönemlerine rastladığı I. Abdülhamid döneminde ise Huzur Dersleri’ne yeniden başlanmıştır. Hatta Mardin, I. Abdülhamid’i Huzur Dersleri’nin ikinci kurucusu olarak zikreder.³⁶

2. 2. Konevî’nin İsmi ve Hayatı

İsmâîl Konevî’nin hayatı hakkında kaynaklarda ayrıntılı bir bilgi bulunmamaktadır. Ulaşabildiğimiz bilgilere göre tam adı İsmâîl b. Muhammed b. Mustafâ el-Konevî el-Hanefî Ebu’l-Müfeddâ³⁷ İsâmüddîn olan müfessir, nisbesinden de anlaşılacağı üzere zamanının ilim, kültür ve sanatıyla meşhur olmuş ve birçok âlimi yetiştiren bir şehir olan Konya’da doğmuştur.³⁸ *Hediyyetü’l-Ârifin* adlı eserde adı “*İsmâîl Vehbî b. Muhammed b. Mustafa el-Konevî*” şeklinde geçmektedir.³⁹ Kâdî Beydâvî’nin tefsiri üzerine yazdığı büyük hacimli hâşiyesiyle meşhur olmasına rağmen hayatı hakkındaki bilgi sınırlıdır. Doğum tarihine dair ise ne klasik kaynaklarda ne de talep ettiğimiz yazma eserlerde herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Yine nisbesi üzerinden bakıldığında onun Hanefî mezhebine mensûp bir âlim olduğunu görmekteyiz.⁴⁰ İlim hayatına Konya’da başlamış, sonrasında İstanbul’a

³⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ebu’l-Ulâ Mardin, *Huzur Dersleri*, 1/13-32.

³⁵ Ebu’l-Ulâ Mardin, *Huzur Dersleri*, 1/82.

³⁶ Ebu’l-Ulâ Mardin, *Huzur Dersleri*, 2-3/35.

³⁷ Bazı kaynaklarda Ebu’l-Fidâ şeklinde de geçer. bkz. *Hediyyetü’l-Ârifin* s. 222 1. cilt; Mu’cemü’l-Müellifin s.380; Medâhilü’l-Müellifin s. 1314.

³⁸ İsâmüddin İsmâîl b. Muhammed el-Konevî, *Hâşiyet el-Konevî ‘alâ Tefsir el-Kâdî Beydâvî ve me ‘ahû Hâşiyetü İbni’t-Temcîd*. thk. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer (Beyrût: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1422/2001), 1/6; Hayruddin Mahmûd b. Muhammed b. Ali b. Fâris ez-Ziriklî, *el-A’lâm Kâmûsü Terâcîm* (Beyrût: Dâru’l-İlm Li’l-Melâyin, 2002), 1/325-326; el-Murâdî, *Silkü’d-Dürer*, 1/258.

³⁹ İsmâîl Paşa el-Bağdâdî, *Hediyyetü’l-Ârifin Esmâu’l-Müellifin ve Âsârü’l-Musannifin*. (Beyrût: Dâru İhyâi’t-Türâsî’l-Arabî, (t. y.), 1/222.

⁴⁰ Mehmet Süreyyâ, *Sicilli Osmânî* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1308/1890), 1/369; Ebu’l-Ulâ Mardin, *Huzur Dersleri*, 2/312-313; Âdil Nuvayhid, Mu’cemü’l-Müfessirîn min Sadri’l-İslâm hatta’l-Asri’l-Hâzır (Beyrût: Müessesetü Nuvayhid, 1409/1988), 1/94; ez-Ziriklî, *el-A’lâm*, 1/326.

yerleşerek çeşitli medreselerde dersler vererek adını duyurmuş ve âlimler arasında şöhret bulmuştur. Bu vesileyle Sultan III. Mustafa kendisinden haberdar olup Konevî'yi “*Reîs-i Mu'allimîn*” olarak sarayda ders vermesini irade buyurmuştur. Kendisi de bizzat onun ders halkasına katılmıştır. III. Mustafa'dan sonra Sultan Abdülhamid Hân'ın da iltifat ve ihtiramına mazhar olmuştur.⁴¹

Daha sonra hac farızasını ifa etmek için Sultan I. Abdülhamid'den izin istemiş ve 1194 (1780) senesi Ramazan ayında Dimeşk'e ulaşp burada Es'ad b. Halil es-Sıddîkî'nin misafiri olmuştur. Bir süre sonra Şâm kafilesiyle Hicâz'a gitmiş, dönüş yolunda ise hastalanmış ve Dimeşk'e getirilmiştir. 1195⁴² (1781) senesi Safer ayının 12'sinde vefat etmiştir. Cenaze namazı Emevî cami'inde kılınmış, Zülkifl'in (a.s.) makberinin olduğu Cebel-i Kâsiyûn'a defnedilmiştir.⁴³

2. 3. Hocaları

Hiç şüphesiz Kâdî Beydâvî gibi meşhur bir müfessirin tefsiri üzerine kaleme alınan böyle kıymetli bir eserin sahibinin ilmî birikiminin arka planında Konevî'nin ilmî zekası ve araştırmacı kişiliğinin yanı sıra onu yetiştiren önemli şahsiyetlerin olduğu da gerçektir. İsmail Konevî Efendi, Şeyh Mustafa el-Mar'aşî, Abdülkerîm el-Konevî ve Ebû Abdullah Mahmûd b. Muhammed el-Antâkî gibi âlimlerden ilim tahsil etmiştir.⁴⁴ *Silkü'd-Dürer* adlı eserde ise bu hocalara ilaveten Şeyh Mustafa el-Konevî, Şeyh Halil es-Sûfî el-Konevî gibi isimler de zikredilmektedir.⁴⁵ Ancak tüm araştırmalarımıza rağmen zikri geçen âlimlerle ilgili bir bilgiye ulaşılamamıştır.

2. 4. Öğrencileri

Tabakât ve terâcim kitaplarında İsmâîl Konevî'nin öğrencilerine dair bilgiler mevcut değildir. Ancak Konevî'nin zamanındaki ilmî statüsünden bahseden bu eserler, onun çağdaşları arasındaki yüksek mevkisine, şöhretine ve talebelerinin çokluğuna delil gösterir niteliktedir. Nitekim *Silkü'd-Dürer* müellifi el-Murâdî Konevî'ye dair bu

⁴¹ el-Murâdî, *Silkü'd-Dürer*, 1/258; Pakalın, “Huzur Dersleri”, 1/861.

⁴² Ebu'l-'Ulâ Mardin'in Huzur Dersleri adlı eserde vefat tarihi 1194 olarak zikredilir bkz. 2-3/312.

⁴³ Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifîn* (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arâbi, 1376/1957), 380; Cevdet Bey, *Tefsir Tarihi* (İstanbul: Ahmet Kamil Matbaası, 1928), 147; el-Murâdî, *Silkü'd-Dürer*, 1/258; el-Konevî, *Hâşiyet el-Konevî*, 1/6 ;

⁴⁴ el-Konevî, *Hâşiyet el-Konevî*, 1/6; el-Murâdî, *Silkü'd-Dürer*, 1/258.

⁴⁵ el-Murâdî, *Silkü'd-Dürer*, 1/258.

bilgilere ulaşılmasının mümkün olmadığını ve bu bilgileri onun öğrencileri tarafından rivâyet ettiğini ifade etmiştir.⁴⁶

Ayrıca el-Bağdâdî'nin *Hediyyetü'l-Ârifîn* adlı eserinde Konevî'nin *reis-i mu'allimin* ve huzur-ı hümayun tefsir derslerini verenlerin ilki⁴⁷ olduğunu ifade etmesi de talebelerinin olduğuna delalet eder.

Bursalı Mehmed Tahir'in "*Osmanlı Müellifleri*" ve Ebu'l-Ulâ Mardin'in "*Huzur Dersleri*" adlı eserinde Muhammed Münib Efendi'nin⁴⁸ (ö. 1238/1822) İsmâil Konevî'nin derslerine girip icazet aldığından bahsedilir.⁴⁹

2. 5. İlmî Kişiliği

İsmâil Konevî'nin hayatına hakkında en kapsamlı bilginin *Silkü'd-Dürer* adlı eserde bulunması cihetiyle, ilmî kişiliğine dair bilgiler için de yine söz konusu esere müracaat ediyoruz. Eserde Konevî'ye "*müfessir*", "*imâmü'l-Kebîr (büyük imam)*", "*allâme (çok bilgili)*", "*muhakkık (araştırmacı)*", "*fehhâme (çok zeki)*", "*mütebahhir (bir çok ilimde engin bilgisi olan)*" gibi vasıflar atfedilmiş; aynı zamanda "*usûl ve mantık ilimlerinde çok bilgili*" ve "*aklî ve naklî ilimlerde eşine az rastlanır bir âlim*" olarak nitelendirilmiştir.⁵⁰ Zaten İstanbul'a yerleşip medreselerde ders vermeye başlamasından sonra şöhretinin kısa zamanda yayılması ve sultan III. Mustafa'ya ulaşması, sultanın da onu Reîsi'l-Muallimîn olarak saraya tayin etmesi, bu vasıfların ne kadar yerinde olduğunu ve ilmî derecesinin yüksekliğini kanıtlar niteliktedir. Ayrıca o dönemde padişahın huzurunda yapılan "*Huzur-ı Hümayûn Dersleri*" ne iştirak etmesi⁵¹ de kendisinin seçkin bir âlim olduğunun delili sayılabilir.

⁴⁶ el-Murâdî, *Silkü'd-Dürer*, 1/258.

⁴⁷ el-Bağdâdî, *Hediyyetü'l-Ârifîn*, 1/222.

⁴⁸ *Osmanlı Müellifleri* adlı eserde Mustafa Münib Efendi'nin Ayıntablı olduğu, ilk ilmî tedrisatını memleketinde aldıktan sonra İstanbul'a gelip Beydâvî tefsiri muhaşşisi İsmâil b. Konevî'nin derslerindeki başarısıyla icazet aldığı ve kısa zamanda Kazaskerlik makamına yükseldiği bilgileri mevcuttur. "*Terceme-i Siyer-i Kebîr*", "*Zeylû Devhatü'l-Meşâyih*" ve "*Fezâil-i Cihad*" başta olmak üzere birçok eser kaleme almıştır. Daha fazla bilgi için bkz. Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 406-407.

⁴⁹ Ebu'l-Ulâ Mardin, *Huzur Dersleri*, 2/171-172; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 406-407; Mehmed Süreyyâ Sicill-i Osmânî, 1/369.

⁵⁰ *Silkü'd-Dürer*, 1/258.

⁵¹ Hâkim Efendi, *Hâkim Efendi Tarihi*, 1/798, 2/920.

Ayrıca Cevdet Bey'in Konevî hakkında sarfettiği şu sözler de kendisinin ilmî şahsiyeti açısından oldukça önemlidir:

“..... vüçûhu i'râb, beyân ve me'ânî bahsinde Kâdî'ya pek çok hizmet etmiştir. Müşkilât-ı Kâdî'ya ve muğlakat ibâreyi anlamak sevdasını taşıyanlara Konevî'den iyi bir miftâh olamaz. Çünkü müşârun ileyh müteahhirînden bulunmak hasebiyle geçmiş bahislerden bir hayli fikir almış, kendi fikrini de ilave hatta onların bazılarını red ve iptale tasaddi ederek hâşiyesini meydana getirmiştir.”⁵²

Konya Halkevi Kültür Dergisi'nde ve Caner Arabacı'nın 1900-1924 Yılları Arası Konya Medreseleri adlı doktora tezinde İsmâil Konevî'nin Konya'nın Şükran Mahallesi'nde Köse Hasan Efendi, Ağazâde veya Konevî Hâfız İsmâil medresesi isimleriyle bilinen bir medrese inşa ettirdiği, aynı zamanda hattat olduğu⁵³ bilgileri mevcuttur. On altı oda ve bir dershaneden oluşan bu medreseyi ayakta tutmak için Konevî'nin, İstanbul'da Cebeci Paşa mahallesinde bulunan evini vakfetmiş⁵⁴ olması onun ilim ve erbabına ziyadesiyle önem verdiğinin bir göstergesidir.

Konevî'nin hâşiyesini incelediğimizde dikkatimizi çeken en önemli şeylerden biri de Beydâvî'nin tefsirini açıklarken başvurduğu kaynakların çokluğudur. Bu kaynakları Konevî öncelikle Beydâvî'nin anlaşılması zor olan ifadelerini açıklamak üzere kullanmıştır. Konevî'nin bu açıklamaları bazen müfessiri destekleyici bazen de eleştirici niteliktedir. Bu durum Konevî'nin ilmî araştırmacı kimliğini ön plana çıkarmıştır. Hâşiyesine aldığı bilgilerin kaynağını belirtmesi de Konevî'nin bu konudaki hassasiyetini gözler önüne sermektedir.

Yukarıda aktarılan bilgilere dayanarak bir çıkarıma varacak olursak Osmanlı İmparatorluğunun parlak dönemlerinin birçok alanda geri kaldığı bir dönemde yaşamış bir âlim olarak Konevî, zamanının yıkıcı etkilerine aldırmandan iyi bir eğitim almış ve arkasında güzel eserler bırakmıştır. Zamanındaki birçok âlimin de yaptığı gibi geçmiş

⁵² Cevdet Bey, *Tefsir Tarihi*, 147. (Günümüz Türkçesine çevirisi bize aittir.)

⁵³ Caner Arabacı, *1900-1924 Yılları Arası Konya Medreseleri* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1996), 231-232; Veli Sabri Uyar, *Konya Halkevi Aylık Kültür Dergisi*, 116/117 (1948), 60.

⁵⁴ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Defter Numarası: 9/2, Aded-i Umûmî: 1545; akt. Caner Arabacı, *1900-1924 Konya Medreseleri*, 232.

ilmî birikimlerin zayı olmasına izin vermemiş ve özellikle dönemin geleneğine bağlı kalarak Beydâvî'nin tefsiri üzerine yazdığı hâşiyesiyle bizlere araştırma fırsatı sunacak zengin bir esere imza atmıştır.

2. 6. Eserleri

2. 6. 1. Tefsire dair eserleri

Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Beydâvî

İsmail Konevî'nin, Kâdî Beydâvî'nin (ö.685/1286) tefsiri üzerine kaleme aldığı “*Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*” adlı eserine yazdığı hâşiyesidir. 1194/1779 yılında tamamlanan hâşiye 1285/1868 yılında İstanbul'da yedi cilt halinde basılmış olup kenarında İbnü't-Temcîd'in (ö. 890/1485) hâşiyesi vardır.⁵⁵ Konevî'nin en önemli eseri sayılan bu hâşiye, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye tarafından 20 cilt halinde matbu olarak basılmıştır.

Eserin yazma nüshaları ise birçok kütüphanede mevcuttur. Ulaşabildiğimiz yazma nüshaları şu şekildedir:

- Süleymaniye Kütüphanesi: Ayasofya nr. 433-439, Düğümlü Baba nr. 35, Hacı Mahmut Efendi nr. 35, Hamidiye nr. 164, Laleli nr. 314, Pertevniyal nr. 113, Ragıp Paşa nr. 117⁵⁶, 1494, Reşid Efendi nr. 1412, 1417, Yahya Tevfik nr.

⁵⁵ Muhammed Abay, “*Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'an Tefsirine Hizmetleri: Osmanlı Döneminde Tefsir Hâşiyeleri*” (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Nuri Sevil Salonu, 2012), 190.

⁵⁶ Eserin temellük kaydında şu ifadeler yazılıdır. “*Min vakfi'l-mülki'l-a'zam ve tahlidi's-sultânî'l-eşham, mevlâ mülûki'l-Arab ve'l-Acem, hâdimü'l-harameyni'l-muharrem, es-sultân ibnû's-sultân, es-Sultân Selîm Hân, İbnü's-Sultân el-Gâzi Mustafa Hân lâ zâle tagayyür-âyât-ı saltanat-makrûn ale's-sünneti ehli'l-îmân ilâ Ragıb el-vezîru'l-a'zam el-merhûm fî seneti tis'a ve mieteyn ve elf.*” Kayıтта yazılı seneye bakıldığında hicrî 1209 senesi milâdî 1794 senesile tekabül ediyor. Bu da eserin Konevî'nin vefatından sonra yazıldığını gösterir.

1364, Yeni Medrese nr. 1763, Antalya Tekelioğlu: nr. 66⁵⁷, 69⁵⁸, 70/1⁵⁹, 72⁶⁰, 78⁶¹, 79⁶², 7072⁶³

- Edirne Selimiye Kütüphanesi: nr. 3163, 4529/1, 4529/2.
- Milli Kütüphane: Çankırı İl Halk Kütüphanesi nr. 308.⁶⁴
- Amasya Beyazıt İl Halk Kütüphanesi nr. 41⁶⁵, Beyazıt nr. 658⁶⁶, Veliyyüddin Efendi nr. 297-299, 3744-3750, 3866-3872⁶⁷
- Manisa İl Halk Kütüphanesi nr. 4350⁶⁸.
- Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi nr. 4207.
- Konya Karatay Yusufâğa Kütüphanesi nr. 5168.
- el-Haremü'l-Mekkî nr. 136⁶⁹.
- Medine Ârif Hikmet Kütüphanesi nr. 80/600.⁷⁰

⁵⁷ 1180/1765 yılında Zafirânî İbrahim Raşid tarafından nesih hattıyla istinsah edilmiştir. Hacı Osman zade Mehmed Ağa'nın vakıf kaydı bulunur.

⁵⁸ Ta'lik hattıyla 1190/1775 yılında İsmail Zühdü Efendi istinsah etmiştir. Fatiha sûresinin tefsiridir.

⁵⁹ Hacı Osman zade Mehmed Ağa'nın 1211(1796/7) tarihli vakıf mührü bulunur. Rik'a hattıyla yazılmıştır.

⁶⁰ Hacı Osman zade Mehmed Ağa'nın 1211(1796/7) tarihli vakıf mührü basılıdır. Ta'lik hattıyla yazılmıştır.

⁶¹ Hacı Osman zade Mehmed Ağa'nın vakıf kaydı bulunur. Ta'lik hattıyla yazılmıştır. En'am sûresinden İbrâhîm sûresinin sonuna kadardır.

⁶² Hacı Osman zade Mehmed Ağa'nın mührü basılıdır. Ta'lik hattıyla yazılmıştır.

⁶³ Rik'a hattıyla yazılmıştır.

⁶⁴ Fatiha sûresi ile başlayıp Bakara sûresinin 16. âyetiyle biter. Muhammed Emin el-Üskûbî'nin imzası bulunur.

⁶⁵ Sultan I. Abdülhamid adına ince nesih yazı türüyle yazılmıştır. İbrahim b. Mahmud b. Ahmed Boluvî'nin Şeyh Mehmed Yenişehirî adına Amasya Emin îmam zade Kütüphanesine vakıf kaydı, Seyyid Abdüllatif'in Kütüphane-i Cedîdî'nin vakıf mührü vardır. GAL-S. I. 738., Esmâ. I. 222., TÜYATOK. 07/III. 2549.

⁶⁶ Eserin kapak iç kısmında ve son bölümünde Bezm-i Âlem Valide Sultanın vakıf mührü vardır. Mührün üst kısmındaki bölümde ise Arapça olarak yazılmış olan “*Kad vukife hâze'l-Kitabü'l-celile ve'l-eseru'l-cemile vâlidetü's-sultani'l- a'zam ve'l-hâkânî'l-mufahhar es-sultân Abdülmecid Hân edâmallahu eyyâm u 'ömr-i devletihi ilâ âhiri'd-devrân a'nî bihâ hazret-i Bezm-i Âlem sultân 'aliyyetü's-şân cealellahu sa'ye'l-vâkıfeti meşkûran ve cezâhâ cezâen mevfûran li-seneti sitte ve sittîn ve mi'eteyn ve elf (1266)*” ibarelerden hâşiyenin Konevî'nin vefatından 71 sene sonra Bezm-i Âlem Vâlide sultan tarafından vakfedildiği anlaşılmaktadır.

⁶⁷ Eserin kapak iç kısmında ve sonunda Hacı Sırrı Efendi Vakfının mührü bulunmaktadır.

⁶⁸ Abdullah Rakum 1185/1771 yılında ta'lik hattıyla istinsah etmiştir.

⁶⁹ Abdullah Muhammed el-Habeşî, *Câmiü's-şüruh ve'l-havaşî: Mu'cemü şâmili'l-esmâi'l-kütübi'l-meşrûha fî't-türasi'l-İslâmî ve beyani şürûhihâ* (Abudabi: el-Mecmaü's-sekâfî, 1425/2004), 1/337.

⁷⁰ Mecmeu'l-Mülk Abdülaziz li'l-Mektebâti'l-Vakfiyye Kütüphanesinin internet sitesinden ulaşılmıştır. <https://www.kawla.gov.sa/>

Tezimizin konusu olması itibariyle bu eserin içeriğiyle ilgili bilgiler daha sonra verilecektir.

Hâşiyetü Keşşâf fî âyeti “yuhâdi‘ûnallâh...”

Konevî bu risâlede Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) Bakara Sûresi'nin 9. ve 10. âyetinin tefsirini açıklamıştır. Eser, Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin Yazmaları, nr. OE152'de (vr. 13a-14b); Atatürk Kitaplığı, Belediye Yazmaları, nr. K105'te (vr. 17b-19a); Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa nr. 2787'de (vr. 174b-176a); Süleymaniye Ktp., Kılıç Ali Paşa nr. 570'te (vr. 222b-224a) ve Süleymaniye Ktp., Giresun, nr. 101'de (vr. 12a-13a) kayıtlıdır.⁷¹

Risâle fî kavlihî “fe-sevvâhünne seb‘a semâvât”

Konevî bu eserinde Beydâvî'nin söz konusu Bakara sûresi 29. âyetiın tefsirine dair açıklamalarda bulunmuştur. Açıklamalarında kelâmî bir yaklaşım sergileyerek yapılan itirazlara cevap vermiştir. Eser Süleymaniye Kütüphanesi, Giresun, 3573 numarada 6 a -7 a. varaklar; Süleymaniye Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa, 570 numarada 213b -214b. varaklar; Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 2787 numarada 166b -167b. varaklar; Konya Karatay Yusufâğa Kütüphanesi, 42 Yu 420/3 numara; Kayseri Raşid Efendi Kütüphanesi, Raşid Efendi, 59/2 numarada 9 b -10b. varaklar; Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi, 948 numarada 7 b -8 a. varaklar; Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin Yazmaları, 152 numarada 7 a -7 b. varaklar nüshaları vardır.⁷²

Tefsiru Sûreti'l-Fâtiha⁷³

Risale fi kavlihi Teala “Elif Lâm Râ tilke ayat el-kitab el-mubin”⁷⁴

2. 6. 2. Kelâma dair eserleri ve risâleleri

⁷¹ Muhammet Emin Efe, *İsmail Konevî Efendi'nin Hâşiyeye Ale'l-Mukaddimâti'l-Erba' Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili* (Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 7.

⁷² Dilek, *Konevî'nin Beydâvî Tefsiri Hâşiyesinde Kesb Nazariyesi*, 30-31.

⁷³ Bu eser İSAM Kütüphaneleri Beyazıt Devlet Ktp. Veliyüddin Efendi nr. 300'de kayıtlıdır. Ancak esere ulaşılammış ve hakkında bilgi bulunamamıştır.

⁷⁴ İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar Web sitesi Bel_Yz_K_0105_08 nr'da kayıtlıdır.

Hâşiyetün ‘ale’l Mukaddemâti’l-Erba’ li Sadri’s-Şerîati

Sadruşşeri’a’nın *Tenkîhu’l-Usul* adlı eserine yazmış olduğu şerhin *Tavzîh*’inde yer alan ve *Dört Mukaddime*’yi de içeren husn-kubh ile ilgili kısım üzerine İsmail Konevî’nin yazmış olduğu hâşiyedir. Eser Süleymaniye Ktp., Nafiz Paşa, nr. 232’de (1b -53b); Süleymaniye Ktp., Kasidecizade, nr. 183’te (1b -56a); Süleymaniye Ktp., Hasan Hüsnü Paşa, nr. 447’de (1b -46a); İstanbul Üniversitesi, Arapça Yazmalar, nr. 2351’de (1b -41a) ve Princeton Üniversitesi, Garrett Collection of Arabic Manuscripts, nr. 3177Y ve nr. 5600Y’de kayıtlıdır.⁷⁵ Esere Muhammed Emin Efe tarafından yüksek lisans çalışması yapılmıştır.

Teklîf-i Mâ Lâ Yutâk Risâlesi

İsmail b. Konevî risâlesine öncelikle “*Teklîf-i Mâ Lâ Yutâk*” ı üç kısma ayırıp izah ettikten sonra mezheplerin konuya dair yaklaşımlarını zikreder.⁷⁶ Eser Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin Yazmaları, nr. OE152’de (vr. 9b -12a); Atatürk Kitaplığı, Belediye Yazmaları, nr. K105’te (vr. 11b -15b); Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 2787’de (vr. 169b -171b); Süleymaniye Ktp., Kılıç Ali Paşa, nr. 570’te (vr. 217a -220b) ve Süleymaniye Ktp., Giresun, nr. 101’de (vr. 8a -11a) kayıtlıdır.⁷⁷ Esere dair İbrahim Bayram “*Teklîf-i Mâ Lâ Yutâk*” Risalesi Bağlamında İsmail Konevî’nin Teklif Anlayışı isminde bir makale kaleme almıştır.

Risâletü Kelimetî’t-Tevhîd

Müellif “*Lâ ilâhe illallâh*” zikrini sürekli okuyan kimseyi taklitten kurtarmak amacıyla eseri yazdığını dile getirmiştir. Ayrıca Kelime-i Tevhid’in i’râbına ve manasına dair açıklamalarda bulunmuştur. Eserin yazma nüshaları Süleymaniye Kütüphanesi, Giresun, 3573/1 numarada 1 b -6 a. varaklar; Süleymaniye Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa, 570 numarada 202b -209a. varaklar; Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 2782 numarada 159b -166a. varaklar, Konya Karatay Yusufağa Kütüphanesi, 42 Yu 420/1 numara; Konya Karatay Yusufağa Kütüphanesi, 42 Kon 226/10 numara;

⁷⁵ Efe, *Hâşiyeye Ale’l-Mukaddimâti’l-Erba’ Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili*, 5.

⁷⁶ İbrahim Bayram, “*Teklîf-i Mâ Lâ Yutâk*” Risalesi Bağlamında İsmail Konevî’nin Teklif Anlayışı”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47 (Aralık 2019), 148-152.

⁷⁷ Efe, *Hâşiyeye Ale’l-Mukaddimâti’l-Erba’ Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili*, 7.

Kayseri Raşid Efendi Kütüphanesi, Raşid Efendi, 59/1 numarada 1 b -8 b. varaklar; Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi, 948/1 numarada 1 b -7 b. varaklar; Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin Yazmaları, 152/1 numarada 1 b -7 a. varaklarda kayıtlıdır.⁷⁸

İBB Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar Bel_Yz_K_0105_01 nr'da kayıtlı *Risâle Kelimet et-Tevhid* ismiyle İsmâil Konevî'ye ait yazma eserin ilk sayfası olan fihrist bölümünde sayfa numaralarıyla birlikte sekiz konu başlığı bulunmaktadır. Bunları eserde kontrol ettiğimizde sayfa numaralarıyla birebir uyuşmaktadır. Bu konu başlıkları sırasıyla şöyledir: *Şerhu Kelimetî't-Tevhîd*, *İlmüllâhi Te'âlâ Şâmil li-cemi 'i'l-Külliyât ve'l-Cüzziyât*, *Hâşiyetü Nebzetin min Me'âdi'l-Cismânî*, *Teklifü Mâ Lâ Yutâk*, *Mukadderâtü'l-Kur'ân Medlûlâtü'l-Kur'ân*, *Hâşiyetü Keşşâf fî Âyeti Yuhâdiûne*, *Âyetü Lev Kâne fihimâ*, *İlmullâhi Şâmilün li-Umurin Ğayri'l-Mutenâhi*.⁷⁹

Risâle fî'l-Meâdi'l-Cismânî

Konevî bu risâlesinde öldükten sonra dirilmenin hem beden hem de ruhen olduğunu delillerle ifade ederek Şemseddin İsfehânî'ye (ö. 688/1289) itirazlarda bulunmuştur.⁸⁰ Eser Süleymâniye Ktp. (Kılıç Ali Paşa) nr. 570; Risâle fî İsbatî'l-Maadi'l-Cismânî ve'l-Haşri'l-Bedeni adıyla Kayseri Raşid Efendi Ktp. (Raşid Efendi) nr. 59; Risâle fî enne sair el-kutub es-semaviye hel yuhbir bi-mead el-cismani em la adıyla İstanbul Büyükşehir Belediyesi Ktp. nr. 105/03, 152/03'te kayıtlıdır.⁸¹

Ahmet Karaarslan “*İsmail el-Konevî'nin Kelama Dair Risalelerinin Tahkiki*” isimli yüksek lisans çalışması yapmıştır.

⁷⁸ Dilek, *Konevî'nin Beydâvî Tefsiri Hâşiyesinde Kesb Nazariyesi*, 27.

⁷⁹ İ.B.B. Atatürk Kitaplığı, *Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar* (Erişim 22 Şubat 2022).

⁸⁰ Ahmet Karaarslan, *İsmâil el-Konevî'nin Kelâma Dâir Risâlelerinin Tahkiki* (Aksaray: Aksaray Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi 2019), 11-12.

⁸¹ Karaarslan, *İsmâil el-Konevî'nin Kelâma Dâir Risâlelerinin Tahkiki*, 11

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. İSMÂİL KONEVÎ'NİN HÂŞİYE 'ALÂ TEFSİRİ'L-BEYDÂVÎ ADLI ESERİ

Konevî'nin Beydâvî tefsiri üzerine yazdığı hâşiyesi konusuna girmeden önce üzerine pekçok hâşîye kaleme alınan Beydâvî'nin eseri *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl* hakkında kısa bir değerlendirme yapmamızın yerinde olacağı kanaatindeyiz. Sonrasında ise bütün Arap dünyasında olduğu gibi Osmanlıda da bir gelenek haline gelen “hâşîye” kavramına değinilecektir.

3. 1. Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl

Kaynaklarda tam adı Abdullah b. Ömer b. Muhammed b. Ali, Ebu'l-Hayr el-Kâdî Nâsiriddin el-Beydâvî⁸² olarak geçen âlim, tefsir de dahil olmak üzere birçok alanda eserler vermiştir. Bazı klasik kaynaklarda “*Muhtasaru'l-Keşşâf*”⁸³ olarak da geçen *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl* adlı eserin Beydâvî'ye aidiyeti hususunda herhangi bir çelişkiye rastlanmamıştır. Eserin bu isimle anılmasının arkasında i'râb, me'âni ve beyân ilimleriyle alakalı Keşşâf tefsirinden⁸⁴ oldukça fazla yararlanması yatabilir.

Ancak her ne kadar Keşşâf tefsirinin muhtasarı gibi düşünülse de Beydâvî, tefsirinde Zemahşerî'nin i'tizâlî fikirlerini ayıklayarak eseri Ehl-i Sünnet mezhebine uygun hale getirmiştir. Bu durum da Beydâvî'nin tefsirine gösterilen yoğun alakanın en önemli faktörünün Keşşâf tefsirinin muhteşem dil ve belâgat yönü olduğunu ortaya koymaktadır. Bu sebeple Beydâvî tefsirinden sonra Keşşâf tefsiri de Osmanlı medreselerinde en çok ders olarak okutulan ve üzerine çok sayıda hâşîye kaleme alınan bir eser olarak tarihe geçmiştir.⁸⁵ Beydâvî kısa bir mukaddimeden sonra tefsirine

⁸² Ebu's-Sıdk Takıyyüddin Ebû Bekr b. Ahmed İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*. thk. Abdülhalim Hân (Haydarâbâd: 1399/ 1979), 2/220; Muhammed b. Ali b. Ahmed ed-Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirin* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983), 1/242; Salâhuddîn Halil b. Aybeg es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefâyât*, thk. Ahmed el-Arnâvut-Türkî Mustafa (Beyrût: Dâru İhyâi et-Türâsi'l-Arabî, 1420/2000), 17/206; ez-Ziriklî, el-A'lâm, 4/110.

⁸³ Tâcüddîn Ebî Nasr Abdi'l-Vehhâb Ali b. Abdi'l-Kâfi es-Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-Kübrâ*. thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv-Mahmud Muhammed et-Tanâhî (Beyrut: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1383/1964), 8/157; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirin*, 1/248.

⁸⁴ Abdullah Muhammed el-Habeşî, “*Câmiu's-Sürûh ve'l-Havâşî*” (Abu Dabi: el-Mecme'u's-Sekâfi, 1425/2004), 1/310.

⁸⁵ Şükrü Maden, “Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl Literatürü ve Literatür Değerlendirmesi”, Mustakim Arıcı (ed.), *İslam İlim ve Düşünce Geleneğinde Kâdî Beyzâvî* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2017), 582-583.

Fâtiha sûresiyle başlayıp sûrelerin mushaftaki tertibine riây et ederek Nâs sûresiyle sona erdirmiştir.

Kâdî Beydâvî meşhur tefsirinin mukaddimesinde eserinin yazılış gayesi ve muhtevası hakkında şu açıklamaları yapmıştır:

“Dinî ilimlerin başı ve şer‘î kâidelerin binası ve esası olan tefsir ilmi, kıymet bakımından en büyük, şeref ve hidâyet bakımından en yüce ilimlerdenidir. Tefsir yazmaya ve onun hakkında söz etmeye, dinî ilimlerde ve onun usûl ve fîru‘unun tamamında kabiliyetli ve Arap ve edebî sanatların nev‘ilerinde üstün olan kimseler lâyıktır.”...“Uzun süredir kendi kendime sahabenin büyüklerinden, tabiîn âlimlerinden ve bunlardan başka selef-i sâlihînden bana ulaşan haberlerin özünü, benim ve benden önceki müteahhirîn âlimlerin fâziletlerinin ve tahkik edicilerin çıkardıkları hükümleri, ince nükteleri ve hoş latifeleri ve meşhur sekiz kıraat imamına isnâd edilen meşhur kıraat vecihlerini ve muteber kurra’lardan rivâyet edilen şâz kıraat vecihlerini açık bir şekilde açıklamayı ihtiva eden bu sanata dair (tefsir) bir kitap tasnif etmeyi düşünüyordum.”⁸⁶

Kâtip Çelebi Beydâvî tefsiri hakkında şöyle demiştir.

“Kur‘ân-ı Azîmü’ş-Şân’ın bu tefsiri, beyândan müstağnîdir (Açıklamaya ihtiyaç duymaz). İ‘râb, me‘ânî ve beyân ilimlerine dair konuları Keşşâf’tan, hikmet ve kelâma dair konuları et-Tefsîru’l-Kebîr’den (Mefâtihu’l-Gayb), iştikâk ve gizemli inceliklere dair konuları tefsir-i Râgıb’dan (Câmi‘u’t-Tefsîr) özetlemiştir. Bunun yanı sıra kendi makul düşüncelerinden ve makbul tasarruflarından oluşan fikirlerini de eklemiştir. Böylece sırlardaki şüpheleri aydınlığa kavuşturmuş, ilimdeki bereketi ve basireti arttırmıştır.”⁸⁷

Her ne kadar mukaddimesinde isim zikretmiş olmasa da Beydâvî’nin tefsirini oluştururken yararlandığı ana kaynakları şöyle sıralamak mümkündür:⁸⁸

⁸⁶ el-Beydâvî, “Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl”, 1/23.

⁸⁷ Hâcî Halife, “Keşfü’z-Zünûn”, 187.

⁸⁸ Youssef, “Beydâvî’nin Tefsirdeki Metodu”, 128.

- a. Zemahşerî'nin (ö.538/1144) *el-Keşşâf*'ı,
- b. Fahreddin er-Râzî'nin (ö.606/1210) *et-Tefsîru'l-Kebîr*'i (*Mefâtihu'l-Gayb*),
- c. Ragıb el-İsfahânî'nin (ö. V/XI. yüzyılın ilk çeyreği) *Câmi'u't-Tefsir*'i.

Beydâvî'nin i'râba dair bilgileri Kâtip Çelebi yukarıda izah edildiği şekilde Zemahşerî'den ihtisâr ettiğini belirtmişti. Fakat Beydâvî i'râb hususunda Zemahşerî'ye tamamıyla uymamış, Keşşâf'ta bulunmayan sözler de sarfetmiştir.⁸⁹ İ'râb hususunda Beydâvî tefsirinde sık sık farklı vecihlere yer vermiştir. İlk olarak tercih ettiği i'râb vechini zikretmiş, sonrasında ise “أو” lafzıyla diğer değerlendirmelere yer vermiştir. Zayıf gördüğü i'râb vechini ise “قيل” lafzıyla ifade etmiştir.

Kâdî Beydâvî, tefsirinde Zemahşerî'nin ehl-i sünnet itikâdına uymayan görüşlerini büyük bir ustalıkla ve titizlikle ortaya koymuştur. Dolayısıyla Zemahşerî'nin mensubu olduğu Mu'tezile mezhebinin görüşlerini de şiddetli bir şekilde tenkit etmiştir.⁹⁰ Bu yüzdendir ki tefsiri Ehl-i Sünnet âlimlerince kabul görmüş ve özellikle de Osmanlı medreselerinde uzun yıllar ders olarak okutulmuştur. Şâfi' mezhebine bağlılığını tefsirinde yaptığı yorumlarla sık sık ortaya koymuştur. Kelâmî, felsefî ve fikhî konularda Fahreddin Râzî'yi, belagât ve dil bilimsel konularda Zemahşerî'yi ve telhis olarak da İsfahânî'yi referans almıştır.⁹¹

Âyetleri tefsir ederken başvurduğu kaynakların ilki Kurân-ı Kerim'dir. Pek çok müfessirin uyguladığı gibi Beydâvî de Kurân'ı Kurân ile tefsir metodunu kullanarak istiḥḥade bulunmuştur. Müfessir âyeti tefsir ederken âyetin lügat manalarından hareketle onunla ne kastedildiğini açıklar ve tefsirini desteklemek için Kur'ân-ı Kerim'den başka âyetlere başvurur. Bazen âyette geçen bir lafzın manasını açıklamak üzere,⁹² ya da tefsir ettiği âyetin benzerini zikrederek manayı pekiştirmek üzere,⁹³

⁸⁹ İbrâhîm Abdullah Rufeide, “*en-Nahv ve Kütübü't-Tefsîr*”, (ed-Dâru'l-Cemâhîriyye, 1399/1990), 1/875.

⁹⁰ el-Beydâvî, “*Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*”, 1/12.

⁹¹ Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, “*et-Tefsîr ve'l-Müfessirîn*” (Kahire: Mektebetü Vehbe, 2000), 1/211-212.

⁹² el-Beydâvî, “*Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*”, 2/8; 3/80, 99, 197; 5/345.

⁹³ el-Beydâvî, “*Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*”, 2/10, 56, 93, 155; 3/55, 115, 203, 266; 4/269; 5/271.

bazen de âyet lafızlarındaki i‘râb ihtimallerini delillendirmek için⁹⁴ pek çok âyetle istişhad yapmıştır.

Beydâvî bazen bir âyetteki meseleyi kendisinin de tabi olduğu ehl-i sünnet mezhebinin itikâdi hükmüne göre açıklarken diğer taraftan ehl-i sünnet dışındaki mezheplerin de hükümlerine yer vermiştir. Mesela müfessir, Bakara sûresi 3. âyetindeki ﴿الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ﴾ “(Onlar) gayba imân ederler”⁹⁵ imân etmekten kastın şeriatte “Hz. Muhammed’in (s.a.v) dininden olan zorunlu olarak bilinmesi gereken şeyleri tasdik etmektir. Mesela tevhid, peygamberlik, yeniden diriliş ve ceza gibi. Ya da bunların tamamına itikâd etmek, ikrar etmek ve gereği gibi amel etmek.” şeklinde açıkladıktan sonra bunlardan itikâdı, ikrarı ya da ameli terk eden kimsenin durumu hakkında Ehl-i Sünnet ve onun dışındaki mezheplere göre de hükmünü açıklamıştır. Sonrasında ise Ehl-i Sünnetin görüşünü destekleyen âyetlerle delil getirerek meseleyi sonlandırmıştır.⁹⁶ Bazen bir âyetin delalet ettiği fikhî hükümleri, kendi mezhebinin görüşü doğrultusunda başka bir âyetle delil getirmiştir.⁹⁷

Beydâvî’nin ikinci temel kaynağı ise âyetlerde murâd edilen manayı açıklamak üzere hadis-i şeriflerle istişhâd yapmasıdır.⁹⁸ Ayrıca bazı âyetlerin nüzul sebebini açıklamak üzere yine hadislere başvurmuştur.⁹⁹ Merfu‘ olan hadisleri bizzat Rasûlullâh’ın (s.a.v) ismini zikrederek,¹⁰⁰ zayıf olan hadisleri ise قِيلَ lafzıyla zikreder.¹⁰¹ Mesela Enfâl sûresi 60. âyette;

﴿وَأَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ وَمِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ﴾ geçen قُوَّة kelimesini açıklamak üzere

Ukbe b. Âmir’in Rasulullah (s.a.v.) minberdeyken “أَلَا إِنَّ الْقُوَّةَ الرَّمِي”/ “Bilin ki kuvvet atmaktır” şeklinde üç defa bu sözü tekrarladığını işittiğini rivâyet etmiştir.¹⁰²

⁹⁴ el-Beydâvî, “Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl”, 2/182; 3/248; 5/179.

⁹⁵ Kur’ân Yolu Meâli, haz. Hayrettin Karaman vd. (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017), el-Bakara 2/3.

⁹⁶ el-Beydâvî, “Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl”, 1/37.

⁹⁷ el-Beydâvî, “Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl”, 3/85-86;

⁹⁸ el-Beydâvî, “Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl”, 1/147; 3/79;

⁹⁹ el-Beydâvî, “Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl”, 3/151;

¹⁰⁰ el-Beydâvî, “Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl”, 2/9, 56; 5/279, 342;

¹⁰¹ el-Beydâvî, “Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl”, 5/319;

¹⁰² el-Beydâvî, “Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl”, 3/65.

Ayrıca her sûrenin tefsirinin sonunda Beydâvî, o sûrenin fazileti ve o sûreyi okuyanın Allah katında kazanacağı ecir ile ilgili bir hadis zikrederek bu konuda da Zemahşeri'ye tabi olmuştur.¹⁰³

Mukaddimesinde belirttiği üzere Beydâvî âyetlerin tefsirine açıklık getirmek üzere sahabe ve tabiûndan vârid olan bazı haberleri rivâyet ederek tefsirine zenginlik katmıştır.¹⁰⁴ Mesela İbrâhîm sûresi 48. âyetin tefsirinde Hz. Ali, İbn Mesud, Enes, Ebû Hüreyre (r.anhüm) gibi sahabelerin büyüklerinden gelen haberleri zikretmiştir.¹⁰⁵ Ayrıca Bakara sûresi 94. âyetin bir bölümü olan ﴿فَتَمَنَّوْا الْمَوْتَ إِن كُنْتُمْ صَادِقِينَ﴾ “*Bu iddianızda doğruysanız haydi ölümü isteyin bakalım!*”¹⁰⁶ âyetiyle ilgili tefsirde Hz. Ali, Ammâr b. Yâsir ve Huzeyfe'nin (r. anhüm) ölümü temenni etmeleri hakkındaki sözlerine yer vermiştir.¹⁰⁷

Ayrıca Beydâvî tefsirinde fikhî hükümler hakkındaki yorumlarında bazen mezhep imamlarının adını da zikretmiş, “*Bu Ebû Hanîfe'nin şöyle kişi hakkındaki görüşüne uygundur.*” ya da “*Bunun Şâfi'ye göre şeriatımızdaki hükmü böyledir.*” diyerek ifade etmiştir.¹⁰⁸ Yine Ahmed b. Hanbel¹⁰⁹ (ö.241/855), İmâm Mâlik¹¹⁰ (ö.179/795) ve Süfyân es-Sevrî'yi (ö.161/778) de fikhî yorumlarına binaen zikretmiştir.¹¹¹

Beydâvî'nin diğer bir istişhâd yöntemi de şiirdir. Tefsirinde ilgili âyetin ya da ya da âyette geçen bir lafzın manasını açıklamak üzere pek çok kez şiire başvurmuştur. Bu şiirlerin bazılarında şairin ismini zikretmiş,¹¹² bazılarında ise zikretmeden¹¹³ aktarımlar yapmıştır.

¹⁰³ Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn* (Kahire: Mektebetü Vehbe, 200), 1/211-212.

¹⁰⁴ Abdulselam Youssef, “Beydâvî'nin Tefsirdeki Metodu”, *Artuklu Akademi*, 3/1 (Haziran 2016), 131.

¹⁰⁵ el-Beydâvî, “*Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*”, 3/203.

¹⁰⁶ el-Bakara 2/94.

¹⁰⁷ el-Beydâvî, “*Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*”, 1/95.

¹⁰⁸ el-Beydâvî, “*Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*”, 1/164; 2/93, 94; 4/57; 5/192.

¹⁰⁹ el-Beydâvî, “*Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*”, 1/120; 2/180.

¹¹⁰ el-Beydâvî, “*Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*”, 1/101; 2/180; 3/182; 4/242; 5/193.

¹¹¹ el-Beydâvî, “*Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*”, 3/222; 5/193.

¹¹² el-Beydâvî, “*Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*”, 1/53; 1/56; 1/137; 2/56; 2/64; 2/113.

¹¹³ el-Beydâvî, “*Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*”, 1/61; 2/97; 3/141, 263; 4/105; 5/345.

Beydâvi bunlardan başka çeşitli mütekaddim âlimlerin fikirlerinden ve eleştirilerinden de faydalanmıştır.¹¹⁴

Tefsirinde çoğunlukla görüşlerini zayıf gördüğü nahiv âlimlerinin ismini vermeden “قيل” şeklinde yer vermiştir. Bazen de Sibeveyh¹¹⁵ (ö.180/796) ve onun öğrencisi Ahfeş¹¹⁶ (ö.215/830{?}), Müberred¹¹⁷ (ö.286/900) gibi dil âlimlerinin görüşlerine isimlerini zikrederek değinmiştir. Ayrıca Basra,¹¹⁸ Kûfe¹¹⁹ ve Hicaz¹²⁰ dil ekollerinin görüşlerine de yer vermiştir.

Beydâvî tefsirinde belâgat ilminin hemen hemen bütün inceliklerine yer vermiştir. Mesela belâgat ilminin alt dallarından biri olan beyân ilminin *istiâre* konusuna örnek olarak;

﴿وَاطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَلَا تَنَازَعُوا فَنفَشُلُوا وَتَذْهَبَ رِيحُكُمْ وَاصْبِرُوا إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ﴾

“Allah’a ve Resûl’üne itaat edin ve birbirinizle çekişmeyin. Sonra gevşersiniz ve gücünüz, devletiniz elden gider. Sabırlı olun. Çünkü Allah sabredenlerle beraberdir.”¹²¹ Bu âyette geçen “ريح” lafzını Beydâvî “devlet” olarak tefsir etmiş, devletin işleyişi ve nüfuzu rüzgarın esmesi ve nüfuzuna benzetilmesi yönünden istiâre yapıldığını beyan etmiştir.¹²²

Yine belâgat ilminin muhtevasında bulunan bedi’ ilminin *ta’rîz* konusuna örnek verecek olursak:

﴿وَلَمَّا جَاءَ أَمْرُنَا نَجَّيْنَا هُودًا وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ بِرَحْمَةٍ مِنَّا وَنَجَّيْنَا هُمْ مِنْ عَذَابٍ غَلِيظٍ﴾

“Emrimiz gelince, Hûd’u ve onunla beraber iman edenleri katımızdan bir rahmetle kurtardık, böylece onları ağır bir azaptan da kurtardık.”¹²³ Beydâvî âyette

¹¹⁴ el-Mutayrî, “el-Bedi’ fî Hâşiyeti’l-Konevî alâ tefsîri’l-Beydâvî”, 28.

¹¹⁵ el-Beydâvî, “Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl”, 1/43; 2/11, 126.

¹¹⁶ el-Beydâvî, “Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl”, 1/57; 2/93; 3/279; 4/267.

¹¹⁷ el-Beydâvî, “Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl”, 1/106; 2/126.

¹¹⁸ el-Beydâvî, “Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl”, 1/107; 2/174, 188; 3/293; 4/216; 5/293.

¹¹⁹ el-Beydâvî, “Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl”, 2/71; 3/26; 5/257.

¹²⁰ el-Beydâvî, “Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl”, 1/91; 5/281.

¹²¹ el-Enfâl 8/46.

¹²² el-Beydâvî, “Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl”, 3/62.

¹²³ Hûd 11/58.

geçen ikinci tekrarın, kurtardığı şeyin ne olduğunu açıklayan bir tekrar olduğunu bunun da *sam yeli* olup kâfirlerin burnundan girdiğini, arkalarından çıktığını ve organlarını kopardığını izah ediyor. Ya da bunda kastedilenin ahiret azabından kurtarmak olduğunu ifade ederek burada *ta 'rîz* yapıldığını helak olanların dünyada *sam yeli* ile azap edildikleri gibi âhirette de ağır bir azapla karşılaşacaklarını söylemiştir.¹²⁴

Müfessir tefsirinde farklı kıraat vecihlerine de sık sık yer vererek lafızların farklı okunuşlarının manaya olan etkisini gözler önüne sermiştir. Bu vecihlerde bazen kıraat âlimlerinin isimlerine yer vermiş,¹²⁵ bazen de isim zikretmeksizin şâz rivâyetleri “قُرئ” şeklinde meçhul siga ile aktarmıştır.¹²⁶ Mâide sûresinin 6. âyetindeki kıraat farklılıklarına örnek verecek olursak;

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ إِلَى
الْكَعْبَيْنِ

“Ey iman edenler! Namaz kılmaya kalkacağınız zaman yüzlerinizi, dirseklere kadar ellerinizi yıkayın; başlarınızı meshedin, ayaklarınızı da topuk kemiklerine kadar (yıkayın).”¹²⁷ Beydâvî burada “أَرْجُلَكُمْ” lafz-ı celilini Nâfi, (ö.169/785), İbn Âmir (ö.118/736), Kisâi (ö.189/805) ve Yakûb’un (ö.205/821) وُجُوهَكُمْ lafzına atfederek mansub okuduklarını ve yaygın sünnetin, sahabe amelinin ve imamların çoğunun görüşünün böyle olduğunu söylemiştir. Kalan kıraat âlimlerinin ise ses uyumu sebebiyle mecrûr okuduklarını ve Kur’ân’da bunun örneklerinin çok olduğunu ifade etmiştir.¹²⁸

Yine ﴿إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ﴾ âyetinin “Kuşkusuz Allah katında din İslâm’dır...”¹²⁹

kısımının i’râbıyla ilgili Beydâvî “cümle-i müste’nife”/isti’nâfiye” olup kendisinden önceki âyeti pekiştirdiğini, Kisâi haricinde kıraat âlimlerinin “ان” yi kesralı okuduğunu

¹²⁴ el-Beydâvî, “Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl”, 3/139.

¹²⁵ el-Beydâvî, “Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl”, 1/34; 2/5; 3/163; 4/25; 5/107; 5/337.

¹²⁶ el-Beydâvî, “Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl”, 1/43; 1/271; 2/6; 4/235.

¹²⁷ Mâide 5/6.

¹²⁸ el-Beydâvî, “Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl”, 2/117.

¹²⁹ Âli İmrân 3/19.

ve Kisâî'nin ise “ان” lafzını “الله” den bedel-i küll olmak üzere fethalı okuduğunu belirtmiştir. Kisâî'nin kıraatına göre mana kendisinden önceki âyetle alakayı gerektirir. Dolayısıyla “Allah kendisinden başka ilâh olmadığı ve katında tek din İslâm olduğu için şehâdet etmiştir.” şeklinde bir mana ortaya çıkar.¹³⁰

Hem rivâyet tefsirinin hem de dirâyet tefsirinin pek çok özelliklerini muhtevasında barındıran Beydâvî'nin tefsirine 250'yi aşan şerh, hâşiye ve ta'lik türü eserler yazılmıştır.¹³¹ Osmanlı tefsir âlimleri ise bu esere altmışa yakın çalışma kaleme almışlardır.¹³² Tefsirindeki ifadelerinin inceliği, uslûbunun derinliği ve veciz olmasından dolayı herkes tarafından kolay anlaşılabilmesi, üzerine bir çok telif yazılmasının en önemli sebeplerinden sayılabilir.

Osmanlı devrinde Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl tefsirinin tamamı üzerine kaleme alınan bazı önemli hâşiyeleri ise şu şekilde sıralayabiliriz:

- a. Şeyhzâde Muhyiddîn Muhammed b. Muslihuddîn Mustafa el-Kocevî'nin (ö.950/1543)¹³³ *Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Kâdî el-Beydâvî* adlı eseri,¹³⁴
- b. Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ömer el-Hafâcî'nin¹³⁵ (ö.1069/1659) “*İnâyetü'l-Kâdî ve Kifâyetü'r-Râzî*”¹³⁶ (*Hâşiye 'alâ Tefsîru'l-Beydâvî*)'si,¹³⁷

¹³⁰ el-Beydâvî, “Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl”, 2/9.

¹³¹ Hâcî Halife, “*Keşfü'z-Zünûn*”, 188-193; İsmâil Paşa. “*Îzâhu'l-Meknûn fî'z-zeyli 'alâ Keşfü'z-Zünûn 'an esâmi'l-Kütub ve'l-Fünûn*” (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî), 1/138-142.

¹³² İsmail Cerrahoğlu, “*Büyük Tefsir Tarihi*” (Ankara: Fecr Yayınevi, 1996), 2/267.

¹³³ Keşfü'z-Zünûn'da Kocevî'nin vefat tarihi 951 şeklinde geçer.

¹³⁴ Eserin yurt içinde ve yurt dışında bir çok yazması mevcuttur. Daha fazla bilgi için bkz. Şükrü Maden, *Tefsirde Hâşiye Geleneği ve Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Kâdî el-Beydâvî* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013), 137-139.

¹³⁵ el-Bağdâdî, “*Hediyyetü'l-Ârifîn*”, 1/160-161.

¹³⁶ el-Bağdâdî, “*Hediyyetü'l-Ârifîn*”, 1/161.

¹³⁷ Eserin birçok el yazması ve 8 cilt halinde matbu baskısı mevcuttur. Bu yazmalardan en önemlileri Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Medrese Bölümü, 00175 numarayla, Turhan V. Sultan Bölümü, 000035 numarada ve Hekimoğlu Bölümü, 000074 numarada kayıtlı nüshalardır. Daha fazla bilgi için bkz. Mustafa Keskin, “Şihâbüddin el-Hafâcî: Hayatı, İlmî Şahsiyeti ve Eserleri” Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 3/2, (Aralık 2016), 125-126.

- c. Muslihuddîn Mustafa b. İbrâhîm İbnü't-Temcîd'in (ö.880/1475)¹³⁸ *Hâşiyetü İbn Temcîd'i*,¹³⁹
- ç. Sa'di Çelebi olarak bilinen ve “*Beydâvî Muhaşşîsi*”¹⁴⁰ diye meşhur olan Şeyhulislâm Sa'dullah b. Îsâ b. Emirhân'ın (ö.945/1539) *el-Fevâ'idü'l-Behiyye*'¹⁴¹ si,¹⁴²
- d. Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî el-Kirmânî'nin¹⁴³ (ö.786/1384) *Hâşiye 'alâ Envâri't-tenzîl ve esrâri't-tevîl*¹⁴⁴ adlı eseri,¹⁴⁵
- e. Ebü'l-Fazl Muhammed el-Hatîb el-Kureşî es-Sıddîkî el-Kâzerûnî'nin (ö. 945/1538-39) *Hâşiye alâ Envâri't-Tenzîl'i*,¹⁴⁶

Envârü't-Tenzîl'in bir kısmı üzerine kaleme alınan bazı hâşiyeler ise şu şekildedir:

- a. Celâleddin Abdurrahman es-Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *Nevâhidü'l-ebkâr ve şevâridü'l-efkâr*'¹⁴⁷ (Hâşiyetü's-Süyûtî alâ Tefsîri'l-Beyzâvî),¹⁴⁸
- b. Mollâ Hüsrev Muhammed b. Ferâmurz'ün (ö.885/1480) *Hâşiye 'alâ Envâri't-Tenzîl li'l-Beydâvî* adlı eseri,¹⁴⁹

¹³⁸ Taşköprizâde Ahmed Efendi, “eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye fî ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye” (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1395/1975), 62; el-Konevî, *Hâşiyet el-Konevî*, 1/7.

¹³⁹ Konevî'nin hâşiyesi ile beraber İstanbul'da basılmıştır. Cevdet Bey İbnü't-Temcîd'in hâşiyesini “*Umdetü'l-Havâşî*” (*Hâşiyelerin reisi*) şeklinde tanımlar. Daha fazla bilgi için bkz. Cevdet Bey, *Tefsir Tarihi* (İstanbul, Ahmet Kamil Matbaası, 1928), 127.

¹⁴⁰ Bursalı Mehmet Tahir, “*Osmanlı Müellifleri*”, 1/432.

¹⁴¹ Taşköprizâde, “eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye”, 265; Bursalı Mehmet Tahir, “*Osmanlı Müellifleri*”, 1/432,446.

¹⁴² Eserin yurt içinde ve yurt dışında birçok yazma nüshaları mevcuttur. Bu yazmaların bazıları şunlardır: Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Beyazıt, nr. 8357, 8358; Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, nr. 76/18741; Veliyyüddin Efendi, nr. 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319. Süleymaniye, Amcazade Hüseyin Paşa, nr. 41, 42, 43; Antalya Tekelioğlu, nr. 73, 74; Aşir Efendi, nr. 70, 71; Atıf Efendi, nr. 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295. Daha fazla bilgi için bkz. Ersin Çelik, “*Şeyhu'l-İslâm Sa'dî Çelebi Ve “El-Fevâ'idü'l-Behiyye: Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Beyzâvî” Adlı Eserinin Tahlili*” (Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek İlsans Tezi, 2015), 48-55.

¹⁴³ Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifîn*, 2/292.

¹⁴⁴ Hâcî Halife, “*Keşfü'z-Zünûn*”, 1/189.

¹⁴⁵ Eserin yazma nüshalarından biri Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesinde Haraççıoğlu 172 numarada *Ta'lika alâ Envâri't-Tenzîl ve Esrâri't-Te'vîl* adıyla kayıtlıdır.

¹⁴⁶ Eserin *Hâşiye alâ Envâri't-Tenzîl ve Esrâri't-Te'vîl* adıyla birçok yazması mevcuttur. bkz. <http://www.yazmalar.gov.tr/basit-arama/sayfa/2?q=kazeruni>.

¹⁴⁷ Maden, “*Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl Literatürü*”, 591-592.

¹⁴⁸ Eserin birkaç yazma nüshası mevcuttur. bkz. http://www.yazmalar.gov.tr/pbl/katalog_tarama.

¹⁴⁹ Envârü't-Tenzîl'in başından Bakara sûresinin 143. âyetine kadar olan kısmı üzerine yazılmış bir hâşiyedir. Muhammed b. Abdülmelik el-Bağdâdî eseri Bakara sûresinin sonuna kadar tamamlamıştır.

- c. Kemalpaşazâde Şemseddin Ahmed b. Süleyman et-Tokadî'nin (ö. 940/1534) *Hâşiye alâ Tefsîri 'l-Beyzâvî*'si,¹⁵⁰
- ç. İsmâuddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Arabşâh el-İsferânî'nin (ö.945/1538) *Hâşiye 'alâ Tefsîri 'l-Beydâvî*¹⁵¹ adlı eseri,
- d. Sinâneddin Yûsuf b. Hüsâmeddin b. İlyas el-Amâsî er-Rûmî'nin (ö. 986/1578) *Hâşiye 'alâ Tefsîri 'l-Beydâvî*'si,¹⁵²
- e. Mehmed Emîn b. Molla Sadreddinzâde Şîrvânî'nin (ö. 1036/ 1627) *Ta'likât ale 'l-Beyzâvî* adlı eseri,¹⁵³
- f. Abdülhakim b. Muhammed es-Siyalkûtî'nin (ö. 1067/1657), *Hâşiye 'alâ tefsîri 'l-Kâdî el-Beyzâvî* adlı eseri,¹⁵⁴

3. 2. Hâşiye Kavramı

Hâşiye kavramı ise sözlükte “حشو” terimi başlığı altında ele alınır ve çoğulu “حواشي” şeklindedir. Lisânü'l-Arab adlı lügatte “حاشية” şeklinde, “bir şeyin yanı, ucu, kenarı” gibi anlamlarda kullanıldığı ifadesi yer alır.¹⁵⁵ Ta'rifât isimli eserde ise “yastığı vb. dolduran şey”, “gereksiz fazlalık” gibi anlamlara geldiğinden bahsedilir.¹⁵⁶ İstılâhî olarak ise hâşiye kelimesi, sayfanın altına ya da boş bulunan kısımlarına metni veya metinde geçen herhangi bir ibareyi açıklayıcı yazılara denir.

(bkz. Hâcî Halife, “*Keşfü'z-Zünûn*”, 1/190. Eserin yazma nüshalarından bazıları, Kütahya Vahidpaşa İl Halk Kütüphanesi, 24; Atıf Efendi Kütüphanesi, 340-344; Nuruosmaniye Kütüphanesi, 146, 487.

¹⁵⁰ Maden, “*Envârü't-Tenzil ve Esrârü't-Te'vîl Literatürü*”, 593-594. Bakara sûresinin 21 ile 96. âyeti arasındaki bölüm üzerine kaleme alınmıştır.

¹⁵¹ Fâtiha sûresinden el-A'râf sûresinin sonuna kadardır. (bkz. Hâcî Halife, “*Keşfü'z-Zünûn*”, 1/190-191).

¹⁵² Maden, “*Envârü't-Tenzil ve Esrârü't-Te'vîl Literatürü*”, 601-602. Bu hâşiyenin bir bölümü Enâm sûresinden Kehf sûresinin sonuna kadar olan kısmını, diğer bölümü de Kamer, Mülk, Müzzemmil, Müddessir, Duhâ, İnşirâh, Tîn, Alak, Kadr, Beyyine, Zilzâl ve Âdiyat sûrelerini kapsamaktadır.

¹⁵³ Maden, “*Envârü't-Tenzil ve Esrârü't-Te'vîl Literatürü*”, 602-604. Beydâvî tefsirinin başından Bakara sûresinin ilk on âyetine kadar olan bölümdür.

¹⁵⁴ Maden, “*Envârü't-Tenzil ve Esrârü't-Te'vîl Literatürü*”, 604. Bakara sûresinin 229. âyetine kadar olan bölümün hâşiyesidir.

¹⁵⁵ İbn Manzûr, “hşe” 14/180.

¹⁵⁶ el-Cürcânî, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerif, *Mu'cemü't-Ta'rifât*, thk. Muhammed Sıddîk el-Minşâvî (Kâhire: Dâru'l-Fazile, ty.), 77.

Hâşiye yazan kimseye de “*muhaşşî*” adı verilir.¹⁵⁷ Kâtip Çelebi de “*hâşiye*” kavramının yerine “*ta’lika*” kavramının kullanıldığını¹⁵⁸ belirtmiştir.

Başka bir telif türü olan ta’lik (çoğulu ta’likât), sözlükte “*asılı durmak, (bir şeye) tutunmak, yapışmak, ilişmek*” anlamındaki “علق” kelimesinin tef’il bâbından olup “*iliştirmek, askıya almak*” gibi anlamlara gelir.¹⁵⁹ Istılâhta ise telif çeşitlerinden biri olup bir metnin iyi bir şekilde anlaşılmasını sağlamak için metnin kenarlarına yazılan notlar ve yapılan yorumlar şeklinde tanımlanabilir.¹⁶⁰

“*Osmanlı Döneminde Tefsir Hâşiyeleri*” adlı çalışmada Sıddık Hasen Hân’ın (ö.1307/1890), “*Ebcedü’l-‘Ulûm*” adlı eserinde telif türlerini yedi kısma ayırdığından bahsedilir. Bunlar:

1. Bir meseleyi ilk kez ele alan eser,
2. Eksik olan hususu tamamlayan eser,
3. Muğlak olan hususu şerh eden eser,
4. Uzunca yazılmış eserdeki manaları bozmadan kısaltan eser,
5. Dağınık olanı bir araya getiren eser,
6. Karışık olarak yazılan eseri düzenleyen eser,
7. Hatalı noktaları düzelten eserlerdir.¹⁶¹

Abay, bu sınıflamada geçen “*muğlak olan hususu açıklayan eser*” türü için genel olarak “*şerh*” isminin kullanıldığını ifade etmiştir.¹⁶² “ش, ر, ح” kök harflerinden oluşan ve “*eti parçalara ayırmak, açıklamak, izah etmek, aydınlığa kavuşturmak, ferahlatmak*”¹⁶³ gibi anlamlara gelen şerh kavramı, terim olarak “*Bir eserin daha geniş biçimde açıklanması amacıyla yazılmış eserleri ifade eden bir telif türü*”

¹⁵⁷ Topuzoğlu, “Hâşiye”, TDV.

¹⁵⁸ Mustafa b. Abdillâh Kâtip Çelebi, Hâcî Halife, “*Keşfü’z-Zünûn ‘an esâmi’l-Kütüb ve’l-Fünûn*”, (Beyrût: Dâru İhyâi’-Türâsi’l-Arabî), 1/623.

¹⁵⁹ İbn Manzûr, “alk”, 261-264.

¹⁶⁰ Şensoy, “Ta’likât”, TDV.

¹⁶¹ Sıddık Hasan Han, *Ebcedi’l-Ulûm*, thk. Abdulcebbar Zekkâr, (Dımaşk: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1978, 1/188-189 akt. Muhammet Abay, *Osmanlı Döneminde Tefsir Hâşiyeleri* (Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Nuri Sevil Salonu, Üsküdar, İstanbul, 2012), 167-168.

¹⁶² Abay, *Osmanlı Döneminde Tefsir Hâşiyeleri*, 168.

¹⁶³ İbn Manzûr, “şrh”, 2/497-498.

şeklinde ifade edilir. Şerhler genellikle kendinden önceki eserleri dil kaidelerine uygun bir şekilde özetlendiği, eserdeki müphem ifadelerin açıklandığı, eksik bırakılan hususların tamamlandığı, hatalara işaret edilerek örneklerle düzeltmelerin ispatlandığı eserlerdir.¹⁶⁴ Bu açıklamaya bakıldığında şerh terimi, yukarıdaki Sıddık Hasen Hân'ın sınıflandırdığı telif türlerinin bir çoğunu kapsadığını görmekteyiz.

Özellikle XIV. yüzyıldan sonra bazen esas metin üzerine yazılan şerh türü eserlere, bazen de bu şerhlerin üzerine kaleme alınan eserlere “*hâşiye*” adı verilmiş, hâşiyelerin üzerine yazılan not tarzı eserlere de “*ta’lik*” denilmiştir. Bununla birlikte bu üç terimin birbirinin yerine kullanıldığı da görülmüştür.¹⁶⁵ Buna göre eserler metin-şerh-hâşiye-ta’lik sıralamasına göre telif edilirler. Bununla birlikte tefsir geleneğinde durum biraz daha farklıdır. Bazı âlimler tefsir türü eserleri zaten bir nevi Kur’ân’ın şerhi olarak gördükleri için bu eserler üzerine kaleme aldıkları eserleri hâşiye olarak adlandırmışlardır.¹⁶⁶

Her ne kadar bu üç telif türü bazen birbiri yerine kullanılıyorsa da aralarında bariz farklılıklar olduğunu belirtmemiz gerekir. Şerhler genellikle bir eserin tamamını açıklamak üzere yazılan eserlerdir. Hâşiye türü eserler ise çoğunlukla şerhler üzerine yapılan açıklama, yorum ve eleştiri vb. amacıyla yazılır. Hâşiyeler üzerine yazılan notlar ve yorumlar da ta’lik türü eserleri oluşturur.¹⁶⁷ Fakat genel itibarıyla böyle olmasına karşın şerhler üzerine şerhlerin yazılması ya da hâşiye olarak isimlendirilip de eserin tamamının üzerine kaleme alınması gibi tezat durumlarda söz konusudur. İncelemeye konu aldığımız eserde de İsmail Konevî Efendi, Beydâvî’nin tefsirinin tamamı üzerine hâşiye olarak isimlendirdiği bir çalışma ortaya koymuştur.

3. 3. Hâşiyetü’l-Konevî

Konevî’nin hâşiyesi “*Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye*” tarafından Beyrut’ta 2001 yılında toplam 20 cilt halinde basılmıştır. Eserin ilk sayfalarında matbu baskısını

¹⁶⁴ Sedat Şensoy, “Şerh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/565-568.

¹⁶⁵ Tevfik Rüştü Topuzoğlu, “Hâşiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/419-422.

¹⁶⁶ Şükrü Maden, *Tefsirde Hâşiye Geleneği ve Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyhzâde ‘alâ Tefsîri’l-Kâdî el-Beyzâvî Örneği* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013), 71.

¹⁶⁷ Şensoy, “Şerh”, TDV.

yaparken taş baskı olan 7 ciltlik tek baskısının esas alındığı yazılmıştır. Bu basımın önemli derecede yazım hataları içerdiği, olabildiğince hatasız hale getirmek için büyük çaba harcandığı ve özellikle teknik ve bilimsel anlamda kitap içeriğinin nihai düzenine itina gösterildiği belirtilmiştir. Ayrıca Beydâvî'nin metninin koyu siyah renkle parantez içine alındığı, Konevî'nin hâşiyesinin ibarelerini üst kısma, İbnü't-Temcîd'in hâşiyesinin ibarelerini alt kısma ve ek açıklamaların olduğu dipnotları da sayfanın en alt kısmına yerleştirildiği ifade edilmiştir. Esas alınan baskıda ise bu şekilde bir düzenlemenin olmamasından dolayı İbnü't-Temcîd'in ibareleriyle Konevî'nin açıklayıcı dipnotlarının karışmış olduğu ve noktalama işaretlerinden de yoksun olduğu, bu sebeple de okunmasının ve takip edilmesinin zorlaştığı belirtilmiştir.¹⁶⁸

Konevî hâşiyesi, Beydâvî'nin tefsiri üzerine yazılmış olup içerik bakımından oldukça zengin olan bir hâşiyedir. Konevî Beydâvî'nin mukaddimesinin girişinde Beydâvî'yi ve Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Tevîl adlı eserini övmüş ve müfessirin eseri belagât ilminin kaidelerine uygun olarak yazdığını, i'câzının fevkalâdeliğini ve sair eserlerden farkını dile getirerek bu eserin tüm insanlarca bilinmesini sağlamak için yazdığını ifade etmiştir. Allah'ın inâyetiyle Ebu'l-Feth Gâzi Sultân Mehmed Hân Câmi'-i şerifinde bu eseri tedris ettiğini ve eserde bazı müşkil ifadelerin açıklığa kavuşturulması gerektiği için ders esnasında aklına gelenleri kağıtlara not aldığını söylemiştir. Sonra Allah'ın yardımıyla bu yazılanları bazı ilave bilgilerle birleştirerek hâşiyeyi oluşturduğunu beyan etmiştir.¹⁶⁹

3. 4. Konevî Hâşiyesinin Kaynakları

Konevî hâşiyesini oluştururken çok çeşitli kaynaklardan istifade etmiştir. O, hem Beydâvî'nin çoğunlukla kaynak vermeden tefsirine aldığı meçhul görüşleri aydınlığa kavuşturmuş, hem de tefsirindeki bazı anlaşılması güç değerlendirmeleri anlaşılır kılmak ya da eksik kısımları tamamlamak sadedinde birçok kaynağa müracaat etmiştir. Konevî'nin başvurduğu kaynakları bizzat müellifin ismini ya da eserinin ismini zikrederek müellifine işaret etmesi şeklinde ifade etmesi, kendisinin bu hususa ne kadar çok dikkat ettiğini ve hassasiyetini ortaya koymaktadır.

¹⁶⁸ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 1/5.

¹⁶⁹ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 1/22-23.

Mesela “كما ذكر في الكشف/كما في الكشف”¹⁷⁰ (Keşşâf’ta zikredildiği gibi), “وقال/ قول”¹⁷¹ (Keşşâf sahibi şöyle demiştir. / Keşşâf sahibinin sözü), “قول”¹⁷² (Bu Zemahşerî’nin tercihidir./ Zemahşerî’nin sözü), “الزمخشري/وهذا مختار الزمخشري”¹⁷³ (İrşâd sahibi şöyle demiştir.) ve “في الحاشية السعدية”¹⁷⁴ (Sa’dî Çelebî’nin hâşiyesinde) vb. lafızlarla kullandığı kaynaklara atıflarda bulunmuştur.

3. 4. 1. Nahiv, sarf ve belâgat kaynakları

Konevî eserinde Beydâvî’nin sözlerini ve açıklanmaya kavuşturulması gereken ifadelerini sarf, nahiv, belâgat ve lûgat kaidelerine uygun olarak şerh etmeye çalışmıştır. Nahvî, sarfî meseleler, âyetlerin i’râb vecihleri ile belâgat konuları ile alakalı olarak Sibeveyh’in (ö.180/796) *el-Kitâb*,¹⁷⁵ Ebû Saîd es-Sirâfî’nin (ö.368/979) *Şerhu Kitâbi Sibeveyh*,¹⁷⁶ Ebû Ali el-Fârisî’nin (ö.377/987) *el-İzâh fi’n-Nahv*,¹⁷⁷ İbn Cinnî’nin (ö.392/1002) *el-Mühteşeb*,¹⁷⁸ Hatib el-Bağdâdî’nin (ö.463/1071) *el-Kifâye*,¹⁷⁹ Abdülkâhir el-Cürcânî’nin (ö.471/1078-79) *Delâilü’l-İ’câz*,¹⁸⁰ Zemahşerî’nin (ö.538/1144) *el-Mufasssal*,¹⁸¹ İbnü’ş-Şecerî’nin (ö.542/1148) *el-Emâlî*,¹⁸² Kâdî İyâz’ın *eş-Şifâ*,¹⁸³ (ö.544/1149) Abdurrahmân b. Abdullah es-Süheylî’nin (ö.581/1185) *er-Ravzu’l-Ünüf*,¹⁸⁴ Ebu’l-Bekâ el-Ukberi’nin (ö.616/1219) *el-Lübâb fi’ileli’l-binâ’i ve’l-i’râb*,¹⁸⁵ İbnü’l-Hâcib’in (ö.646/1249) *el-Emâlî’n-*

¹⁷⁰ el-Konevî, *Hâşiyetü’l-Konevî*, 2/6; 16/12; 19/23.

¹⁷¹ el-Konevî, *Hâşiyetü’l-Konevî*, 10/33, 65; 12/17, 135; 14/117; 19/24.

¹⁷² el-Konevî, *Hâşiyetü’l-Konevî*, 3/43, 60; 19/88; 20/127.

¹⁷³ el-Konevî, *Hâşiyetü’l-Konevî*, 3/66; 4/43, 250, 354; 5/368;11/460.

¹⁷⁴ el-Konevî, *Hâşiyetü’l-Konevî*, 6/238; 11/248; 13/114; 19/246.

¹⁷⁵ el-Konevî, *Hâşiyetü’l-Konevî*, 4/240, 324; 5/152; 7/165; 8/112; 11/41; 12/43; 14/225; 16/185; 19/288.

¹⁷⁶ el-Konevî, *Hâşiyetü’l-Konevî*, 2/30; 3/354; 18/86.

¹⁷⁷ el-Konevî, *Hâşiyetü’l-Konevî*, 10/185; 11/87; 12/141.

¹⁷⁸ el-Konevî, *Hâşiyetü’l-Konevî*, 3/307; 12/9, 326.

¹⁷⁹ el-Konevî, *Hâşiyetü’l-Konevî*, 7/250; 13/251; 17/469;19/96.

¹⁸⁰ el-Konevî, *Hâşiyetü’l-Konevî*, 7/296, 8/116; 9/247; 20/490.

¹⁸¹ el-Konevî, *Hâşiyetü’l-Konevî*, 4/245; 12/37; 13/114.

¹⁸² el-Konevî, *Hâşiyetü’l-Konevî*, 4/134.

¹⁸³ el-Konevî, *Hâşiyetü’l-Konevî*, 8/146; 12/58; 13/94; 15/369.

¹⁸⁴ el-Konevî, *Hâşiyetü’l-Konevî*, 9/362; 12/141; 20/459.

¹⁸⁵ el-Konevî, *Hâşiyetü’l-Konevî*, 2/30; 3/404; 4/6, 324, 380.

Nahviyye,¹⁸⁶ *Şerhu'l-Mufasssal*,¹⁸⁷ İzzeddîn ez-Zencânî'nin (ö.660/1262) *el-Kâfi şerhu'l-Hâdî*,¹⁸⁸ İbn Mâlik'in (ö.672/1274) *Şerhu't-Teshîl*,¹⁸⁹ Hatip el-Kazvînî'nin (ö.739/1338) *Telhîsü'l-Miftâh*,¹⁹⁰ Çarperdî'nin (ö.746/1346) *Hâşiye 'alâ şerhi'l-Mufasssal*,¹⁹¹ *Şerhu's-Şâfiye*,¹⁹² Semin el-Halebî'nin (ö.756/1355) *ed-Dürri'l-Masûn*,¹⁹³ İbn Hişâm'ın (ö.761/1360) *Muğni'l-Lebîb*,¹⁹⁴ Sa'deddîn et-Teftâzânî'nin¹⁹⁵ (792/1390) *Mutavvel*,¹⁹⁶ *Şerhu't-Telhîs*,¹⁹⁷ Seyyid Şerif Cürcânî'nin (ö.816/1413) *Hâşiyetü'l-Mutavvel*,¹⁹⁸ İbnü'd-Demâmînî'nin (ö.827/1424) *Şerhu't-Teshîl*,¹⁹⁹ İbrâhîm b. Ömer el-Bikâî'nin *Mesâ'id-ün-nazar lil-eşrâfi alâ makâsîd-is-süver*,²⁰⁰ Fenârî Hasan Çelebi'nin (ö.891/1486) *Hâşiye ale'l-Mutavvel*,²⁰¹ İsâmüddîn el-İsferâyînî'nin (ö.945/1538) *Telhîsü'l-Miftâh*,²⁰² Taşköprizâde Ahmed Efendi'nin (ö.968/1561) *Miftâhu's-Saâde*²⁰³ gibi dilbilimsel kaynaklardan faydalanmıştır.

Eser ismi zikretmeksizin Halil b. Ahmed'in²⁰⁴ (ö.175/791), Ali b. Hamza el-Kisâî'nin²⁰⁵ (ö.189/805), Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ'nın²⁰⁶ (ö.207/822) ve Ebû Ubeyde'nin²⁰⁷ (Ma'mer b. Müsennâ) (ö.209/824{?}), el-Ahfeş el-Evsat'ın²⁰⁸ (ö.

¹⁸⁶ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 17/24.

¹⁸⁷ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 4/239; 8/58; 10/240; 16/313; 19/226.

¹⁸⁸ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 2/178; 15/183.

¹⁸⁹ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 2/13-14, 259, 396, 457; 3/404; 10/447; 12/401; 15/156, 535.

¹⁹⁰ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 3/246; 17/47; 18/19.

¹⁹¹ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 3/320; 4/224; 10/451.

¹⁹² el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 3/96; 8/119; 9/56, 89; 16/89; 20/5, 446.

¹⁹³ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 2/421; 5/23; 6/126; 8/101; 11/145; 12/95; 16/437; 17/178; 20/411.

¹⁹⁴ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 1/129, 376; 2/491; 4/11, 55, 324; 5/313; 10/164, 500; 13/11, 134; 20/465.

¹⁹⁵ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 3/272; 4/54-55; 5/365.

¹⁹⁶ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 1/82, 198; 4/42; 5/9; 8/116, 118; 9/247; 11/449; 14/331.

¹⁹⁷ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 2/186; 3/156; 4/258; 7/296; 8/473; 9/409; 10/113; 11/58; 16/135.

¹⁹⁸ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 6/149; 8/574; 9/504.

¹⁹⁹ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 2/347; 3/142; 9/446; 11/244; 12/33, 112; 13/429; 19/231.

²⁰⁰ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 1/486.

²⁰¹ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 2/491; 5/222; 12/140.

²⁰² el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 9/309; 14/494; 18/350.

²⁰³ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 2/80; 4/394.

²⁰⁴ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 1/116; 7/366; 9/71; 12/43; 14/581; 16/356; 19/109.

²⁰⁵ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 2/88; 3/272; 4/25; 7/436; 18/282; 19/163.

²⁰⁶ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 4/20, 55; 5/125; 6/209; 11/476; 13/218; 19/73.

²⁰⁷ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 4/30; 5/84; 7/366; 11/467; 14/303; 16/359; 17/51.

²⁰⁸ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 2/73; 3/272; 7/165; 8/94; 11/70; 16/263; 17/178.

215/830), el-Müberred'in²⁰⁹ (ö.286/900), Zeccâc'in²¹⁰ (ö.311/923), İbnü'l-Enbârî'nin²¹¹ (ö.328/940), Ebû Alî el-Fârisî'nin²¹² (ö.377/987), İbn Cinnî'nin²¹³ (392/1002), Hatîb et-Tebrîzî'nin²¹⁴ (ö.502/1109), İbnü'd-Dehhân'in²¹⁵ (ö.569/1174), Ebû Ya'kûb es-Sekkâkî'nin²¹⁶ (ö.626/1229), İbnü'l-Hâcib'in²¹⁷ (ö.646/1249), Tîbî'nin,²¹⁸ Ebû Hayyân'ın²¹⁹ (ö.745/1344), İsâmüddîn el-İsferâyînî'nin (ö.945/1538) sık sık görüşlerini nakletmiştir.

Yukarıda zikredilen kaynaklardan başka Konevî isim vermeksizin “ بعض الكوفيين / هذا مذهب بعض الكوفيين ”²²⁰ “ هذا مذهب بعض الكوفيين / Bu bazı Kûfeli nahiv âlimlerinin görüşüdür.”²²⁰ “ مذهب أهل البصريين / بعض البصريين / Bu bazı Basralı nahiv âlimlerinin görüşüdür.”²²¹ “ مذهب أهل الحجاز / بعض النحاة / Bazı nahivcilerin görüşüdür.”²²² “ هذا مذهب بعض النحاة / Bazı nahivcilerin görüşüdür.”²²³ şeklinde görüşlere de yer vermiştir.

3. 4. 2. Lügavî kaynaklar

Konevî âyetlerde geçen, dilde çok yaygın olmayan bazı kelimelerin ve garib lafızların manalarının izahı hususunda lügatlara da başvurmuştur. Bu amaçla Ezherî'nin (ö.370/980) *Tehzîbü'l-Lüga*,²²⁴ Cevherî'nin (400/1009) *es-Sihâh*,²²⁵ Râgîb el-İsfehânî'nin (ö.V./XI. yüzyılın ilk çeyreği) *el-Müfredât*,²²⁶ Ahmed b. Muhammed

²⁰⁹ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 2/345; 4/20; 5/397; 9/70; 11/150; 12/498; 18/315.

²¹⁰ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 3/389; 4/20; 12/39; 13/172; 15/7; 20/296.

²¹¹ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 5/319; 9/445; 11/40; 13/430.

²¹² el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 4/177; 6/224; 7/522; 9/187; 12/7; 11/48; 19/109; 20/319.

²¹³ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 4/6; 9/501; 19/44.

²¹⁴ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 2/379; 6/9; 8/178; 13/339; 16/428.

²¹⁵ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 1/59; 3/447; 11/48.

²¹⁶ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 3/67; 6/70; 9/505; 10/264; 15/101; 18/66; 20/57.

²¹⁷ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 4/41, 259; 9/504; 10/156; 12/63; 13/15; 16/289; 17/280; 20/319.

²¹⁸ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 4/136; 7/281; 10/273; 12/332; 14/374.

²¹⁹ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 4/324; 5/140; 12/114; 13/108; 20/516.

²²⁰ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 3/139; 8/385; 10/249; 16/84; 17/368.

²²¹ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 3/138; 10/249; 12/192; 16/237; 17/398.

²²² el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 8/295; 18/135.

²²³ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 11/321; 12/174; 15/183.

²²⁴ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 5/204; 12/44, 86; 20/11.

²²⁵ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 2/201; 3/242, 270\ 320; 4/28; 5/121; 6/70; 12/44; 19/300; 20/53.

²²⁶ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 1/391; 2/447; 3/126; 4/239; 10/364; 12/24; 13/110, 182; 17/468.

el-Feyyûmî'nin (ö.770/1368-69) *el-Misbâhu 'l-Münîr*,²²⁷ Fîrûzâbâdî'nin (817/1415) *el-Kâmûsü 'l-Muhîr*²²⁸ gibi lûgat çalışmalarını sık sık kullandığını söyleyebiliriz.

3. 4. 3. Tefsir kaynakları

Daha önce geçtiği üzere Beydâvî'nin mukaddimesinde isim vermese de birçok kaynaklardan yararlandığını zikretmiş ve edindiğimiz bilgilere göre tefsirini oluştururken referans aldığı ana tefsir kaynakların Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ı ve Fahreddin er-Râzî'nin *et-Tefsîru 'l-Kebîr*'i olduğunu belirtmiştik. Konevî ise zaten hâşiyesinin birçok yerinde Beydâvî'nin isim vermeden faydalandığı bu tefsirleri açıklamıştır. Dolayısıyla Konevî de hâşiyesini yazarken araştırmaya dayalı bir metot izleyip *el-Keşşâf*²²⁹ ve *et-Tefsîru 'l-Kebîr*²³⁰ adlı eserlerden sıkça istifade etmiştir. Ayrıca hâşiyesinde “شيخان/شيخين” (İki hoca/âlim) lafzının sık sık geçtiği görülmektedir.²³¹ Muhtemelen Konevî'nin “شيخان/شيخين” olarak nitelendirdiği bu iki âlim Beydâvî'nin kendilerinden sıkça faydalandığı Zemahşerî ve Fahrüddîn Râzî'dir.

Gerek Beydâvî'nin yapmış olduğu tefsirinin kaynağını belirtmek üzere gerekse bizzat kendisi başvurarak İbnü'l-Abbâs'ın tefsirinden rivâyetler aktarmıştır.²³² Ebû Bekr el-Cessâs'ın (ö.370/981) *Ahkâmü 'l-Kur'ân* adlı eserinden faydalanmış,²³³ Ebû İshâk es-Sa'lebî'nin (ö.427/1035) tefsirinden de bir yerde söz etmiştir.²³⁴

Necmeddîn en-Nesefî'nin (ö.537/1142) *et-Teysîr fî't-tefsîr* adlı eserinden²³⁵ ve İbnü'l-Müneyyir'in (ö.683/1284) tefsirinden²³⁶ az da olsa nahivle ilgili konularda faydalanmıştır. Yine Ebu Hayyân el-Endülisî'nin (ö.745/1344) *el-Bahru 'l-Muhîr*²³⁷ ve

²²⁷ el-Konevî, *Hâşiyetü 'l-Konevî*, 2/213; 3/165; 8/74; 17/47.

²²⁸ el-Konevî, *Hâşiyetü 'l-Konevî*, 1/215; 2/41; 7/281, 289; 10/273; 11/456; 12/44, 86; 20/10.

²²⁹ el-Konevî, *Hâşiyetü 'l-Konevî*, 1/180; 2/240; 3/14; 5/18; 7/120; 10/124; 16/138; 17/27; 18/101; 19/106; 20/217.

²³⁰ el-Konevî, *Hâşiyetü 'l-Konevî*, 3/280; 4/250; 5/24; 8/482; 9/184; 10/466; 11/248; 13/243; 16/304; 18/216; 20/15.

²³¹ el-Konevî, *Hâşiyetü 'l-Konevî*, 2/14; 9/237; 14/495; 17/117; 18/196.

²³² el-Konevî, *Hâşiyetü 'l-Konevî*, 7/114; 9/203; 13/308; 18/10.

²³³ el-Konevî, *Hâşiyetü 'l-Konevî*, 6/383; 7/38; 9/171; 11/568.

²³⁴ el-Konevî, *Hâşiyetü 'l-Konevî*, 20/398.

²³⁵ el-Konevî, *Hâşiyetü 'l-Konevî*, 13/310; 18/236.

²³⁶ el-Konevî, *Hâşiyetü 'l-Konevî*, 9/219; 10/314, 315.

²³⁷ el-Konevî, *Hâşiyetü 'l-Konevî*, 5/123; 9/49; 12/43; 15/222.

Ebussûd Efendi'nin (ö.982/1574) *İrşâdü'l-Akli's-Selîm*²³⁸ adlı eserlerinden sıkça faydalanmıştır.

Konevî hâşiyenin bir yerinde Ebû Bekr er-Râzî'nin (666/1268) *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân* adlı eserinden istifade etmiştir.²³⁹ Yine Molla Fenâri'nin (ö.834/1431) *Tefsîru'l-Fâtîha* adlı eserinden faydalanmıştır.²⁴⁰

Eser ismi zikretmeden Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî'nin²⁴¹ (671/1273) tefsirinden de izahlarda bulunmuştur.

Konevî'nin kaynakları arasında başka tefsir hâşiyelere başvurduğunu da görmekteyiz. En fazla başvurduğu hâşîye ise Sa'dî Çelebi'nin Beydâvî hâşiyesidir.²⁴² Mesela Âl-i İmrân sûresinin 20. âyetinde geçen ﴿وَمَنْ اتَّبَعَ فَإِنْ حَاجُّوكَ فَقُلْ أَسْلَمْتُ وَجْهِيَ لِلَّهِ﴾ “Eğer seninle tartışmaya girerlerse, de ki: “Bana uyanlarla birlikte ben kendimi Allah’a teslim ettim.”²⁴³ lafz-ı celilindeki “وَمَنْ اتَّبَعَ” için Beydâvî, bunun “أَسْلَمْتُ” nün “تَا” sine atıf olduğunu, araya gelen ibarelerin lafza güzellik kattığını ifade etmiştir.

Konevî ise Beydâvî'nin bu tefsirini pekiştirmek için Hûd sûresi 112. âyette geçen ﴿فَاسْتَقِمْ كَمَا أُمِرْتَ وَمَنْ تَابَ مَعَكَ﴾ “Senin yanında hak yola dönenlerle birlikte, sana buyurulduğu gibi dosdoğru ol!”²⁴⁴ gibi âyetleri örnek göstermiştir. Ayrıca Sa'dî'nin hâşiyesinden aktarım yaparak konuyla ilgili başka bir âyetle istişhâd yaptığını ifade etmiştir.²⁴⁵ Bazen de isim vermeksizin “قَالَ بَعْضُ الْمُحْتَشِينَ”/“Bazı muhaşşîler şöyle demiştir”, “Bazı muhaşşîler onu nakletmiştir.” ya da “Bazı hâşîye erbâbları şuna tâbi olmuştur.” şeklinde görüşler aktarmıştır.²⁴⁶ Konevî Molla Hüsrev'in (ö.885/1480) Beydâvî tefsiri üzerine yazdığı hâşiyesinden de faydalanmıştır.²⁴⁷ Ayrıca Bakara sûresinin 44. âyetinin i'râbı ile alakalı bir konuda Kutbuddîn eş-Şîrâzî'nin

²³⁸ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 3/66; 4/43, 250, 354; 5/368;11/460; 12/595; 17/453;18/8, 20.

²³⁹ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 14/314.

²⁴⁰ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 1/235.

²⁴¹ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 3/167; 5/319; 6/93; 10/307; 11/422; 16/103, 305.

²⁴² el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 7/292; 10/273; 11/25, 63; 12/33, 54, 333; 13/98, 109, 114, 135, 186; 19/203.

²⁴³ Âl-i İmrân 3/20.

²⁴⁴ Hûd 11/112.

²⁴⁵ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 6/72.

²⁴⁶ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 1/82, 401; 2/176; 4/11; 6/262; 9/187, 558; 11/41, 477; 12/33, 72.

²⁴⁷ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 1/400; 2/411; 3/257.

(ö.710/1311) Keşşâf tefsiri üzerine yazdığı hâşiyeye de müracaat etmiştir.²⁴⁸ Sa‘deddîn et-Teftâzânî’nin *Hâşiye ‘ale’l-Keşşâf* adlı eserinden de sıkça istifade etmiştir.²⁴⁹ Yine Çarperdî’nin “*Hâşiye ‘ale’l-Keşşâf*” adlı eserini de hâşiyesinde rastlanmıştır.²⁵⁰

Beydâvî hâşiyesinin birçok yerinde “المحشي الفاضل / *Faziletli muhaşşî*” şeklinde isimlendirdiği bir hâşiye sahibinden daha bahsetmekte ve onun görüşlerini de nakletmektedir.²⁵¹

3. 4. 4. Hadis kaynakları

Konevî hâşiyesinde İbn Mâce’nin (ö.273/887) *Sünen*²⁵², Ebû Dâvûd’un (ö.275/889) *Sünen*,²⁵³ Tirmizî’nin (ö.279/892) *Sünen*,²⁵⁴ Nesâî’nin (ö.303/915) *Sünen*²⁵⁵ adlı eserlerine hadislerin tahrirleri hususunda başvurmuştur. Birden fazla *Sünen* sahibinin rivâyet ettiği hadislerin kaynağını aktarırken “أصحاب السنن”²⁵⁶ (*Sünen sahipleri*) tamlamasını kullanmıştır. Ahmed b. Hanbel’in (ö.241/855) *Müsned*,²⁵⁷ Ebû Dâvûd’un *Merâsîl*,²⁵⁸ Ebu’l-Kâsım et-Taberânî’nin (ö.360/971) *el-Mu‘cemü’l-Evsât*,²⁵⁹ Hâkim en-Nisâbûrî’nin (ö.405/1014) *el-Müstedrek*,²⁶⁰ Beyhakî’nin (ö. 458/1066) *Şu‘abü’l-Îmân*,²⁶¹ Ferrâ el-Begavî’nin (ö.516/1122) *Mesâbîhu’s-Sünne*,²⁶² Mecdüddîn İbnü’l-Esîr’in (ö.606/1210) *en-Nihâye fî garîbi’l-hadis*,²⁶³ Muhyiddîn en-

²⁴⁸ el-Konevî, *Hâşiyetü’l-Konevî*, 4/42.

²⁴⁹ el-Konevî, *Hâşiyetü’l-Konevî*, 2/93; 7/289; 14/552; 17/283.

²⁵⁰ el-Konevî, *Hâşiyetü’l-Konevî*, 19/289.

²⁵¹ el-Konevî, *Hâşiyetü’l-Konevî*, 8/106; 9/558; 10/253; 11/201; 12/332; 13/207; 15/142; 16/55; 17/187; 19/505; 20/519.

²⁵² el-Konevî, *Hâşiyetü’l-Konevî*, 4/217; 5/92.

²⁵³ el-Konevî, *Hâşiyetü’l-Konevî*, 5/92; 15/171; 20/213.

²⁵⁴ el-Konevî, *Hâşiyetü’l-Konevî*, 3/29; 5/92; 15/171; 17/407; 18/50.

²⁵⁵ el-Konevî, *Hâşiyetü’l-Konevî*, 3/266; 5/92; 6/221.

²⁵⁶ el-Konevî, *Hâşiyetü’l-Konevî*, 12/325; 18/508; 20/213.

²⁵⁷ el-Konevî, *Hâşiyetü’l-Konevî*, 11/574.

²⁵⁸ el-Konevî, *Hâşiyetü’l-Konevî*, 9/85.

²⁵⁹ el-Konevî, *Hâşiyetü’l-Konevî*, 5/506; 9/337.

²⁶⁰ el-Konevî, *Hâşiyetü’l-Konevî*, 2/503; 3/195; 9/575; 11/140; 13/73.

²⁶¹ el-Konevî, *Hâşiyetü’l-Konevî*, 5/207; 9/287; 16/196; 19/341.

²⁶² el-Konevî, *Hâşiyetü’l-Konevî*, 9/261;

²⁶³ el-Konevî, *Hâşiyetü’l-Konevî*, 2/510; 3/249; 4/383; 7/281; 13/346; 14/177; 16/75; 18/78.

Nevevî'nin (ö.676/1277) *el-Minhâc*,²⁶⁴ *el-Ezkâr*,²⁶⁵ Şemseddîn el-Kirmânî'nin (ö.786/1384) *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*,²⁶⁶ İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö.852/1449) *Fethu'l-Bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*,²⁶⁷ Celâlüddîn es-Süyûtî'nin (ö.911/1505) *el-Câmi'us-Sağîr*,²⁶⁸ gibi hadis kaynaklarından istifade etmiştir.

Ayrıca eser ismi zikretmeden Ahmed b. Hanbel'in,²⁶⁹ Bezzâr'ın²⁷⁰ (ö. 292/905), Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin²⁷¹ (ö.310/923), İbnü'l-Münzir en-Nisâbü'rî'nin²⁷² (ö.318/930 [?]), İbn Ebî Hâtim'in²⁷³ (ö.327/938), İbn Hibbân'ın²⁷⁴ (ö.354/965), Ebu'l-Kâsım et-Taberânî'nin,²⁷⁵ İbn Merdûye el-İsfehânî'nin²⁷⁶ (ö.410/1020), Ebû İshâk es-Sa'lebî'nin²⁷⁷ (ö.427/1035) ve Muhyiddîn en-Nevevî'nin²⁷⁸ tahriçlerine eserinde sıkça yer vermiştir.

3. 4. 5. Fıkıh ve fıkıh usûlü kaynakları

İsmâil b. Konevî, Sadru's-Şerîa'nın (ö.747/1346) *et-Tavzîh*,²⁷⁹ Sa'deddîn et-Teftâzânî'nin *et-Telvîh*,²⁸⁰ Fenârî Hasan Çelebi'nin *Hâşiye 'ale't-Telvîh*²⁸¹ gibi kaynaklara müracaat etmiştir. Ebû Hanîfe'nin (ö.150/767) “هذا مذهب أبو حنيفة”²⁸², Mâlik b. Enes'in (ö.179/795) “هذا مذهب مالك”²⁸³, İmam

²⁶⁴ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 9/261;

²⁶⁵ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 13/474;

²⁶⁶ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 4/277; 7/247; 12/136; 13/252; 17/151; 18/425; 19/381.

²⁶⁷ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 1/67; 4/220; 12/139.

²⁶⁸ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 18/324; 19/252.

²⁶⁹ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 4/242, 381; 9/378; 11/486

²⁷⁰ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 5/207; 12/254; 18/247.

²⁷¹ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 2/503; 4/48; 6/298; 9/45; 18/82.

²⁷² el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 3/194; 4/469; 6/228; 18/82.

²⁷³ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 5/60; 8/350; 10/461; 18/82; 20/316.

²⁷⁴ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 13/91; 15/64; 20/140.

²⁷⁵ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 6/265, 369; 10/403; 14/465, 578.

²⁷⁶ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 2/488; 4/404; 9/326; 10/242; 12/590.

²⁷⁷ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 4/57; 9/184, 378; 14/82; 15/235; 20/20.

²⁷⁸ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 6/456; 7/250; 13/330; 15/343.

²⁷⁹ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 1/83; 3/84; 6/9; 9/460; 11/19; 12/56, 124; 18/21; 19/119.

²⁸⁰ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 3/84, 328; 4/128; 6/275; 19/79.

²⁸¹ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 2/19; 5/229; 10/160; 16/289.

²⁸² “İmamımız Ebû Hanîfe'ye gelince...” , “Bu Ebû Hanîfe'ye göredir.”, “Bu imamımız Ebû Hanîfe'nin görüşüdür.” bkz.el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 6/245; 13/43, 50, 51.

²⁸³ “Bu İmam Mâlik'in görüşüdür.” bkz.el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 7/410; 18/491.

eş-Şâfiî'nin (ö.204/820) “هذا مذهب الشافعي”²⁸⁴ şeklindeki lafızlarla fikhî görüşlerine başvurmuştur. Ayrıca Ebu'l-Berekât en-Neseî'nin (ö.710/1310) fıkıh usûlüne dair eseri *Menâru'l-Envâr*,²⁸⁵ İbnü'l-Hümâm'ın (ö.861/1457) *Şerhu'l-Hidâye*²⁸⁶ (*Fethu'l-Kadîr ve et-Tahrîr*)²⁸⁷ adlı eserinden mezheplere ait görüşler nakletmiştir.

Ayrıca “*Fahru'l-İslâm*” lakabıyla zikrettiği Ebu'l-Usr el-Pezdevî'nin²⁸⁸ (ö.482/1089) ve Mansûr el-Mâtürîdî'nin²⁸⁹ (ö.333/944) fikhî ve mezhebî ihtilaflar hususunda görüşlerine başvurmuştur.

3. 4. 6. Akâid ve kelâma dair kaynakları

Konevî hâşiyesinde kelâm ilmine dair yaptığı değerlendirmelerde Beydâvî'nin yapmış olduğu tefsire yoğun açıklamalar getirmiş ve yer yer müfessirin düşüncelerine eleştiriler yapmıştır.²⁹⁰ Böylelikle Konevî, belki de döneminin getirdiği mezhep farklılıklarına karşı Ehl-i Sünnet'in iyi bir savunucusu olarak fikirlerini hâşiyesine yansıtmıştır.

Konevî kelâma dair konularda müfessiri takip ederek Beydâvî'nin tefsirini kaleme alırken başvurduğu en önemli kaynaklardan biri olan *Tefsîru'l-Kebîr* adlı eserden kendisi de yararlanmıştır.²⁹¹ Buna ek olarak Konevî, Ebu'l-Berekât en-Neseî'nin *el-Umde*,²⁹² Muhammed et-Tîbî'nin (ö.743/1343) *Şerhu esmâi'l-Hüsna*,²⁹³ Sa'deddîn et-Teftâzânî'nin *Şerhu'l-'Akâid*,²⁹⁴ *Şerhu'l-Makâsîd*,²⁹⁵ Seyyid Şerif Cürçânî'nin (ö.816/1413) *Şerhu'l-Mevâkıf*,²⁹⁶ el-Hayâlî'nin (ö.875/1470[?]) Hâşiyeye

²⁸⁴ Bu, imam Şâfiî'nin görüşüdür.” bkz.el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 5/60; 9/84; 13/354.

²⁸⁵ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 5/195.

²⁸⁶ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 9/171; 16/424.

²⁸⁷ Ferhat Koca, “İbnü'l-Hümâm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/87-90.

²⁸⁸ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 2/350; 3/171; 4/494; 6/132; 7/85, 115.

²⁸⁹ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 3/158; 6/265.

²⁹⁰ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 2/36-47; 3/276-278; 4/173-181; 8/77-78, 224-225; 15/131-132.

²⁹¹ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 3/280; 4/250; 5/24; 8/482; 9/184; 10/466; 11/248.

²⁹² el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 17/273.

²⁹³ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 1/235; 10/427, 466; 17/171.

²⁹⁴ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 1/401; 2/18; 3/178; 4/210; 8/33; 10/422; 11/392; 12/130; 14/393; 15/375.

²⁹⁵ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 1/392; 2/18; 8/119.

²⁹⁶ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 3/79; 6/267; 9/521; 12/58, 113; 14/9; 20/167.

‘alâ şerhi’l-‘Akâ’idi’n-Nesefiyye,²⁹⁷ Ali el-Kârî’nin (ö.1014/1605) *Şerhu’l-Fıkhi’l-ekber*²⁹⁸ ve *Şerhu’l-Bedri’r-Reşîd*²⁹⁹ gibi eserlerden istifade etmiştir. Ayrıca eser ismi zikretmeksizin Ebû Hanîfe’nin³⁰⁰ “هَذَا اخْتِيَارُ إِمَامِنَا أَبُو حَنِيفَةَ” ya da “إِمَامِنَا أَبُو حَنِيفَةَ”³⁰¹ gibi lafızlarla hitab ederek itikâdî görüşlerine değinmiştir. Yine Ebu’l-Feth Tâcüddîn eş-Şehristânî’nin³⁰² (ö.548/1153) eser adı zikretmeksizin görüşlerine yer vermiştir.

3. 5. Konevî’nin Hâşiyesinde İzlediği Yöntem

Konevî, hâşiyesinin mukaddimesinde eserinde izlediği yöntemlerden bahsetmemiştir. Beydâvî’ye ait olan ifadeleri “قوله” lafzından sonra yazıp parantez içine esas metne sadık kalarak ve açıklayabileceği şekilde parçalara ayırarak almış ve kendi açıklamalarından ayırmıştır. Yazma nüshalarda sayfanın hemen üzerinde âyetin hâşiyeye konu edilen kısmı yazılmıştır. Sayfanın sağ alt kısmında ise sol sayfadaki ilk kelime yazılmıştır. Dipnotlar dediğimiz bazı ek açıklamalar sağ ve sol kısımlardaki boşluklara numaralandırılarak yazılmıştır. Eserin yine sağ ve sol kısımlarındaki boşluklarda İbnü’t-Temcîd’in hâşiyesine yer verilirken hâşiyenin “*Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye*” tarafından basılan matbu‘ nüshasında ise alt kısmında bulunmaktadır.

Konevî bazen öylesine uzun açıklamalarda bulunmuştur ki; sadece Fâtiha sûresine dair açıklamaları yaklaşık 234 sayfa tutmuştur. Diğer sûrelerle karşılaştırıldığında en fazla açıklama ve değerlendirmeleri Bakara sûresinde ele almıştır. Matbu‘ baskısında yaklaşık dört buçuk cilt kadar uzunca bir yer tutan Bakara sûresinde Konevî, Beydâvî’nin tefsiriyle alakalı kelâmî, fikhî, dilbilimsel vb. alanlarda yoğun açıklamalar yapması sebebiyle diğer sûrelerin tefsirinin açıklamalarında benzer tekrarlara düşmediği açıktır.

Konevî bazı sûrelerin açıklamasının sonunda Allah’a hamdederek, o sûreyi bitirdiği yılı, ayı ve günü ve hatta hangi vakitte bitirdiğini yazmıştır. Mesela Tevbe

²⁹⁷ el-Konevî, *Hâşiyetü’l-Konevî*, 11/159.

²⁹⁸ el-Konevî, *Hâşiyetü’l-Konevî*, 17/273.

²⁹⁹ el-Konevî, *Hâşiyetü’l-Konevî*, 17/158.

³⁰⁰ el-Konevî, *Hâşiyetü’l-Konevî*, 8/288; 9/13; 18/496.

³⁰¹ “İmamımız Ebû Hanîfe...”, “Bu, imamımız Ebû Hanîfe’nin seçtiği görüştür.” bkz. el-Konevî, *Hâşiyetü’l-Konevî*, 6/26; 9/10.

³⁰² el-Konevî, *Hâşiyetü’l-Konevî*, 8/32; 14/310.

sûresinin sonunda bu sûreyi 1176 yılı Şaban ayının sonunda pazartesi günü *dahve-i suğrâ* yani kuşluk vakti tamamladıklarını belirtmiştir.³⁰³

Konevî âyetlerdeki lafızların manalarının açıklanması ve anlaşılması üzerinde titizlikle durmuş, gerektiğinde âyette geçen bir lafzı açıklamak ve anlamını tekid etmek üzere,³⁰⁴ bazen de Beydâvî'nin bir âyet için yapmış olduğu tefsiriyle alakalı açıklama sadedinde başka âyetlerle istişhâd yapmış³⁰⁵ ve Hz. Peygamber'in (s.a.v) hadislerini de yine bu amaçlarla kullanmıştır.³⁰⁶ Beydâvî'nin nahvî izahlarını hatalı bulduğu durumlarda meseleye açıklık getirerek anlam farklılıklarına vurgu yapmıştır.³⁰⁷

Konevî, Beydâvî'nin görüşlerinden ve tercihlerinden bahsederken genellikle “المصنف”³⁰⁸ ya da musannif anlamına gelen “المص”³⁰⁹ kısaltmasını kullanmıştır. Beydâvî'nin ifadelerini “قوله” kelimesinden sonra genellikle kısa kısa ibarelerle parantez içine almış sonrasında da kendi açıklamalarını kaleme almıştır.

Başka bir dikkat çeken husus da Konevî'nin Beydâvî'nin kullandığı hadis-i şeriflerin kaynaklarını ve isnadlarını zikretmesidir.³¹⁰ Mesela Besmelenin Fâtiha sûresinden mi yoksa tek başına müstakil bir âyet mi olduğu hususunda Beydâvî'nin kullandığı hadis-i şeriflerin kaynaklarına uzun uzadıya değinmiş, özellikle bu hadislerin sıhhat derecelerini zikretmiştir.³¹¹

Yine Beydâvî'nin meçhul sigayla naklettiği şâz kabul edilen kıraatlerin de yer yer hâşiyede açıklığa kavuştuğunu görmekteyiz. Mesela ﴿قَالُوا النَّجْتُ بِالْحَقِّ﴾³¹² âyetinde Beydâvî'nin “*hemzenin hazfî ve harekesinin lâm harfine ilkâ edilmesiyle “لَنْ”*

³⁰³ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 9/378.

³⁰⁴ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 3/271, 279, 404; 4/4; 5/361; 6/72; 7/519; 17/431.

³⁰⁵ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 5/238, 319; 6/443; 10/318; 11/461; 18/73; 20/515.

³⁰⁶ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 2/411; 6/94, 121

³⁰⁷ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 2/461.

³⁰⁸ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 2/142; 7/205; 9/444; 10/524; 11/26; 16/579; 18/29; 19/20; 20/372.

³⁰⁹ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 1/25; 2/149; 4/491; 5/14; 7/528; 8/499; 10/123; 12/72; 13/11; 14/580; 16/559; 17/174; 20/519.

³¹⁰ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 4/48; 6/121; 19/137; 20/458.

³¹¹ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 1/52-55; 4/58; 6/42; 9/23; 12/75; 13/253; 15/343; 20/20.

³¹² el-Bakara 2/71. “.... 'İşte şimdi tam doğrusunu bildirdin dediler'”

şeklinde okunmuştur” yorumundaki meḥûl kıraatlerin Nâfi ve Hamza olduğunu belirtmiştir.³¹³

Konevî’nin hâşiyesinde araştırmaya dayalı bir yöntem izleyerek bu bağlamda pek çok kaynağa başvurduğunu eseri inceledikçe daha iyi anlıyoruz. Beydâvî tefsirinde çoğu yerde aldığı şiirlerin ya da sözlerin kaynağını belirtmemiştir. Konevî’nin ise bu kaynaklara ulaşabilmek için çaba harcadığı gayet açıktır. Mesela Bakara sûresinin 48. âyetindeki ﴿وَاتَّقُوا يَوْمًا لَا تَجْزِي نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْئًا﴾³¹⁴ tefsirinde “لَا تَجْزِي” lafzında hazfedilmiş bir aid zamirinin olduğunu belirtip bunu caiz görmeyenlere de “أَصَابُوا أَمْ مَالٌ” misalini vermiştir. Konevî ise hâşiyesinde belirttiği üzere bu sözün Hâris b. Kelede es-Sekafi’ye (ö.13/634) ait olduğunu, onun amcasının oğullarına yazdığı bir şiirde geçtiğini söyleyerek şiire yer vermiştir.³¹⁵

Konevî’nin Beydâvî’nin tefsir ettiği herhangi bir bilgiyi alıp araştırmadan körü körüne kabul etmediğini görüyoruz. Mesela ﴿إِنَّكَ بِأَخٍ نَفْسِكَ إِلَّا يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ﴾ “Ey Muhammed! Mü'min olmuyorlar diye adetâ kendini helak edeceksin!”³¹⁶ âyetinde “بَاخِعٌ” sözcüğünü Beydâvî’nin Zemahşerî’nin tesbit ettiği manaya göre naklettiğini söylemiştir. Zemahşerî’nin “بَاخِعٌ” sözcüğünü hayvanı keserken en nihai noktadaki ulaşılan damar olduğu şeklinde tefsir ettiğini fakat İbnü’l-Esîr’in bu sözcüğün ne lügavî eserlerde ne de Arap kelimada bulunmadığını söylediğini nakletmiştir.³¹⁷

Zaman zaman Konevî Beydâvî’nin isim belirtmeden istişhâd ettiği şiirlerin kime ait olduğunu da zikretmiştir.³¹⁸ Aynı zamanda hâşiyesinde kendisinin de şiirle istişhâd yöntemine yer verdiğini görmekteyiz.³¹⁹

Konevî, bazen kelimelerin anlamına da değinmektedir. Mesela:

﴿قَدْ أَفْلَحَ مَنْ رَكَّبَهَا﴾ ﴿وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسَّيَهَا﴾

³¹³ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 3/405.

³¹⁴ el-Bakara 2/48. “Öyle bir günden sakının ki o gün hiç kimse bir başkası adına bir şey ödeyemez.....”.

³¹⁵ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 3/272.

³¹⁶ Şuarâ 26/3.

³¹⁷ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 14/177.

³¹⁸ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 5/433; 9/29; 16/357; 20/483.

³¹⁹ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 1/82; 6/271; 12/33; 13/126; 14/333; 18/10; 20/321.

“Nefsini arındıran elbette kurtuluşa ermiştir. Onu kötülöklere boğan da ziyan etmiştir.”³²⁰

Müellif âyette geçen “تزكية” lafzının “تنمية” yani “zirai bir ürünün bol verimli olması/ nemalanması” anlamında olduğunu ve “نسيها” lafzıyla uyumundan dolayı burada zâhiri bir temizlenmeden bahsedilmediğini söylemiştir.³²¹

Konevî tıpkı Beydâvî gibi bazı âyet lafızlarının belâgatına dair önemli açıklamalarda bulunmuştur. Mesela:

﴿الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ﴾

“Onlar gaybe inanırlar, namazı dosdoğru kılarlar, kendilerine rızık olarak verdiğimizden de Allah yolunda harcarlar.”³²² âyetinde Beydâvî “مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ” cümlesindeki mef’ûlün takdim edilmesinin sebebinin ona ihtimam vermek ya da âyet sonlarına riayet etmek için geldiğini söylemiştir.³²³

Konevî, müfessirin “وَلِلْمَحَافَظَةِ عَلَى رُؤُوسِ الْأَيِّ” yani “âyet sonlarına riayet etmek içindir.” yorumunun “لِلْمَحَافَظَةِ عَلَى الْفَوَاصِلِ” yani “fâsılalara riayet etmek” demek olduğunu söylemiştir. Ayrıca Kur’ân-ı Kerim dışında kullanıldığında buna *seci*, Kur’ân için kullanıldığında ise *fâsıla* adı verildiğini ve Bikâî’nin *Müsâ’idü’n-Nazar* isimli eserinde bu hususta selefin ihtilaf ettiğini eklemiştir. Devamında da farklı farklı âlimlerin görüşlerine yer vererek bu konuya açıklık getirmeye çalışmıştır.³²⁴

Başka bir örnekte ise:

﴿لَا يَسْمَعُونَ فِيهَا لَغْوًا إِلَّا سَلَامًا وَلَهُمْ رِزْقُهُمْ فِيهَا بُكْرَةً وَعَشِيًّا﴾

“Orada boş söz işitmezler. Yalnızca (meleklerin) ‘selam!’ (deyişini) işitirler. Orada sabah akşam rızıkları da vardır.”³²⁵

³²⁰ Şems 91/9-10.

³²¹ el-Konevî, *Hâşiyetü’l-Konevî*, 20/294.

³²² el-Bakara 2/3.

³²³ el-Beydâvî, “*Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl*”, 1/39.

³²⁴ el-Konevî, *Hâşiyetü’l-Konevî*, 1/486.

³²⁵ Meryem 19/62.

Konevî âyette geçen “الَّا” edatının istisnâ-i muttasıl olduğunu ve istisnâ edatından önce bir zem/yergi sıfatının “لَعُوَّا” gelmesi müstesnanın da medh/övgü sıfatı içermesiyle tekid ifade ettiğini söylemiştir. Bu şekilde bir tekide “تَأْكِيْدُ الْمَدْحِ بِمَا يُشْبِهُ الدَّمَّ” yani “yergiye benzeyen birşeyde övgüyü pekiştirmesi” denildiğini *el-Mutavvel*³²⁶ adlı eserden naklederek ayrıntılı olarak ele almıştır.³²⁷

Yine başka bir örnekte Konevî, Beydâvî’nin ilgili âyette zikretmediği me‘ânî ilminden “*itnâb*” sanatının bir nev‘isi olan “*tezyîl*”³²⁸ üslûbuna yer vermiştir:

﴿وَقُلْ جَاءَ الْحَقُّ وَزَهَقَ الْبَاطِلُ إِنَّ الْبَاطِلَ كَانَ زَهُوقًا﴾

“De ki: Hak geldi, batıl yok oldu. Şüphesiz batıl, yok olmaya mahkumdur.”³²⁹

Konevî, âyetin ilk kısmında geçen “الْبَاطِلُ” sözcüğünün “إِنَّ الْبَاطِلَ كَانَ زَهُوقًا” şeklinde tekrar ilave edilerek öncesindeki beyanı tekid ettiği için *tezyîl* olarak getirildiğini söylemiştir.³³⁰

Konevî’nin hâşiyede kullandığı kaynaklar arasında bazen kime ait olduğunu bulmakta zorlandığımız isimler de karşımıza çıkmaktadır. Mesela *Sâhibu’l-İklîd*³³¹ olarak adı zikredilen âlim, uzun araştırmalar sonucu *Keşfü’z-Zünûn* adlı eserde Tâceddîn Ahmed b. Mahmûd Ömer el-Cendî³³² olduğu belirlenmiştir.

³²⁶ *el-Mutavvel* Sa’duddîn Teftâzânî’nin belâgata dair kaleme aldığı bir eserdir. Daha fazla bilgi için bkz. Şükrü Özen, “Teftâzânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/299-308

³²⁷ el-Konevî, *Hâşiyetü’l-Konevî*, 12/259-260.

³²⁸ Tezyîl, “Bir fikri pekiştirmek ve daha iyi anlaşılmasını sağlamak amacıyla bir ifadenin arkasından söz ve anlamca ya da sadece anlam bakımından ona benzer olan ek bir ifadenin getirilmesi şeklinde gerçekleşen bir *itnâb* üslûbudur.” Daha fazla bilgi için bkz. İsmail Durmuş, “İtnâb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/219-220.

³²⁹ İsrâ 17/81.

³³⁰ el-Konevî, *Hâşiyetü’l-Konevî*, 11/574.

³³¹ el-Konevî, *Hâşiyetü’l-Konevî*, 4/53; 20/18.

³³² Hâcî Halife, “*Keşfü’z-Zünûn*”, 2/1775.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. KONEVÎ'NİN HÂŞİYESİNDE İ'RÂB OLGUSU

Bu bölümde *Konevî Hâşiyesinde İ'râb Olgusu* başlığı altında, eserde i'râba dair müellifin izlediği yöntem örneklerle ele alınmaya çalışılacaktır. Bu vesileyle esas konuya geçmeden önce i'râbın tanımı, tarihçesi, i'râb-Kur'ân ilişkisi gibi elzem olan bazı meseleleri kısa bir şekilde sunmaya çalışacağız.

4. 1. İ'râbın Kavramsal Çerçevesi

Kur'ân sadece belli bir millete mensup kişilere değil, bilakis ilk emri ﴿إِقْرَأْ﴾ "Oku!"³³³ olan buyruğu kendine şiar edinen tüm insanlığa indirilmiştir. Onun dilinin Arapça olması, anlaşılması ve tatbik edilmesine -hiçbir surette ve zamanda- engel teşkil etmemiştir. Hz. Peygamber (s.a.v) ve sahabe Kur'ân'ı okuma ve anlama hususundaki titiz davranışlarının bir neticesi olarak Kur'ân ilimlerinin ortaya çıkmasına bir zemin hazırlamışlardır. Bu bağlamda ilk dil çalışmalarının temelinde Kur'ân'ı anlamak ve ona hizmet etmek düşüncesi yatmaktadır. Bu gayretler çerçevesinde ilk kaleme alınan eserler de *Garîbu'l-Kur'ân*, *Me'âni'l-Kur'ân*, *İ'râbü'l-Kur'ân* gibi Kur'ân'ın filolojik yapısını ele alan çalışmalardır. Bunlar arasında i'râbü'l-Kur'ân, Kur'ân lafızlarının yapısı, âyet içerisindeki konumu ve doğru bir şekilde telaffuzunu amaçlayan bir ilim olması sebebiyle daha büyük bir önemi haizdir.³³⁴

Kur'ân-ı Kerim'in i'râbına ilişkin filolojik çalışmalar Hicrî II. yüzyılın ortalarından itibaren başlamıştır.³³⁵

İ'râb kelimesi lügavî eserlerde "عرب" terimi başlığı altında izâh edilmektedir. "أعرب" fiilinin mastarı olan "أَعْرَبَ" kavramı, farklı farklı anlamları ifade etmekle beraber genel olarak lügat eserlerinde şu anlamlarda geçmektedir:

³³³ 'Alak 96/1.

³³⁴ İsmail Aydın, Kur'ân'la İlgili İlk Filolojik Çalışmaların Tefsir İlmi Açısından Değerlendirilmesi, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 11/1 (2011), 37-38; Abdulhamit Birişik, "İ'râbü'l-Kur'ân", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/376-379.

³³⁵ Birişik, "İ'râbü'l-Kur'ân".

- “*Beyân; yani açıklama, izâh etme*”³³⁶. “أَعْرَبَ الرَّجُلُ عَنْ حَاجَتِهِ” / Adam ihtiyacını açıkladı.³³⁷
- “*Fesahat; yani dilin akıcı, etkileyici, anlaşılır bir şekilde kullanımı*”. “أَفْصَحَ الْقَوْلُ وَالْكَلَامُ... أَيُّ فَصِيحٍ” / Adam sözü ve kelamı açık bir şekilde ifade etti/ yani fasih bir şekilde konuştu.³³⁸
- “*Dönüşme/benzeşme; yani bir halden başka bir hale intikal etme*”. “تَعَرَّبَ بَعْدَ هَجْرَتِهِ أَيُّ صَارَ أَعْرَبِيَا” / Hicretten sonra Araplaştı yani Arap oldu³³⁹.
- “*İzâle; yani giderme, aslına uygun dönüştürme*”. “أَعْرَبْتُ مَعْدَتَهُ” / Midesindeki şikayeti giderdim.³⁴⁰

Ezherî, “الإعراب” ve “التعريب” kelimelerinin aynı anlama geldiğini ve الإبّان / beyân ifade ettiğini söylemiştir. “أَعْرَبُ عَمَّا فِي ضَمِيرِكَ” denildiğinde “Gönlünden geçenleri açıkla” anlamına gelmektedir.³⁴¹

İ’râb kelimesinin bu manalarının dışında başka anlamları da vardır. Mesela; kadın için kullanıldığında, kadının eşine kendini sevdirmesi veya âşık olması; at için kullanıldığında, atın kişnemesiyle kendi ârî ırkını belli etmesi; nehir vb. için kullanıldığında suyun şiddetinin artması, taşkın olması gibi anlamlar taşır.³⁴² İ’râb kelimesinin ihtiva ettiği anlamlara bakıldığında, bir kimseye veya bir şeye izafe edildiğinde o şeyin, kendi özündeki niteliği ve karakteri açığa vurması, hakikati ortaya çıkarması anlamına geldiği görülmektedir.³⁴³ Dolayısıyla dil için kullanıldığında da;

³³⁶ Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-‘Arab*, (Beyrût: Dâr Sâdır,2010), “arb”, 1/588.

³³⁷ Muhammed Murtezâ el-Hüseynî ez-Zebîdî, “*Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*”, thk. Abdü's-Settâr Ahmed Ferrâc (Kuveyt: et-Türâsî'l-Arabî, 1385/1965), 3/ 335; Mecduddîn Muhammed b. Yakûb . Muhammed el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, thk. Muhammed Naîm el- Arkusûsî nezaretinde Mektebü Tahkîkî't-Türâsî fî Müessesetü'r-Risâle (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1426/2005), 113.

³³⁸ Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, “*Kitâbü'l-Ayn*” thk. Abdülhamid Hindevî, (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye,1424/2003), “arb”, 3/123; Ibn Manzûr, “arb”, 1/586.

³³⁹ İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî, “*es-Sihâh: Tâcu'l-Luğa ve Sihâhu'l-Arabiyye*”, thk. Ahmed Abdülgafûr Attâr, (Beyrût: Dâru'l-İlm, 1407/1987), “arb”, 1/178.

³⁴⁰ Ebu'l-Fadl Celâluddîn ‘Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed es-Suyûtî, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir fi'n-Nahv*, Dâru'l-Kutubi'l-‘İlmiyye, Beyrut 1411/1990,

³⁴¹ Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbü'l-Lüga*, thk. Abdüsselâm Muhammed Harun-Muhammed Ali en-Neccâr (Kahire: Dâru'l-Mısriyye, ty.), 2/362.

³⁴² İbn Manzûr, “*arb*”, 1/588-592; el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, 113.

³⁴³ Durmuş Ali Kayapınar, İ'râbu'l-Kur'an-Kur'an-ı Kerim'in Gramerine Giriş. Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyât Fakültesi Dergisi, 3/3 (Nisan 1990), 334-335.

kelamı açık-seçik, doğru-düzgün ve belirgin, yani dilbilgisi kurallarına uygun bir şekilde ifade etmek gibi anlamlara gelir.

Dil âlimleri klasik dönemde i'râbı tanımlarken onun iki boyutundan bahsetmişlerdir. Bazıları lafzî, yani söyleyişle ilgili boyutu, bir kısmı ise mânevî, yani mana ile ilgili boyutu üzerinde durmuşlardır. Aslında her iki boyut da sonucu itibariyle manayı etkilemekte büyük rol oynamaktadır. İ'râb kelimesi lafzî anlamda; “*Amillerin değişmesiyle kelimenin sonunun değişmesidir*”³⁴⁴ şeklinde tanımlanır. Nahiv ve kıraat âlimi İbn Mâlik et-Tâî (ö.672/1274) ise i'râb kelimesini şu şekilde tanımlar. “*İ'râb, kendisiyle âmilin iktizasının beyan edildiği şeydir. Bu da ya harekeyle ya harfle ya sükûnla ya da hazf ile olur. İsimde asıldır, çünkü tek bir sîgayla farklı manaların kabulünü gerektirir.*”³⁴⁵

el-Ecrûmiyye ya da İbn Acurrûm adıyla meşhur olan dil âlimi Muhammed b. Dâvûd es-Sanhâcî *Metnü'l-Ecrûmiyye* adlı eserinde i'râbı “*Kelimelerin sonlarının, kendilerine dahil olan âmiller sebebiyle lafzen ve takdiren değişikliğe uğramasıdır.*”³⁴⁶ şeklinde tanımlamıştır.

Klasik dönem nahiv âlimlerinin geneli ise i'râb yerine nahiv kavramını kullanmayı tercih etmişlerdir.³⁴⁷ Bu bağlamda ez-Zeccâcî *el-Îzâh fî Îleli'n-Nahv* adlı eserinin “*Nahiv, lügat, i'râb ve garîb arasındaki fark bâbı*” başlığı altında, i'râb kelimesinin aslının *beyân* demek olduğunu bir takım örneklerle izah ettikten sonra nahiv âlimlerinin isim ve fiillerin sonlarındaki hareketlerin, manaya delalet etmelerini gördüklerinden dolayı bu ilmi i'râb yani beyân olarak isimlendirdiklerini belirtir.³⁴⁸

³⁴⁴ Muhammed b.Abdurrahim el-Meylânî, *Şerhu'l-Muğnî fî'n-Nahv*, thk. Muhammed Tarık Mağribiyye (İstanbul: Mektebetü'l-İrşâd,1438/2017), 49.

³⁴⁵ Abdullah b. Mâlik et-Tâî, “*Şerhu't-Teshîl li İbn Mâlik*”, thk. Abdurrahmân es-Seyyid-Muhammed Bedevi el-Mahtûn (Cîze:Dâru Hicr,14410/1990), 1/33.

³⁴⁶ Muhammed Dâvûd es-Sanhâcî, “*Metnü'l-Ecrûmiyye*” (Suud:Dâru's-Samî'î, 1419/1998), 6.

³⁴⁷ Ebu'l-Kâsım ez-Zeccâcî, *el-Îzâh fî Îleli'n-Nahv*, thk. Mâzin el-Mübârek (Beyrût: Dâru'n-Nakkâş, 1399/1979), 91; Abdurrahmân b. Ebî Bekr, Celâleddîn es-Suyûtî, *Kitâbu'l-Îtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, (Hey'etü'l-Misriyye el-Âmme li'l-Kitâb, 1394/1974), 4/213.

³⁴⁸ ez-Zeccâcî, *el-Îzâh fî Îleli'n-Nahv*, 91.

Bazı araştırmacılar bunun sebebinin nahiv ilminin doğuşu aşamasında dil âlimlerinin i'râba büyük bir önem verdiklerinden kaynaklandığını ifade etmişlerdir.³⁴⁹

Modern dönem nehivcileri ise i'râb hakkında pek de farklı bir tanım yapmamışlardır. Mesela Abbâs Hasan i'râba dair “*lafzın sonundaki alâmetlerin, kendisine dahil olan âmillerin değişmesi sebebiyle değişmesidir.*”³⁵⁰ şeklinde bir tanımla çıkar karşımıza.

Görüldüğü üzere klasik olsun modern olsun bütün bu tanımlarda ortak olan nokta bir âmilin varlığı ve bu âmile bağlı olarak kelime sonlarındaki değişikliklerdir. Buna göre i'râbta temel faktör âmildir.

İ'râb kelimesini mânevî yönden tanımlayan âlimlere göre ise i'râb, mana ile ilgili olup, harekeler ise bu manaların delilleridir. Sibeveyh (ö.180/796) ve son dönem nahiv âlimlerinin pek çoğu bu görüşü benimsemişlerdir. Bu bağlamda İbn Cinnî (ö.392/1002), el-Hasâis adlı eserinde i'râbı şöyle tarif etmiştir: “*İ'râb, lafızlardaki manaların beyan edilmesidir.*” “أَكْرَمَ سَعِيدٌ أَبَاهُ” ‘Said babasına ikram etti/ağırladı’ ve “شَكَرَ سَعِيدٌ أَبَاهُ” ‘Babası Said’e teşekkür etti’ sözlerini işittiğinde ‘Said’ lafzının cümlelerin faili ya da mefulü olduğunu birinde sonunun raf’ diğerinde nasb alâmetleriyle anlarsın”.³⁵¹

Sonuç olarak i'râb kavramının ıstilahî manasına baktığımızda lügat manasıyla bir paralellik arz ettiğini görmekteyiz.

4. 2. İ'râbın Ortaya Çıkışı

Nahvin ve dolayısıyla da i'râb çalışmalarının ortaya çıkmasındaki en önemli sebeplerin başında, hiç şüphesiz Kur’ân-ı Kerim’in en sahih bir şekilde okunması meselesi ve Arapların yabancılarla karışması sebebiyle dilde yayılan lahn olgusu gelir. Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminden sonraki yeni neslin ve özellikle fetihler sonucu İslâm’a girip Kur’ân dilini öğrenen çeşitli milletlerin, Kur’an-ı Kerim kıraatında

³⁴⁹ Ahmed Süleymân Yakût, *Zâhîretü'l-İ'râb fî'n-Nahvi'l-Arabî* (İskenderiye: Dâru'l-Marifeti'l-Camiyye, 1994), 16; Yakup Civelek, *Arap Dilinde İ'râb Olgusu* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2003), 111.

³⁵⁰ Abbâs Hasan, *en-Nahvu'l-Vâfi* (Kahire: Dâru'l-Maarif, ty.), 1/74.

³⁵¹ Ebu'l-Feth Osman İbn Cinnî, “*el-Hasâis*” (el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-Âmme, 1952), 1/36.

yaptıkları hatalar, o dönemin önde gelen kişilerini birtakım önlemler almaya itmiştir. Lahn³⁵² adı verilen bu hatalar, bir şer'i hükmün yanlış anlaşılmasına veya inancı inkâr gibi sonuçlara yol açabilmektedir. Kur'ân-ı Kerim'i hatasız okuma arzusu Müslümanları, Kur'ân dilini kapsamlı bir şekilde araştırmaya sevketmiş ve böylece nahiv çalışmaları başlamıştır.³⁵³

Kur'ân-ı Kerim'in tilâveti sırasında karşılaşılan zorluklar ve lahn olgusu bilindiği üzere, rivâyete göre Hz. Ömer (r.anh) (ö.23/644) döneminde bir bedevinin Tevbe sûresinin 3. ayetindeki “*Allah ve Resûlü, müşriklerden beridir...*” ayetini “*Allah, müşriklerden ve Rasûlünden beridir..*” manasına gelecek şekilde okumasıyla gelişen olaylar sonucu başlamış ve Hz. Ömer (r.anh) Arap dilini iyi bilmeyen kimselerin Kur'ân-ı Kerîm okutmamalarını emretmiştir. Ayrıca bir rivâyete göre Hz. Ömer³⁵⁴, âlimlerin çoğunun ittifak ettiği diğer bir görüşe göre ise Hz. Ali³⁵⁵ (r.anh), Ebu'l-Esved ed-Du'elî'den (ö. 69/688) nahiv ile alakalı bilgileri tespit etmesini istemiştir.

İ'râbu'l-Kur'ân çalışmalarının başlamasına sebep olan bir başka etken ise Ebû Hureyre'nin (ö.58/678) Hz. Peygamber (s.a.v)'den merfu' olarak rivayet ettiği “*أَعْرَبُوا الْقُرْآنَ وَالتَّمَسُّوا*” (‘*Kur'ân'ı i'râb ediniz ve onun garîb lafızlarını araştırınız*’).³⁵⁶, (İbn Ebî Şeybe, 1989f, s. 116) hadis-i şerifidir.

³⁵² “*Hatalı okumak, hatalı konuşmak, i'rab ve tecvidde hata etmek*” anlamında kullanılan lahn başlıca iki kısımda incelenir. 1. Lahn-i celî (açık yanlış). Harflerin yapısında ve özelliklerinde (zat ve sıfat-ı lâzîmelerinde) yapılan hata olup bu tür hataları Arapça'yı ve Kur'an okumasını bilen kişiler farkedebilir. Bu hatalar bir harfi başka bir harfle değiştirmek, harf ilâve etmek, mevcut bir harfi terketmek veya bir harfin harekesini değiştirmek, harekeli harfi sâkin kılmak, sâkin bir harfe hareke vermek şeklinde olabilir. Kur'an okurken bu tür hatalardan -mânânın bozulmaması durumunda bile- sakınılması farz-ı ayın kabul edilmiştir (Ali el-Kârî, s. 28). 2. Lahn-i hafî (gizli yanlış). Harflerin sıfat-ı ârızalarında meydana gelen hatalar olup bunlar ehil olmayan kimseler tarafından anlaşılamaz. Lahn-i hafide harfin zatı (yapısı) değişmez, mâna bozulmaz. İhfâ, iklâb, izhar, idgam gibi uygulamaları terketmek yahut bunları yanlış yerde yapmak; vâcip medleri eksik, tabii medleri fazla uzatmak; râ harfindeki tekrîr yahut mîm ve nûn harflerindeki gunneler belirtilirken ifrat veya tefritte bulunmak gibi hatalar lahn-i hafî olur. Kur'an tilâveti sırasında görülen bu tür hataların yapılması mekruh görülmüştür” (Çetin, 2003, s. 55-56)

³⁵³ Ahmet Karadavut, “*Arap Dilinde Lahn'in Doğuşu*”, Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 7/7 (Ağustos 1997), 337; Abdurrahman Çetin, “*Lahn*”, *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/55-56.

³⁵⁴ Ebu'l-Berekât Kemâleddin Abdîrahmân b. Muhammed, el-Enbârî. *Nüzhetü'l-Elibbâi fî Tabakâti'l-Üdebâ*, thk. İbrahim es-Sâmîrî (Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 1405/1985), 19-20; İbn Cinnî, 2/8.

³⁵⁵ el-Enbârî, *Nüzhetü'l-Elibbâ*, 8-11; Abdolvâhid b. Ali Ebu't-Tayyib el-Lügavî, *Merâtibü'n-Nahviyyûn*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm (Beyrût: el-Mektebetü'l-Asr, 1430/2009), 20.

³⁵⁶ Ebû Bekr İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef li İbn Ebî Şeybe*, thk. Ebû Muhammed Usâme b. İbrâhîm b. Muhammed (Kahire: el-Faruk el-Hadise li't-tabaati ve'n-Neşr, 1429/2008), Kitâbü Fezâili'l-Kur'ân, 30514.

Evvela lahne mani olmak amacıyla Ebü'l-Esved tarafından Kur'ân-ı Kerim'in okunuşunu kolaylaştırmak ve hatalı tilavetin önüne geçmek için Kur'ân'a i'râb alâmetleri olarak, hareke tarzında noktalar konulmuştur.³⁵⁷ Böylece ilk i'râbu'l-Kur'ân çalışmaları bu şekilde başlamıştır.

4. 3. İ'râbın Önemi

Arap dilinde kastedilen mananın açığa çıkması için gerekli temel faktörlerden birisi de i'râbtır. İ'râb olgusunun Arap dilinde ne kadar önemli olduğunu anlamak için nahvin ortaya çıkışıyla birlikte i'râb hususunda kaleme alınan binlerce eseri ve bu eserler üzerine yazılan şerhlerin olduğunu bilmek yeterli olacaktır. Türklerin İslâmiyeti kabulüyle birlikte aynı zamanda bir Kur'ân dili olması hasebiyle Arap dili büyük bir önem kazanmış, Türkler bu dili öğrenmek için büyük çaba sarf etmiş ve Selçuklu devleti ve özellikle de Osmanlı imparatorluğu zamanında bu sahada önemli âlimler yetişmiştir. Bu âlimler de aynı şekilde i'râb konusuna önem vermiş, Arap dil ve tefsir âlimlerinin eserleri üzerine yazmış oldukları şerh ve hâşiye türü eserlerinde de i'râb konusuna detaylı açıklamalar getirmişlerdir.

İbn Fâris (ö.395/1004) es-Sâhibî fî Fıkhî'l-Lüga adlı eserinde i'râbın önemine şöyle vurgu yapmıştır: *"İ'râb, Araplara hâs en önemli ilimlerden biridir. Telaaffuzdaki benzer manâlar arasındaki farktır ve cümlelerin aslı olan haberler onunla bilinir. Eğer i'râb olmasaydı ne fâil mef'ûlden; ne muzâf men'ûttan (mevsuf); ne taaccüb istifhâmdan; ne kök mastardan; ne de sıfat te'kidden ayırt edilemezdi."*³⁵⁸

İ'râbın ortaya çıkışına dair yukarıda izah etmeye çalıştığımız hususlara ilaveten bir çok Arap âlimi de eserlerinde i'râbın, Kur'ân ilimleri açısından önemine vurgu yapmışlardır. Mesela Kâdî Ebî Muhammed Abdilhak (İbn Atiyye) (ö. 541/1147) i'râbu'l-Kur'ân'ın şeriatte asıl olduğunu, çünkü şeriatın kendisi olan Kur'ân'ın manalarının anlaşılmasının i'râb sebebiyle gerçekleştiğini³⁵⁹ söylemiştir.

³⁵⁷ Ahmet Subhi Furat, *Arap Edebiyatı Tarihi I* (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1996), 200; İbrahim Mustafa, *İhyâ'u'n-Nahv*, (Kahire: Hindawi, 2012), 21.

³⁵⁸ Ebu'l-Hüseyin Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ, *es-Sâhibiyyü fî fıkhî'l-Lügati'l-Arabiyyeti ve Mesâilihâ ve Süneni'l-Arabi fî Kelâmihâ*, thk. Ahmed Hasen Besec (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997),43.

³⁵⁹ Ebu Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Atiyye, *el-Muharreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422/2001), 1/40.

Zeccâcî “*Nahiv İlminin Faydaları*” başlığı altında insanların çoğunun i‘râbtan yoksun konuştuklarını bu sebeple birbirleriyle iletişimde problemler yaşandığını dile getirip nahvin Arap kelimini değiştirmeden sahih bir şekilde hakikat üzere konuşmaya fayda sağladığını, dinin ve dünyanın aslı olan ve (her hususta) kendisine itimad edilen Allah’ın kelamını ve Nebi’nin (s.a.v) hadislerini dosdoğru anlamak ve hakikat üzere manalarını ikame etmek için gerekli olduğunu ifade eder.³⁶⁰

es-Suyûtî (ö. 911/1505) ise tefsir ilmi açısından nahiv ilminin önemini ifade ederken, i‘râbda müşterek olan müfredâtın beyân edilebilmesi için dilin bilinmesinin elzem olduğunu, çünkü i‘râbın tağayyürüyle manâların da tağayyür ettiğini ve bu sebeple kelimadan maksadın ne olduğunu anlayabilmek için i‘râbı bütün vecihleriyle bilmek gerektiğini³⁶¹ söylemiştir. Kelimedeyi meydana gelen bu değişiklikler manayı da etkilediği için kelamın doğru anlaşılması i‘râb kaidelerine uymayı gerekli kılmaktadır.

Günümüz araştırmacılarından Yakup Civelek, “*Arap Dilinde İ‘râb Olgusu*” adlı çalışmada i‘râbın, cümlelerin manasının doğru bir şekilde tespitinde belli oranda gerekli olduğunu, bu sebeple pek çok âlimin i‘râb olmadan kelamın manasının doğru anlaşılamayacağı düşüncesinde olduklarını ifade etmiştir.³⁶²

4. 4. İ‘râbu’l-Kur’ân

Kur’ân-ı Kerim’in, lafzî, takdîrî ve mahallî olarak ifâde üslûbunu, hangi manaları karşıladığını, indirilmiş olduğu dilin tâbî olduğu bütün gramer kurallarını kelimelere uygulayarak, âyet-i kerîmelerden Allâh Teâlâ’nın murad ettiği mânaya en münasip olana ulaşma sanatıdır.³⁶³ Kayapınar’ın bu tanımı daha çok genel bir tanım olup aynı zamanda i‘râbın Kur’ân ilimleri açısından önemine vurgu yapmaktadır. Tanımı biraz daha açtığımızda i‘râbu’l-Kur’ân, âyetleri oluşturan kelimelerdeki mananın anlaşılmasını sağlamak amacıyla nahiv kurallarına uygun bir şekilde açıklamayı esas alan eserlere verilen isimdir.

³⁶⁰ ez-Zeccâcî, *el-Îzâh fî İleli’n-Nahv*, 95.

³⁶¹ Abdurrahmân b. Ebî Bekr, Celâleddîn es-Suyûtî, *Kitâbu’l-İtkân fî Ulûmi’l-Kur’ân*, thk. Muhammed Ebu’l-Fadl İbrâhîm, (Hey’etü’l-Mısriyye el-Âmme li’l-Kitâb, 1394/1974), 4/213.

³⁶² Civelek, *Arap Dilinde İ‘râb Olgusu*, 57.

³⁶³ Kayapınar, “*İ‘râbu’l-Kur’ân*”, 367-368.

4. 5. İ‘râb Çeşitleri ve İ‘râb Alâmetleri

Malum olduğu üzere âyetlerin tahlilinde öne çıkan en önemli husus âyetleri oluşturan lafızların her birinin anlamını bilmek ve bu lafızların âyetler içerisindeki konumuna binaen i‘râb vecihlerini Allah’ın (C.C) muradı doğrultusunda en uygun veche hamletmektir.

Nahiv âlimleri de bu husus doğrultusunda eserlerinde genel olarak “kelime” kavramını “Müfred bir mana için vaz‘edilmiş lafız” şeklinde tanımlamışlar ve “isim, fiil, harf” şeklinde üç kısımda incelemişlerdir.³⁶⁴ Yine bu âlimler isimlerde i‘râbı gerektiren şeyin, isimlerin üzerine gelen fa‘iliyyet, mef‘uliyyet ve izâfet gibi muhtelif manaların olduğunu söylemişlerdir. Bu muhtelif manaların gizli olup bilinmesi için ref‘, nasb ve câr gibi zâhiri alâmetler gerektirdiğini ve bunun da âmil vasıtasıyla bilindiğini ifade etmişlerdir. Âmil ise dahil olduğu kelimenin sonunda hareke ya da harf değişikliği yapan kelimedir. Mesela:

"جَاءَ زَيْدٌ"، "رَأَيْتُ زَيْدًا"، "مَرَرْتُ بِزَيْدٍ"

"جَاءَ زَيْدٌ" cümlesinde “جَاءَ” fiili âmil olup “زَيْدٌ” kelimesinin sonunu damme olmasını gerektirmiştir. "رَأَيْتُ زَيْدًا" cümlesinde ise “رَأَيْتُ” âmil olmuş ve “زَيْدٌ” ismindeki mef‘ulluk anlayışı onunla oluşmuştur. Yine "مَرَرْتُ بِزَيْدٍ" cümlesindeki âmil “بِ” harfi olup “زَيْدٌ” isminin mecrûr olmasını gerektirmiştir. Ref‘, nasb, cer ve cezm olmak üzere dört i‘râb çeşidi vardır. Bu i‘râb hallerini gösteren hareke ve harflere i‘râb alâmetleri denir. Ref‘ ve nasb âlametleri hem isimlerde hem de fiillerde müşterektir. Cer alâmeti sadece isimlerde, cezm ise sadece fiillerde görülür.³⁶⁵

³⁶⁴ el-Birgivî, Zeynüddîn Muhammed b. Pîr Alî, *İzhâru'l-Esrâr fi'n-Nahv*, thk. Enver b. Ebî Bekr eş-Şeyh ed-Dâğistânî (Cidde: Dâru'l-Minhâc, 1430/2009), 49; Abdurrahmân b. Ahmed Nûreddîn el-Câmî, *Molla Câmî (el-Fevâidü'z-Zıyâiyye)*, (İstanbul: Fazilet Neşriyat, 2016), 3; İbnü'l-Hâcib, *el-Kâfiye fi 'ilmi'n-Nahv ve 'ş-Şâfiye 'ilmi't-Tasrif*, thk. Sâlih Abdî'l-Azîm eş-Şâir, Kâhir, 11;

³⁶⁵ Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fi 'İlmi'l-Arabiyye*, thk.thk. Fahr Sâlih Kadâra (Ürdün, Dâru 'Ammâr, 1425/2004), 43-44; Ebû Ca'fer en-Nehhâs en-Nahvî, *Kitâbü et-Tuffâhe fi'n-Nahv*, thk. Korkîs Avvâd (Bağdat: Matbaatü'l-Âni, 1385/1965), 14-15; el-Birgivî, *İzhâru'l-Esrâr fi'n-Nahv*, thk. Enver b. Ebî Bekr ed-Dâğistânî, 50; *Molla Câmî (el-Fevâidü'z-Zıyâiyye)*, 21-22; Mustafa Meral Çörtü, *Arapça Dilbilgisi Nahiv* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Vakfı Yayınları, 2009), 387-389.

İ‘râb halleri cihetinden kelimeler mu‘rab ve mebnî olarak ikiye ayrılır. Mu‘rab, âmilin etkisine göre kelimenin cümle içinde i‘râb edilmesiyle sonu değişen kelimedir. Mebnî ise mu‘rabın zıddı olup i‘râb alâmeti almayan ve sonu değişmeyen kelimedir. Mu‘rab lafzî ve takdirî olarak i‘râb alırken mebnî, mahallen i‘râb almaktadır.³⁶⁶ Şimdi bu i‘râb türlerini tanımlayarak örnekler verelim:

Lafzî i‘râb, mu‘rab bir kelimedeki i‘râb alâmetinin zahir olarak görülmesidir. Bu i‘râb türünde i‘râb alâmetini etkileyici bir unsur bulunmaz.³⁶⁷ Mesela:

﴿الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾ âyetinde “الْحَمْدُ” lafzı mübteda olup lafzen merfu‘dur, merfu‘ alâmeti sonundaki zahir olan dammedir. “لِلَّهِ” lafzındaki harf-i câr ve “الله” lafz-ı celili mecrûrdur. Mecrûr olma alâmeti de sonundaki kesradır. “لِلَّهِ” lafz-ı celili “واجب” veya “ثابت” gibi mahzûf bir habere müteallıktır. “رَبِّ” ise “الله” lafz-ı celilinin sıfatı ya da bedeli olarak mecrûr olup alâmeti kesradır. Aynı zamanda da muzaftır. “الْعَالَمِينَ” lafzı ise “رَبِّ” lafzının mudafun ileyhi olup mecrûrdur. Cer alâmeti ise “ي” harfidir. Cemi müzekker salim harfle i‘râb olunur.³⁶⁸

Takdirî i‘râb ise kelimenin yapısından dolayı i‘râb alâmetlerinin görülemediği i‘râb türüdür. Bir başka deyişle i‘râb lafızda zâhir olmayıp mukadder bir şekilde mu‘rab ismin sonunda olursa buna takdîrî i‘râb denir. Genellikle maksûr, menkûs isimlerde veya mütekellim “ي” sına muzâf olan zamirlerde, âlem denilen özel isimlerde ve sonu illetli olan fiil-i muzâri takdir edilir. Mesela:

﴿هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَى﴾ *"O, Peygamberini hidayet ve hak din ile gönderendir"*³⁶⁹ âyetinde geçen “الْهُدَى” lafzı maksûr bir isim olup teazzür sebebiyle lafzen i‘râbını alamamış ve mukadder kesra ile mecrûr olarak i‘râb edilmiştir.³⁷⁰

³⁶⁶ Ebû Muhammed Cemâleddîn Abdullah b. Yûsuf İbn Hişâm el-Ensârî, *Sebilü'l-Hüdâ 'alâ Şerhi Katri'n-Nedâ ve Belli's-Sadâ* (Mısır: Mektebetü Dâri'l-Fecr, 1439/2017), 48; Çörtü, *Arapça Dilbilgisi Nahiv*, 387, 393.

³⁶⁷ Civelek, *Arap Dilinde İ‘râb Olgusu*, 211.

³⁶⁸ Muhyiddin Derviş, *İ‘râbul-Kur‘ân ve Beyânuhû* (Suriye: Dâru'l-İrşâd, 1412/1992), 14.

³⁶⁹ Fetih 48/28.

³⁷⁰ Muhammed Mahmud Avadallah, *el-Lum‘u‘l-Behiyye fî Kavâidi‘l-Lügati‘l-Arabiyye* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi‘l-İlmiyye, 1971), 37-42; Molla Câmi (el-Fevâidü‘z-Zıyâiyye), 27; Çörtü, *Arapça Dilbilgisi Nahiv*, 390; Civelek, *Arap Dilinde İ‘râb Olgusu*, 212.

Mebnî yani son harekeleri değişemediği için sonuna i'râb alameti almayan kelimeler ise cümle içersinde mahallen i'râb alırlar. Mesela: ﴿إِلَيْكَ نَعْبُدُ وَإِلَيْكَ نَسْتَعِينُ﴾ âyetinde “إِلَيْكَ” lafzındaki “ك” mukaddem mef'ûl olup mahallen mensûbdur.³⁷¹

4. 5. 1. İ'râb şekilleri

Kelimenin sonunda harf ve harekelerle olan değişimlerdir. Mesela kelimenin merfû olma durumunda harekeyle damme veya harfle elif, vâv, yâ ve nûn gelmesi i'râbın kelime üzerinde meydana getirdiği değişimlerdir. Bir de âlametlerin açıkca görülmediği yani i'râbın kelimenin sonunda değişim gerçekleştirmediği i'râb şekli vardır ki buna nâkıs i'râb adı verilir. Sonuna tenvin ve kesra alamayan garu'l-munsarifler nâkıs i'râb sınıfına girerler. Mesela: ﴿فَاتَّبِعُوا مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا﴾³⁷² âyetinde geçen “إِبْرَاهِيمَ” lafzı “مِلَّةَ” kelimesinin mudâfun ileyhidir. Gayr-ı munsarif olduğu için kesra almaz ve cer alâmeti de fetha olur.³⁷³

4. 5. 2. İ'râbtan mahallî olmayan cümleler

Bazı cümlelerin kendisinden önceki veya sonraki ibare ya da cümlelerle bir bağıntısı bulunmaz. Böyle cümlelerin lafzî veya takdiri i'râbı yapılmaz. “لَا مَحَلَّ لَهَا مِنْ” yani “i'râbta mahallî/yeri yoktur.” şeklinde değerlendirilir. “İbtidâiyye, isti'nâfiyye/ başlangıç, i'tirâdiyye/ara cümle, ism-i mevsûlden sonra gelen ve onu açıklayan sıla cümlesi ve tefsiriye cümlesi gibi örneklerini sayabileceğimiz bu cümlelerin Kur'ân-ı Kerim'de örnekleri çoktur.³⁷⁴ Mesela: ﴿أَرَأَيْتَ الَّذِي يُكَذِّبُ بِالْإِيمَانِ﴾ âyetinde ism-i mevsûlden sonra gelen “يُكَذِّبُ” lafzı sıla cümlesi olarak i'râbtan mahallî yoktur.³⁷⁵

4. 6. Konevî'nin Hâşiyesinde İ'râb Olgusu

Rivâyet ve dirâyet metotlarının birlikte kullanıldığı özlü bir tefsir olan Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl, dil bilimsel alandaki zengin muhtevası ve edebî uslûbû

³⁷¹ Çörtü, *Arapça Dilbilgisi Nahiv*, 391; Civelek, *Arap Dilinde İ'râb Olgusu*, 217.

³⁷² Âl-i İmrân 3/95.

³⁷³ Muhammed Hasan Osman, *İ'râbu'l-Kur'âni'l-Kerim ve Beyânü Me'ânihî* (Kahire: Dâru er-Risâle, 1423/2003), 2/770; Civelek, *Arap Dilinde İ'râb Olgusu*, 229.

³⁷⁴ *Arap Dilinde İ'râb Olgusu*, 225.

³⁷⁵ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 20/450.

sebebiyle birçok tefsîr, şerh, hâşiye ve ta'lik türü eserlerin kaynağı haline gelmiştir.³⁷⁶ İsmâîl Konevî de uzun yıllar ders halkalarında bu zengin kaynaktan istifade etmiş, tefsirin en güzel şekilde anlaşılması için büyük çaba göstermiş ve sonuç olarak geniş hacimli bir hâşiye meydana getirmiştir.

Hiç şüphesiz Kur'ân-ı Kerîm'i oluşturan âyet lafızlarının dil bilimsel açıdan ve özellikle de bu çalışmaların alt dallarından biri olan i'râba dair çeşitli çalışmalara konu edilmesi, onun farklı gramer ihtimallerine açık olmasından kaynaklanır.³⁷⁷ Beydâvî tefsiri de birçok farklı i'râb vecihlerinin zikredildiği bir eserdir. Konevî bu farklı i'râb vecihlerine karşı ne gibi değerlendirmelerde bulunmuştur? Acaba her bir âyet lafzının i'râbına değinmiş midir yoksa sadece Beydâvî'nin zikrettiği i'râb değerlendirmelerine mi açıklama getirmiştir? İ'râba dair Beydâvî ile aynı görüşü mü paylaşmış yoksa ona muhalafet mi etmiştir? İ'râb-mana ilişkisine değinmiş midir? Bu bölümde buna benzer soruların cevabına ulaşılmaya çalışılacaktır.

4. 6. 1. Konevî'nin hâşiyesinde izlediği i'râb yöntemi

- Beydâvî tefsirinde çok fazla kaynak vermeden sık sık farklı i'râb vecihlerine yer vermiş, ilk olarak kendisinin de tercih ettiği i'râb vechini zikredip sonrasında ise “و” edatıyla diğer değerlendirmelerden bahsetmiş, “قيل” lafzıyla da zayıf yani kendisinin de tercih etmediği i'râb vechini zikretmiştir. Konevî ise Beydâvî'nin herhangi bir âyetin i'râbıyla alakalı yapmış olduğu bu vecihlere dair tek tek açıklamalarda bulunmuş, bu değerlendirmelerin kaynağını çoğunlukla zikretmiş ve kaynak sahibinin hangi amaçla bu değerlendirmeyi yaptığı hususunda gerekçelerini izah etmiştir. Mesela:

﴿وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْتَرِي لَهْوَ الْحَدِيثِ لِيُضِلَّ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ...﴾

*“İnsanlardan öylesi vardır ki, bilgisizce Allah yolundan saptırmak ve o yolu eğlenceye almak için, eğlencelik asılsız ve faydasız sözleri satın alır.”*³⁷⁸

³⁷⁶ Cerrahoğlu, “Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl”, 11/260.

³⁷⁷ İbrahim Ekici, *El-'ukberî Ve Et-Tibyân Fî İ'râbi'l-Kur'ân Adlı Eserindeki Gramere Dâir Görüşleri* (Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 226.

³⁷⁸ Lokmân 31/6.

Beydâvî “لَهُوَ الْحَدِيثُ” izâfedinin “من” manasında olup sözün kötülüğü kastedilirse beyaniyye ifade ettiğini, bu sözden umum kastedildiği takdirde ise ba‘diyyet manası taşıdığını söylemiştir.³⁷⁹ Konevî ise bu açıklamanın âmının hâssa izâfeti olup beyaniyye ifade ettiğini ve bu bilginin Teftâzânî’nin *Şerhu’l-Hâdi* ve Demâmînî’nin *Şerhu’t-Teshîl* adlı eserlerinde de aynı şekilde geçtiğini, Beydâvî ve Zemahşerî’nin de bu görüşü tercih ettiğini söylemiştir. Ayrıca kendisinin de izâfetin “من” manasında olup beyaniyye ifade ettiği görüşünü benimsediğini ve bunu Fâtîha sûresinin tefsirinde izah ettiğini belirtmiştir.³⁸⁰

- Konevî Fâtîha ve Bakara sûresinin tefsirinde Beydâvî’nin yapmış olduğu i‘râb değerlendirmelerine uzun açıklamalarda bulunmuştur. Diğer sûrelerin açıklamaları ile karşılaştırma yaptığımızda bunun sebebini şöyle değerlendirmemiz mümkündür: Konevî ilk âyetlerde karşılaşılan nahiv meseleleri ve i‘râb durumlarına dair değerlendirmelere sonraki âyetlerde tekrara düşmemek için çok fazla yer vermemiş olabilir. Diğer bir sebep Beydâvî’nin de Fâtîha ve Bakara sûrelerindeki söz konusu meselelere uzun yer ayırmış olmasıdır. Mesela: Beydâvî Bakara sûresinin ilk âyetinde bulunan hurûf-ı mukatta’ya dair birçok farklı i‘râb ihtimallerini uzunca zikretmiş,³⁸¹ buna karşılık Konevî de her bir ihtimale uzun ve ayrıntılı açıklamalarda bulunmuştur.³⁸²

Yine Bakara sûresinin 6. âyetinde geçen “إِنْ” harfî ile ilgili olarak Beydâvî şu değerlendirmeleri yapmıştır:

“إِنْ” harflerinin adedi, fetha üzere mebni olması, isimlere gereksinim duyması ve bilhassa iki isme dahil olmasıyla müteaddi fiile benzemesi hususunda fiile benzeyen harflerdendir. Bundan dolayı fiilin fer‘i âmelini gerçekleştirir ki bu da birinci kısmın nasbedilmesi, ikinci kısmın ref‘edilmesidir. Kûfe nahiv

³⁷⁹ el-Beydâvî, “*Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl*”, 4/212.

³⁸⁰ el-Konevî, *Hâşiyetü’l-Konevî*, 15/182-183.

³⁸¹ el-Beydâvî, “*Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl*”, 1/34-35.

³⁸² el-Konevî, *Hâşiyetü’l-Konevî*, 1/372-384.

âlimleri şöyle demiştir: Haber ‘إن’ harfî dahil olmadan önce haberiyye olarak merfu’ olup harf geldikten sonra da merfu’ olmasının gerektirdiği şekilde kalmıştır, yani haber olma durumu devam eder ve ‘إن□□’ harfî onu merfu’ kılmaz. Buna şöyle cevap verilir: ...”³⁸³

Tercümesini yapmaya çalıştığımız Beydâvî’nin tefsirinin ibarelerini Konevî genel olarak hâşiyede uyguladığı üzere kısım kısım ayırarak her birine ayrı ayrı değerlendirmelerde bulunmuştur. Mesela “فِي عَدَدِ الْحُرُوفِ” yani “*harflerin adedi hususunda*” Konevî, “إن” nin üç harfli olduğu için harflerinin kullanımı ve durumu sebebiyle musannıfın mâzî fiile benzediğine işaret ettiğini söylemiştir. Ardından “وَالْبِنَاءُ عَلَى الْفَتْحِ” yani “*fetha üzere mebnî olması*” hakkında Konevî, mâzî fiil gibi olduğunu söyleyerek bu kısmın evvelki vechin devamından olduğunu belirtir. Yani harflerin adedi hususunda iki şeye benzediğini birincisinin sonundaki hareke olduğunu ifade eder. İkincisinin ise Beydâvî’nin “وَلُزْمَ الْأَسْمَاءِ” yani “*isimlere gereksinim duyması*” sözünü fiillerde olduğu gibi “إن” harfinin de isimlere ihtiyaç duyduğunu izah eder. Konevî’nin “إن” hususunda çok kısa bir bölümünü verdiğimiz ve tamamını burada zikredemeyeceğimiz değerlendirmeleri uzun bir şekilde devam eder.”³⁸⁴

- Konevî Fâtiha ve Bakara sûresi haricinde de üzerinde ihtilaf bulunmayan, tek bir i’râba ve manaya ihtimali olan ve Beydâvî’nin kısa cümlelerle tefsir ettiği meselelerde de bazen ayrıntılı açıklamalarda bulunmuştur. Bunu yaparken bazen asıl konudan uzaklaşıp ihtiyaca binaen şiirle istişhâdde bulunmuştur. Mesela:

﴿الْمَسْجِدُ أُسِّسَ عَلَى التَّقْوَى مِنْ أَوَّلِ يَوْمٍ أَحَقُّ أَنْ تَقُومَ فِيهِ﴾

*“...İlk günden temeli takva (Allah'a karşı gelmekten sakınmak) üzerine kurulan mescit (Kuba mescidi), içinde namaz kılmana elbette daha layıktır...”*³⁸⁵

³⁸³ el-Beydâvî, “Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl”, 1/41.

³⁸⁴ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 2/7-12.

³⁸⁵ Tевbe 9/108.

Beydâvî âyette geçen “مِنْ أَوَّلِ يَوْمٍ” lafzındaki “مِنْ” harf-i cerinin hem zamanı hem de mekânı kapsadığını söyleyerek şu şiirle istihadde bulunmuştur:

لَمِنَ الدِّيارِ بُقَّةُ الحِجرِ أَقْوَيْنَ مِنْ حَجَجٍ وَمِنْ دَهْرٍ

“Hicr’in tepesinde yurtlar kimin içindir? Uzun yıllar ve zamandan sonra terkedilmişlerdir.”³⁸⁶

Konevî ise Beydâvî’nin âyette geçen “مِنْ” harf-i ceri için istişhadde bulunduğu beyitteki “مِنَ الدِّيارِ” ibaresindeki “مِنْ” lafzını şairlerin kasidelerinin başına adet üzere getirdikleri istifham olarak açıklamış ve *Kaside-i Bürde* adlı eserden şu dizeyi misal verip asıl konudan uzaklaşarak ayrıntıya girmiştir:

”أَمِنْ تَنْكُرٍ حِيرَانٍ بِذِي سَلَمٍ“

Zî-Selem'deki komşuları hatırladığından dolayı mı?³⁸⁷

- Eğer i’râba dair bir açıklama daha önce geçmişse Konevî bu açıklamaları tekrar etmemiş ve bu durumu “قد مر توضيحه في سورة... / في قوله تعالى / كما أوضحناه...” yani “Buna dair açıklama ... sûresinde/... âyetinde geçmiştir. /Biz onu ... sûresinde açıkladık.”, “قد سبق تحقيق ذلك البحث في سورة”, yani “Bu bahsin tahkiki ... sûresinde daha önce geçti.” ya da “سيجيء التوضيح في سورة...” yani “Açıklama (daha sonra) ... sûresinde gelecektir.” gibi lafızlarla belirtmiştir.³⁸⁸
- Konevî i’râbu’l-Kur’ân eserlerinde yapıldığı şekilde tek tek âyet lafızlarının i’râbına ve nahvî durumlarına değinmemiştir. Fakat bazen Beydâvî’nin gerekli görmediği lafızları bile nahvî değerlendirmeye tabi tutmuştur. Mesela:

﴿تِلْكَ آيَاتُ اللَّهِ تَنْتَلُوهَا عَلَيْكَ بِالْحَقِّ...﴾

“İşte bunlar Allah’ın, sana hak olarak okuduğumuz âyetlerdir.”³⁸⁹

³⁸⁶ el-Beydâvî, “Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl”, 3/97.

³⁸⁷ el-Konevî, *Hâşiyetü’l-Konevî*, 9/336-337.

³⁸⁸ el-Konevî, *Hâşiyetü’l-Konevî*, 2/32, 119; 3/352; 5/19; 9/449; 11/6; 12/193; 13/283; 14/56; 15/181; 17/469; 20/33.

³⁸⁹ Âl-i İmrân 3/108.

Beydâvî “*Bunlar Allah’ın vaad ve tehdidi hakkında indirdiği âyetlerdir. Bunları sana içinde hiçbir şüphe olmayacak şekilde okuyoruz*” şeklinde mana olarak tefsir etmiş,³⁹⁰ i’râbına ve nahvî izahına değinmemiştir. Konevî ise Beydâvî’nin açıklamasına göre “تلك” lafzının sıfat olmak üzere zikredilen âyetlere işaret olmasının mümkün olduğunu ve aynı zamanda haberinin de “تَنَلُّوْهَا” olup “تلك”nin sıfatı olması itibariyle de *fâide-i haber*³⁹¹ olduğunu zikretmiştir. Mananın da “*Cibril vasıtasıyla sana okuduğumuz âyetleri*” olduğunu belirtmiştir.³⁹²

- Konevî, Beydâvî’nin nahiv ve i’râba dair isim vermeden naklettiği açıklamaların kaynağını da eserinde belirtmiştir. Mesela Beydâvî ﴿مَنْ الْجَنَّةِ﴾³⁹³ âyetinin tefsirinde “مِنْ الْجَنَّةِ” lafzı “النَّاسِ” lafzının açıklamasıdır” şeklindeki zayıf olarak nitelendirdiği görüşü aktarmıştır. Konevî ise bu görüşün Begavî’nin (ö.516/1122) Kelbî’den (ö.146/763) naklettiği görüş olduğunu belirtmiştir.³⁹⁴
- Bazen Beydâvî’nin tercih ettiği bir i’râb vechi hakkında Konevî, bunu kendisinin de benimsediğini ve sebeplerini dile getirmiş, bazen de onun görüşüne itiraz ederek bu itirazın gerekçelerini açıklama yoluna gitmiştir. Mesela:

﴿قَالُوا سَمِعْنَا فَتَى يَذْكُرُهُمْ يُقَالُ لَهُ إِبْرَاهِيمُ﴾

“(İçlerinden bazıları), “İbrahim denilen bir gencin onları diline doladığını duyduk” dediler.”³⁹⁵ Beydâvî “إِبْرَاهِيمُ” lafzını mahzûf mübtedanın haberi olarak

³⁹⁰ el-Beydâvî, “*Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl*”, 2/32.

³⁹¹ Fâide-i haber ile ilgili olarak lazım gelen açıklamayı Konevî hâşiyenin 2. cildinde uzun uzadıya anlatmıştır. Bu konu hakkında özellikle Sekkâkî’nin (ö.626/1229) ismini zikretmiştir. Sekkâkî’nin *Miftâhu’l-’Ulûm* adlı eserine baktığımızda kısaca fâide-i haber, muhatabın kendisine verilen haberin hükmünden fayda sağlamasıdır. Sekkâkî buna “*Zeyd’in âlim olduğuna vakıf olmayan kimseye “زيد عالم” denilmesini*” örnek vermiştir. Daha fazla bilgi için bkz. el-Konevî, *Hâşiyet el-Konevî*, 2/186; Ebû Ya’kûb Sirâcüddîn Yûsuf b. Ebî Bekr es-Sekkâkî, *Miftâhu’l-’Ulûm* (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1407/1987), 166.

³⁹² el-Konevî, *Hâşiyetü’l-Konevî*, 6/268.

³⁹³ en-Nâs 114/6. “*Gerek cinlerden gerekse insanlardan*”.

³⁹⁴ el-Konevî, *Hâşiyetü’l-Konevî*, 20/520.

³⁹⁵ el-Enbiyâ 21/60.

“هو إبراهيم” yani “Ona İbrâhîm deniliyor” manasında olduğunu zikretmiştir.

Ardından da “إبراهيم” lafzıyla isim kastedildiği için mahzûf bir fiille merfu ‘olmasının da caiz olabileceğini eklemiştir.³⁹⁶ Konevî ise Zemahşerî’nin tercihinin “إبراهيم” lafzının “يُقَالُ” fiilinin nâib-i fâili olduğunu aktarmıştır. Çünkü Zemahşerî’ye göre bundan kasıt isimdir, müsemmâ (herhangi bir kişi) değildir. Konevî *mekûlû’l-kavl* yani söylenen sözün karinesinden lafzın kendisine işaret edildiğini söyleyerek Zemahşerî’nin sözünü destekler. Beydâvî’nin ise ilk zikrettiği ihtimal onun tercih ettiği görüş olmakla beraber Zemahşerî’nin görüşüne de “caizdir” diyerek kapı araladığı gözükmektedir.³⁹⁷

- Bazen de Konevî, Beydâvî’nin zikrettiği i’râb hususlarına uzun değerlendirmeler yaptıktan sonra tekrar özetleme ihtiyacı duymuş ve “حَاصِلُ الْكَلَامِ” / “مَنْحَصِرُ الْمَعْنَى” / “مُلَخَّصًا” / “وَالْحَاصِلُ” / “Sözün kıtası” gibi lafızlarla bunu ifade etmiştir.³⁹⁸
- İ’râb hususunda beyan ettiği görüşlerini genel olarak “وَهَذَا هُوَ الْأَصَحُّ” / “Bu en sahih olanıdır.”,³⁹⁹ “هَذَا الْوَجْهُ أَوْضَحَ مِنْ...” / “Bu vecih ...dan daha açıktır.”,⁴⁰⁰ “هَذَا مُؤَيَّدٌ مَا قُلْنَا” / “Bu bizim dediklerimizi destekler.”,⁴⁰² “لَا حَاجَةَ إِلَى تَكْلُفٍ” / “Zorlamaya gerek yoktur.”,⁴⁰³ gibi lafızlarla ifade etmiştir.
- Konevî, Beydâvî’nin zikrettiği fakat açıklama yapmadığı bir veya birden fazla i’râb vecihlerini incelerken Zemahşerî’ye muhalif olduğu yönleri de vurgulamıştır. Mesela: “الَّذِينَ طَعَوْا فِي الْبِلَادِ” / “Bunlar şehirlerde azgınlık eden kimselerdi.”⁴⁰⁴ âyetinde Beydâvî, “الَّذِينَ طَعَوْا” ifadesinin daha önce zikredilen

³⁹⁶ el-Konevî, *Hâşiyetü’l-Konevî*, 4/54.

³⁹⁷ el-Konevî, *Hâşiyetü’l-Konevî*, 12/544.

³⁹⁸ el-Konevî, *Hâşiyetü’l-Konevî*, 1/48, 170; 3/20; 4/10; 9/501; 12/108; 15/133; 19/67.

³⁹⁹ el-Konevî, *Hâşiyetü’l-Konevî*, 20/369

⁴⁰⁰ el-Konevî, *Hâşiyetü’l-Konevî*, 10/118; 14/582.

⁴⁰¹ el-Konevî, *Hâşiyetü’l-Konevî*, 8/36; 10/83.

⁴⁰² el-Konevî, *Hâşiyetü’l-Konevî*, 2/365; 8/449, 507; 9/510; 11/243.

⁴⁰³ el-Konevî, *Hâşiyetü’l-Konevî*, 16/251.

⁴⁰⁴ Fecr 89/11.

Âd, Semûd ve Firavun'un sıfatı veya zem/yeri ifade ederek mahallen mensûb diğer bir ihtimal olarak da merfu' olduğunu söylemiş fakat bunların sebebini açıklamamıştır. Konevî ise Zemahşerî'nin tefsirinde tercih ettiği en uygun i'râbın "الَّذِينَ طَغَوْا" ifadesinin zem/yeri ifade ederek mahallen mensûb olduğunu aktarmıştır. Merfu' olmasını tercih edenlere göre bu ifadenin mahzûf bir mübtedanın haberi olduğunu söylemiştir. Fakat Beydâvî'nin tercih ettiği i'râb ihtimaline göre mezkûr isimlerin sıfatı olduğu için mecrûr olduğunu belirtmiştir.⁴⁰⁵

- Bazen müfessirin yapmış olduğu nahvî yorumu, nahiv ekollerinin görüşlerini karşılaştırarak cevaplamış, söz konusu değerlendirmede hangi ekolün tercih edildiğini ifade ederek kendi görüşünü de yansıtmıştır. Mesela:

﴿قُلْ إِنِّي أَخَافُ إِنْ عَصَيْتُ رَبِّي عَذَابَ يَوْمٍ عَظِيمٍ﴾

"De ki: "Ben Rabbime isyan edersem gerçekten, büyük bir günün (kıyamet gününün) azabından korkarım."⁴⁰⁶ Beydâvî bu âyette şartın fiille mef'ûlün bih arasına girdiğini yani "إِنْ عَصَيْتُ رَبِّي" ibaresinin "cümle-i mu'terize" şeklinde geldiğini fakat şartın cevabının hazfedildiğini söylemiştir. Konevî ise müfessirin şartın cevabının mahzûf olması sözünden, cevabın tekaddüm etmemesinin anlaşılacağını söylemiştir. Çünkü Konevî, Kûfe nahivcilerinin şartın cevabının takdimini câiz gördüklerini fakat burada müfessirin Basra nahiv ekolünün görüşünü benimsediğini ve muhakkiklerin de Şartın cevabının mahzûf olup takdirinin de "إِنِّي أَخَافُ يَوْمٍ عَظِيمٍ" olduğunu ifade etmiştir. Meşhur olan görüşün bu şekilde olduğunu söyleyerek Basra nahiv ekolünün tercihinin kabul ettiğini ima etmiştir.⁴⁰⁷

- Konevî hâşiyesinde tercih ettiği nahiv ekolünü dillendirmemiştir. Fakat nahve dair çoğunlukla Basra ekolünün kullandığı terimleri tercih etmiştir. Ayrıca hâşiyesinde Hûd sûresinin 1. âyetindeki "كِتَابٌ" lafzının "أُحْكِمْتُ" veya "فُصِّلْتُ" lafızlarının sırası olmasının mümkün olabileceğine dair Beydâvî'nin tefsirine,

⁴⁰⁵ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 20/255.

⁴⁰⁶ En'âm 6/15.

⁴⁰⁷ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 8/35.

bunun *tenâzu*⁴⁰⁸ babından olduğunu söylemiş ve bu görüşü ilk önce Kûfe ekolünün ortaya attığını, ikinci olarak da Basra ekolünün de bunu tercih ettiğini zikretmiştir. Devamında Konevî'nin “*Bunun tam tersi olsaydı elbette evlâ olurdu.*” şeklinde bir cümle kullanmış olması,⁴⁰⁹ tercih olarak Basra nahiv ekolüne daha yakın olduğu fikrini uyandırmıştır.

- Konevî Basra ve Kûfe nahiv ekolünün görüşlerini tesbit etme ve özellikle Beydâvî'nin bu iki ekolden hangisinin görüşlerini benimsediği hususunda değerlendirmeler yapmıştır. Mesela: (فَإِنَّ الْجَحِيمَ هِيَ الْمَأْوَى) “*Şüphesiz, cehennem onun sığınağıdır.*”⁴¹⁰ Bu âyette geçen “الْمَأْوَى” lafzını Beydâvî, “مَأْوَاهُ” yani “*onun yeri/sığınağı*” şeklinde tefsir etmiş, sığınağın sahibinin daha önceki âyetlerde belirtildiği üzere azgınlığının bilinmesi sebebiyle “ال” takısının izâfetin yerine geçtiğini söylemiştir. Konevî ise “الْمَأْوَى” lafzındaki “ال” takısının tıpkı tenvinde olduğu gibi izâfetten ‘ivaz/bedel olduğunu zikretmiştir. Fakat tenvinin ittifakla mudâfun ileyhten ‘ivaz olduğunu, buradaki “ال”da ihtilaf bulunduğunu söylemiştir. Kûfe nahiv âlimleri ile bazı Basralı nahiv âlimlerinin “ال” takısının tıpkı tenvinde olduğu gibi izâfetten ‘ivaz/bedel olduğunu, İbn Hişâm ve diğer bazı Basralı nahiv âlimlerinin ise izâfetten bedel olarak değil, kelamın aslı olan “هِيَ الْمَأْوَى لَهُ” lafzındaki gibi “azgın olduğu bilindiği için” mübtedaya dönen hazfedilmiş zamir olduğunu belirtmiştir. Zemahşerî'nin de Basralı nahivcilerin görüşünü benimseyerek böyle söylediğini Beydâvî'nin ise Kûfelilerin görüşünü benimsediğini söyleyerek meselenin ihtilafına değinmiştir.⁴¹¹

⁴⁰⁸ Tenâzu‘, iki veya daha fazla âmilin, bir veya daha fazla ma‘mülde amel etmesidir. Daha fazla bilgi için bkz. Hüseyin Tural, *Arapça Gramer ve İ‘râb Teknikleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2016), 318.

⁴⁰⁹ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 10/8.

⁴¹⁰ en-Nâziât 79/39.

⁴¹¹ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 20/76.

- Konevî'nin özellikle nahvî meseleler başta olmak üzere birçok meselede Sa'dî Çelebi'nin Beydâvî hâşiyesine yani *el-Fevâidü'l-Behiyye* adlı eserine başvurduğunu görüyoruz.⁴¹² Mesela:

﴿قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ أَتَيْكُمْ عَذَابُهُ بَيَّاتًا أَوْ نَهَارًا مَّاذَا يَسْتَعْجِلُ مِنْهُ الْمُجْرِمُونَ﴾

“De ki: “Söyleyin bakalım, onun azabı size geceleyin veya gündüzün (ansızın) gelecek olsa, suçlular bunun hangisini acele isterler?!” (Bunların hiçbiri istenecek bir şey değildir).”⁴¹³ âyetinde Beydâvî, “إِنْ أَتَيْكُمْ عَذَابُهُ بَيَّاتًا أَوْ نَهَارًا” şart cümlesinin cevabının “مَّاذَا” olmasının tıpkı “إِنْ أَتَيْتَكَ مَّاذَا تُعْطِينِي” örneğinde olduğu gibi câiz olduğunu söylemiştir. Konevî ise “قول”/söylemek fiilinin takdiriyle âyetin manasının Sa'dî'nin hâşiyesinde geçtiği üzere “إِنْ أَتَيْكُمْ عَذَابُ” yani “Onlara ‘size azâb gelecek olursa acele etmeniz de nedir?’ denilir.” şeklinde olduğunu nakletmiştir.⁴¹⁴

- Beydâvî'nin atıfta bulunduğu fikhî meseleleri analiz ederken Konevî, söz konusu fikhî terimlerin i'râbını ele alarak manalarını verdikten sonra i'râbının gerektirdiği açıklamaları yapar. Mesela:

﴿وَلَا يَأْبَ كَاتِبٌ أَنْ يَكْتُبَ كَمَا عَلَّمَهُ اللَّهُ فَلْيَكْتُبْ﴾

“...Yazıcı, Allah'ın kendisine öğrettiği şekilde yazmaktan kaçınmasın, (her şeyi olduğu gibi dosdoğru) yazsın...”⁴¹⁵ âyetinin yukarıda verilen bölümünün tefsirinde Beydâvî'nin:

﴿أَنْ يَكْتُبَ كَمَا عَلَّمَهُ اللَّهُ﴾ مثل ما علمه من كتابة الوثائق⁴¹⁶

“Kâtip Allah'ın kendisine vesikaları yazmayı öğrettiği gibi (borçları) yazmaktan (çekinmesin)” şeklinde tefsir ettiği sözünü açıklarken Konevî; “أَنْ يَكْتُبَ”nin hazf ile mef'ulün bih olduğunu, “كما”daki “ك” harfinin hazfedilmiş

⁴¹² el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 7/292; 10/273; 11/25, 63; 12/33, 54, 333; 13/98, 109, 114, 135, 186; 19/203.

⁴¹³ Yûnus 10/50.

⁴¹⁴ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 9/484.

⁴¹⁵ el-Bakara 2/282.

⁴¹⁶ el-Beydâvî, “*Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*”, 1/164.

masdarın sıfatı olmak üzere nasb mahallinde olduğunu “ما”nın ism-i mevsul veya hazfedilene dönen mevsûf olduğunu ifade ederek musannıfın bu i’râba dayanarak mana verdiğini ifade etmiştir.⁴¹⁷

- Konevî, Beydâvî’nin âyet lafızlarının i’râbına dair müphem bıraktığı hususları sık sık açıklama ihtiyacı duymuştur. Mesela:

﴿وَقَالَ رَجُلٌ مُؤْمِنٌ مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ يَكْتُمُ إِيمَانَهُ أَتَقْتُلُونَ رَجُلًا أَنْ يَقُولَ رَبِّيَ اللَّهُ﴾

“Firavun ailesinden olup imanını gizleyen bir mümin kişi şöyle dedi: “Adamı, ‘Rabbim Allah’tır’ dediği için öldürecek misiniz? ...”⁴¹⁸ âyetidir. Beydâvî burada sadece “مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ” lafzındaki “مِنْ” harf-i cârinin “يَكْتُمُ إِيمَانَهُ” kavline müteallık olduğunun söylendiğini zikretmiştir. Konevî ise duruma biraz daha açıklık getirmek maksadıyla garîb kelimeleri açıklayan bir lûgat olan *Misbâhu’l-Münir* adlı eserden “كَتَمَ” fiilinin iki mef’ûl ile müteaddi (geçişli) olduğunu ve bunun birinci mef’ûle “مِنْ” harfi cârî ziyadesiyle caiz olabileceğini aktarmıştır. Yine aynı eserden “مِنْ زَيْدٍ الْحَدِيثُ كَتَمْتُ” “Zeyd’den sözü (konuşmayı) gizledim” örneğini vererek aslının “يَكْتُمُ مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ” olduğunu ve burada takdim ve tehirin söz konusu olduğunu aktarmıştır. Fakat Konevî bu açıklamalarının devamında *Telhîsu’l-Miftâh* adlı eserden “كَتَمَ” fiilinin “مِنْ” harfi ceri ile müteaddi olmamasının çelişki ifade etmediğini bunun örneğinin de Nisâ sûresinin 42. âyetinde geçen ﴿وَلَا يَكْتُمُونَ اللَّهَ حَدِيثًا﴾ “Allah’tan hiçbir haberi gizleyemez” kavlinin olduğunu söylemiştir.⁴¹⁹

- Konevî’nin kelâmî, fikhî, kıraat vb. gibi hususlarda olduğu gibi i’râb hususunda da ara sıra Beydâvî ile Zemahşerî’yi karşılaştırdığını görmekteyiz. “عكس ما في”⁴²⁰ (Bu hususta Zemahşerî’yi takip etti) ya da “تبع فيه الزمخشري”

⁴¹⁷ el-Konevî, *Hâşiyetü’l-Konevî*, 5/477.

⁴¹⁸ el-Mü’min 40/28.

⁴¹⁹ el-Konevî, *Hâşiyetü’l-Konevî*, 17/47.

⁴²⁰ el-Konevî, *Hâşiyetü’l-Konevî*, 2/201; 4/419; 6/375; 9/443; 12/487; 13/482.

⁴²¹الكشاف (Keşşâf'ta zikredilen şeyin aksine) ⁴²²مخالف للكشاف (Keşşâf'a muhâlif olarak) gibi lafızlarla Konevî, iki müfessirin âyetlerin i'râbı hakkında ittifak ve ihtilaf durumlarını açıklamıştır.

- Konevî hâşiyesinde ⁴²³هو الظاهر (Kabule uygun görüş) ve ⁴²⁴خلاف الظاهر (Kabul edilen görüşün aksine) terimlerini de sıkça kullanmıştır. Buna benzer bazı durumlarda Konevî'nin çok fazla yorumda bulunmadığını genel olarak Beydâvî'nin tefsirini yoğun bir şekilde açıklama gayreti içerisinde olduğunu görüyoruz.
- Konevî'nin i'râb değerlendirmeleri hususunda Beydâvî ile aynı görüşte olmadığı durumlar da vardır. Böyle durumlarda Konevî, müfessirin görüşünü uygun bulmamasının sebebini belirtmiş ve fikrini öne sürmüştür. Mesela:

﴿وَلَكُمْ فِيهَا مَا تَشْتَهُى أَنْفُسُكُمْ وَلَكُمْ فِيهَا مَا تَدَّعُونَ﴾ (نُزْلًا مِنْ غَفُورٍ رَحِيمٍ)

“Çok bağışlayan ve çok merhametli olan Allah'dan bir ağırlama olarak, orada canlarınızın çektiği her şey var, istediğiniz her şey orada sizin için var.”⁴²⁵ âyetinde Beydâvî “نُزْلًا” lafzının bir önceki âyetin son lafzı olan “مَا تَدَّعُونَ” ibaresinden hâl olduğunu ve mana olarak temenni ettikleri şeyin kendilerine verilenlere nisbetle akla gelmeyecek ölçüde olduğunu söylemiştir.⁴²⁶ Konevî ise ilk olarak “نُزْلًا” lafzının “مَا تَدَّعُونَ” ibaresinden takdir edilmiş hâl olduğunu zikretmiş ya da haberde gizli bir zamirden yani “لَكُمْ” ibaresinden hâl olduğunu söylemiştir. Ama bu son ihtimalin hem mana hem de i'râb açısından daha güzel gözükse de dua ve temenni içermeyip elde etme sürecindeki bir durumdan bahsettiğini eklemiştir. Bunun da Beydâvî'nin verdiği manayı desteklemediğini ve kendisine dönen zamir itibarıyla “مَا تَدَّعُونَ” ibaresindeki mevsûlden hâl olduğunu söylemiştir.⁴²⁷

⁴²¹ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 3/420; 4/198; 6/464; 13/318.

⁴²² el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 6/212; 11/592.

⁴²³ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 4/11; 6/332; 11/589; 12/541; 18/379; 19/30.

⁴²⁴ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 1/49; 8/134; 14/141; 15/183; 20/44.

⁴²⁵ Fussilet 31,32.

⁴²⁶ el-Beydâvî, “*Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vil*”, 5/71.

⁴²⁷ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 17/161.

- Bazı kıraat farklılıklarından oluşan i'râb farklılıkları hususunda da Konevî, Beydâvî'nin bu farklılıklara tefsirinde yer verdikten sonra “لَمْ يَلْتَوِثْ إِلَيْهِ الْمُصَنِّفُ” yani “*Musannif buna itibar etmedi*” ve “لَمْ يَرْضَ بِهِ الْمُصَنِّفُ” yani “*Musannif bunu kabul etmedi*” şeklinde değerlendirmelerde bulunmuştur.⁴²⁸ Mesela:

﴿رَبُّ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ﴾

“O, doğunun da batının da Rabbidir.”⁴²⁹

Beydâvî “رَبُّ” lafz-ı celilini bir önceki âyette geçen “رَبِّكَ” den bedel olarak İbn Âmir ve Hafs ile Yakub haricinde Kûfeli imamların mecrûr okuduğunu ya da kasef harfinin hafifliğiyle böyle okunduğunun denildiğini aktarmıştır.⁴³⁰ Konevî ise Beydâvî'nin bu iki ihtimali nahivcilerin çoğuna göre zayıf olarak nitelendirildiğini aktardığını ve kendisinin de bu şekilde okunmasına itibar etmediğini belirtmiştir.⁴³¹

- Konevî, Beydâvî'nin i'râba dair maksadını açıklamak hususunda büyük çaba sarfetmiştir. Bununla ilgili olarak hâşiyede “مراد المصنف” ve “غرض المصنف” yani “*Musannifin maksadı*” gibi ibarelere sıkça rastlanılmaktadır.⁴³²

4. 7. Konevî'nin hâşiyesinde i'râba dair değerlendirmeleri

Bu bölümde nahiv âlimlerinin ekserisinin eserlerinin ilk bölümünde “kelime” kavramını “isim-fiil-harf” şeklinde üç kısma ayırdıkları⁴³³ ve sonrasında her birini kendi içerisinde değerlendirdikleri gibi hâşiyeyi incelerken i'râb özellikleri hususunda da onların yolu takip edilmeye çalışılmıştır..

4. 7. 1. Merfû'ât

⁴²⁸ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 10/13; 12/31; 14/7; 16/251, 345; 18/312; 19/386.

⁴²⁹ Müzzemmil 73/9.

⁴³⁰ el-Beydâvî, “*Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*”, 5/256.

⁴³¹ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 19/386.

⁴³² el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 1/394; 2/12; 9/7; 10/13; 11/149; 18/71; 20/36.

⁴³³ İbnü'l-Hâcib Cemâleddîn Osmân b. Ömer, el-Kâfiye fi 'ilmi'n-Nahv ve ş-Şâfiye 'ilmi't-Tasrif, thk. Sâlih Abdi'l-Azîm eş-Şâir (Kâhire: Mektebetü'l-Âdâb, 1431/2010), 11; Muhammed b. Abdurrahim el-Meylânî, *Şerhu'l-Muğnî fi'n-Nahv*, thk. Muhammed Tarık Mağribiyye, 34.

Merfu‘ât başlığı altında Konevî’nin hâşiyesinden aşağıda örneklerini verdiğimiz mübteda, haber, fâil, nâib-i fâil, إِنَّ’nin haberi ve كَانَ’nin ismi gibi konular ele alınmıştır.

Mübteda ve haberin i‘râbı

Mübteda ve haber i‘râb bakımından merfû‘dur. Mübteda kendisi için lafzî âmillerden soyutlanmış isim, haber ise mübteda ile irtibatını sağlayan bir bağı gerekli kılan ögedir.⁴³⁴ Mesela:

﴿الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾

“Hamd âlemlerin Rabbi Allah’a mahsustur.”⁴³⁵

Beydâvî, “الْحَمْدُ” lafzının mübteda olarak merfu‘ olduğunu, haberinin de “لِلَّهِ” olduğunu söylemiştir. “الْحَمْدُ” lafzının aslının mensûb olup o şekilde okunduğunu, nasbdan ref‘e dönülmesinin sebebinin de hamdın umuma delaletiyle birlikte teceddüd (yenilenme) ve hudûs (değişim/sonradan meydana gelme) olmaksızın sübût (süreklilik) ifade ettiğini söylemiştir. Ayrıca “الْحَمْدُ” lafzının gizli bir fiille nasbedilen masdarlardan olduğunu eklemiştir.⁴³⁶

Konevî ise “الْحَمْدُ” lafzının aslının mensûb olup o şekilde okunması hakkında özellikle fiil cümlesinde mastarın fâile ve fiile nisbetinin herkesçe bilinen bir durum olduğunu söylemiştir. Mensûb olarak okunması hususunda da Sibeveyh’in söylediği gibi fiilin izmârıyla “اليف ولام” ile mastarın nasbedilmesinin Araplar arasında yaygın bir kullanım olduğunu belirtmiştir. es-Sîrâfî’nin şerhinde⁴³⁷ “الْحَمْدُ لِلَّهِ” ve “الويل لك” ibarelerinde olduğu gibi masdarlara “اليف ولام” dahil edilerek mübteda yapılmasının münasip gördüğünü nakletmiştir. Konevî’nin gayet uzun bir şekilde açıkladığı hususları özetlersek; hamdın umûma delâletinden maksadın “الْحَمْدُ”ın başındaki harf-i

⁴³⁴ İbn Hişâm El-Ensari, *Sebilü'l-Hüdâ ‘alâ Şerhi Katri’n-Nedâ ve Belli’s-Sadâ*, 196-200; Nuhbetü mine’l- ‘Ulemâ, *Mecmuatü’n-Nahv*, thk. Mehmed Cân (İstanbul: Dâru’ş-şefeka, 2017), 143-144.

⁴³⁵ Fâtiha 1/2.

⁴³⁶ el-Beydâvî, “*Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl*”, 1/27.

⁴³⁷ Bahsedilen eser *Şerhu Kitâbi Sibeveyh*’tir. Daha fazla bilgi için bkz. Ebû Said es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sibeveyh*, thk. Ahmed Hasan Mehdi-Âlî Seyyid Âlî (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1429/2008), 2/220-225,

tarifin cins veya istiğrak olarak gelmesi sebebiyle olduğunu söylemiştir. Harf-i tarifin cins olarak gelmesinin herkes tarafından bilinmekle beraber hükmen ve husûsen hamdı hakedenin Allah olduğunu ifade etmek için olduğunu, istiğrak manasında gelmesinde ise bütün hamdlerin Allah’a mahsus olduğunu ve hamdı hakedenin sadece Allah olduğu manasının ortaya çıktığını ifade eder. Konevî ise harf-i tarifin cins için geldiği görüşünü savunur. Çünkü ona göre bu şekilde hamdın bütün cinslerini ihtiva eder ve hamdin hakikati ve mahiyeti gerçek anlamda ifade edilebilir. Bu sebeple cins olan harf-i tarifin umûma delâletinin istiğraktan daha kuvvetli olduğunu savunur.⁴³⁸

Arap dilinde birçok görevi olan ما edatı cümle içindeki konumlarına göre bazen isim, bazen harf, bazen de zâid olarak gelir. Hâşiyede ise ما edatı ile ilgili âyet değerlendirmelerinde genellikle birkaç ihtimal zikredilir. Örneğin:

﴿فَمَا أَصْبَرَهُمْ عَلَى النَّارِ﴾

“Onlar ateşe karşı ne kadar da dayanıklılardır.”⁴³⁹

Beydâvî buradaki ما edatının ilk olarak tâmmе olup mübteda olarak merfu‘ olduğunu ve taaccüb ifade ettiğini söylemiştir. Bu ifadenin tahsisinin de “شَرُّ أَهَرَّ ذَا”⁴⁴⁰ sözünün tahsisindeki gibi olduğunu eklemiştir.⁴⁴¹

Konevî ise Beydâvî’nin “مَا أَصْبَرَهُمْ” daki “مَا” nın kelime olup mübteda merfu‘ olarak tefsir ettiğini yani taaccüb fiillerinden olduğunu kastettiğini, nahiv âlimlerinin bu hususta ihtilafa düştüklerini ve büyük çoğunluğunun buradaki “مَا” nın nekre-i tâmmе olup istifhamiyye olmadığı görüşünü sergilediklerini söylemiştir. Fakat “مَا” nın nekre olarak gelmesinin ancak tahsisıyla mümkün olduğunu, burada ise zahiren tahsisinin olmadığını ve Beydâvî’nin de “شَرُّ أَهَرَّ ذَا نَاب” sözünü örnek göstererek

⁴³⁸ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 1/170-172.

⁴³⁹ el-Bakara 2/175.

⁴⁴⁰ Konevî, Beydâvî’nin tefsirine aldığı bu alıntı sözü “Büyüklik taslamayı abartmak, yüceltmek” şeklinde yorumlamış, “Onların sabretmeleri değersiz olmayan büyük bir şeydir.” olarak açıklamıştır. bknz. el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 4/451.

⁴⁴¹ el-Beydâvî, “*Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*”, 1/120.

açıklamaya çalıştığını belirtmiştir. “أَصْبَرَ هُمْ” lafzını ise haber olduğunu ve bu görüşün de Sibeveyh’in görüşü olduğunu eklemiştir.⁴⁴²

Beydâvî ikinci ihtimal olarak “مَا” edatının istifhamiyye olup sonrasının haber olduğunu zikretmiştir.⁴⁴³ Konevî ise tahsise ihtiyaç duymadan istifhâmiyye takdir olunmak üzere bu görüşün Ahfeş’in görüşü olduğunu belirtmiştir.⁴⁴⁴

Beydâvî üçüncü ihtimal olarak “مَا”nın mevsûle olduğunu sonrasının (أَصْبَرَ هُمْ) sılası olduğunu ve haberinin de mahzûf olduğunu söylemiştir.⁴⁴⁵ Konevî bu görüşün de Ahfeş’in görüşü olduğunu “مَا”nın mevsûf olup sonrasındaki kelimenin sıfat olduğunu, haberinin de “شيء عظيم” şeklinde mahzûf olduğu ihtimalini zikrettiğini belirtmiştir. Nekre-i tâmmе olmasının tercih edilme sebebini ise taaccübün nekra ile uyumlu olduğuna bağlamıştır.⁴⁴⁶

Başka bir örnekte ise:

﴿حَتَّمَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَعَلَى سَمْعِهِمْ وَعَلَى أَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةً وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ﴾

“Allah onların kalplerini ve kulaklarını mühürlemiştir, gözlerinde de kalın bir perde bulunmaktadır ve onlar için büyük bir azap vardır.”⁴⁴⁷ âyetindeki altı çizili kelimenin i’râbına dair Beydâvî, Sibeveyh’in görüşüne göre mübteda olmasıyla merfu‘, Ahfeş’e göre ise cer ve mecrûr olmasıyla merfu‘ olduğunu ve fiil cümlesine atfedilmesinin de bunu kuvvetlendirdiğini belirtir. Konevî Beydâvî’nin Sibeveyh’e ait naklettiği söz konusu kelimenin mübteda olduğu görüşünü benimsemiş, Kûfe nahiv âlimlerinin haberin mübteda üzerine takdim edilmesinin caiz görmedikleri gibi Ahfeş’in yaklaşımını da buna benzetmiştir. Fakat Beydâvî’nin Ahfeş’in görüşüne

⁴⁴² el-Konevî, *Hâşiyetü’l-Konevî*, 4/451.

⁴⁴³ el-Beydâvî, “*Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl*”, 1/120.

⁴⁴⁴ el-Konevî, *Hâşiyetü’l-Konevî*, 4/451, 452.

⁴⁴⁵ el-Beydâvî, “*Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl*”, 1/120.

⁴⁴⁶ el-Konevî, *Hâşiyetü’l-Konevî*, 4/452.

⁴⁴⁷ el-Bakara 2/7.

itiraz etmediğini ve “غشوة” kelimesinin fiil cümlesine atfedilmesinin bu görüşü desteklediğini ifade etmiştir.⁴⁴⁸

Mübtedanın hazfı konusunda örnek verecek olursak ⁴⁴⁹﴿الرَّ كِتَابٌ أَحْكَمْتُ آيَاتُهُ﴾ Beydâvî “Mübteda ve haberdir ya da كِتَابٌ mahzûf bir mübtedanın haberidir” şeklinde i’râb etmiştir. Konevî de gayet açık olan bu tarife göre Beydâvî’nin “الر” lafzını mübteda, “كِتَابٌ” lafzını onun haberi olarak nitelendirdiğini söylemiştir.⁴⁵⁰

Fakat Beydâvî İbrâhîm sûresinin ilk âyetindeki ﴿الرَّ كِتَابٌ أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ﴾ bulunan “كِتَابٌ” lafzının “هُوَ كِتَابٌ” şeklinde tefsir etmiş, Konevî de müfessirin bu söylemiyle “كِتَابٌ” lafzının mahzûf bir mübtedanın haberi olduğuna işaret ettiğini söylemiştir. Mahzûf olan “هُوَ” lafzı en yakınında olan “الر” ya râci‘ olduğunu ifade etmiştir. Devamında Konevî, şayet “كِتَابٌ” lafzı “الر” nın haberi kılınırsa Kur’ân’ın veya sûrenin zihinde alışlagelmiş olana râci‘ olmasına bağlı olarak haber olması itibarıyla “O bir kitaptır ki...” şeklinde bir hatırlatma olduğunu eklemiştir.⁴⁵¹

Fâilin i’râbı

Fâil, fiilin esas olarak kendisine isnad edildiği isimdir.⁴⁵² Aslolan fâilin fiilden hemen sonra gelmesidir. Fakat bazen daha geride de gelebilir.⁴⁵³ Mesela:

﴿الْوَيَا فِي جَهَنَّمَ كُلُّ كَفَّارٍ غَنِيٍّ﴾

“(Allah şöyle der:) ”Atın cehenneme, (hakka karşı) inatçı, hayrı hep engelleyen, haddi aşan şüpheli her kâfiri!”⁴⁵⁴

⁴⁴⁸ el-Konevî, *Hâşiyetü’l-Konevî*, 2/73.

⁴⁴⁹ Hûd 11/1.

⁴⁵⁰ el-Konevî, *Hâşiyetü’l-Konevî*, 10/4.

⁴⁵¹ el-Konevî, *Hâşiyetü’l-Konevî*, 11/3-4.

⁴⁵² Molla Câmi (el-Fevâidü’z-Zıyâiyye), 58; Fâdıl es-Sâmerrâ’î, *Me’âni’n-Nahv* (Ammân: Dâru’l-Fikr, 1420/2000), 2/44.

⁴⁵³ İbnü’l-Hişam, *Şerhi Katri’n-Nedâ*, 279.

⁴⁵⁴ Kâf 50/24.

Beydâvî ilk olarak âyette geçen "أَلْفِيَا" fiilindeki fâilin daha önceki âyette geçen "سَائِقٌ" ve "شَهِيدٌ"⁴⁵⁵ "bir sevk edici" ve "bir şâhid" olduğunu belirtir. Yani buradaki hitabın Allah tarafından bu iki meleğe emir fiil şeklinde geldiğini belirtir. İkinci olarak ise buradaki hitabın tek bir meleğe olduğunu, fiildeki tesniye fâilinin ise fiilin tekrarlanması ile yerine getirildiğini söylemiş ve bu söylemini şu şiirle delillendirmiştir:

فَإِنْ تَرْجُرَانِي يَا بْنَ عَفَّانَ أَنْزَجِرْ وَإِنْ تَدَّعَانِي أَحْمَ عِرْضًا مَمْنَعًا

"Ey Affân'ın oğlu! Eğer bana baskı uygularsanız vazgeçerim.

*Eğer bırakırsanız ben de namusumu himaye ederim."*⁴⁵⁶

Konevî ise Beydâvî'nin ilk değerlendirmesi hakkında hitabın iki fâile (iki meleğe) yapıldığı görüşünün mümkün olabileceğini söylemiştir. Hitabın tek bir fâile yapıldığına dair ikinci değerlendirme için "سَائِقٌ" ve "شَهِيدٌ"⁴⁵⁷ "bir sevk edici" ve "bir şâhid" vasıflarını taşıyan cehennem meleklerinden birine yapıldığı şeklinde açıklama getirmiştir. Fiildeki tesniye fâilinin ise fiilin "At onu at! Cehennemine içine!" anlamını vermesi için konulduğunu sonra ise ikinci fiilin hazfedilip tekrardan maksadın hasıl olması için zamirinin baki kaldığını söylemiştir. Bu durumun da sanki hazfedilmemiş gibi ikinci fiilin hazfedildiğini belirtmek için bir tekid ifade ettiğini ve bu hazfin maksada zarar vermeyeceğini belirtmiştir.⁴⁵⁸

Kendi fiilinin yerine geçen ve mübteda olarak gelen masdar

Bazen bir şeyin kalıcılığına yani sübûtuna delalet etmesi açısından cümle, fiil cümlesinden isim cümlesine dönüştürülebilir ve mübteda fiilin yerine nâib olarak geçebilir. Bu durumda fiilin yerine geçen mübteda fiilin amelini yapma hususunda değil fiilin manası ve meydana gelişinin delaleti hususunda fiile benzemesi

⁴⁵⁵ Kâf 50/21.

⁴⁵⁶ el-Beydâvî, "Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl", 5/142.

⁴⁵⁷ Kâf 50/21.

⁴⁵⁸ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 18/179-180.

bakımından naib olur. Bu gibi isimlerin nekra olarak gelip cümleye onunla mübteda olarak başlanması caizdir.⁴⁵⁹ Konuyla ilgili hâşiyeden örnek verecek olursak:

﴿وَيْلٌ يَوْمَئِذٍ لِلْمُكَذِّبِينَ﴾

“*Hakkı yalanlayanların o gün vay haline!*”⁴⁶⁰

Beydâvî “وَيْلٌ” lafzının aslının fiilin izmârı⁴⁶¹ ile mansûb masdar olduğunu ve kendisine beddua edilenin helakına delalet etmesi sebebiyle merfu‘ olarak döndürüldüğünü söylemiştir.⁴⁶²

Konevî “وَيْلٌ” lafzının fiili olmadığını sadece masdar şeklinde gelerek onunla kastedilenin tahassür ve helak olduğunu söylemiştir. Beydâvî’nin daha önce Bakara sûresi 79. âyette zikrettiği üzere fiili olmayan bir masdarın fiilinin izmârından da bahsedilemeyeceğini ifade etmiştir. Ayrıca Ebû Hayyân’ın “وال” sözcüğünün ref‘e dönüştürülerek oluşturulduğunu ve burada kastedilenin dua olması sebebiyle nekra olmakla beraber mübteda kılındığını söylediğini eklemiştir.⁴⁶³ Konevî zaten Bakara sûresi 79. âyetin açıklamasında “وَيْلٌ” sözcüğünün nekra-i muhassasa yani marifeye yakın bir nekra olduğunu ve “سَلَامٌ عَلَيْكُمْ” cümlesinde de benzer bir durumun olduğunu söylemiştir. Dua maksadıyla merfu ‘ şekilde gelmesinin caiz olduğunu nitekim İbn ed-Dehhân’ın da nu âyetteki gibi bir faydaya hasıl olmak amacıyla nekra kullanıldığını söylediğini aktarmıştır.⁴⁶⁴

Nâib-i fâil

⁴⁵⁹ Fâdıl Sâlih es-Sâmerrâi, *Meâni’n-Nahv* (Ürdün: Dâru’l-Fikr, 1420/2000), 1/183, 186.

⁴⁶⁰ Mürselât 77/15.

⁴⁶¹ İzmâr, etkisi kalmak şartıyla ibareden bir ögenin hazfedilmesi demektir. bkz. Şahin Şimşek, *Arap Gramerinin Kolaylaştırılması Bağlamında Yenilikçilik Hareketleri Ve Arapça Öğretimine Etkileri* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018), 111.

⁴⁶² el-Beydâvî, “*Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl*”, 5/275.

⁴⁶³ el-Konevî, *Hâşiyetü’l-Konevî*, 19/513-514.

⁴⁶⁴ el-Konevî, *Hâşiyetü’l-Konevî*, 3/447.

Âmili meçhul olan cümlede fâil bulunmadığı için genellikle onun makamına mef'ûl geçer ve fâilin i'râbını alır. Fâilin makamına geçen bu mef'ûle nâib-i fâil adı verilir.⁴⁶⁵ Mesela:

﴿مَنْ يُصْرِفْ عَنْهُ يَوْمَئِذٍ فَقَدْ رَجِمَهُ وَذَلِكَ الْقُورُ الْمُبِينُ﴾

“(O günün azabı) kimden savuşturulursa, gerçekten (Allah) ona acımıştır. İşte bu apaçık kurtuluştur.”⁴⁶⁶

Beydâvî “يُصْرِفْ” fiilinin meçhûl formda gediğini ve mananın “O günün azabı her kimden döndürülürse” olduğunu söylemiştir.⁴⁶⁷ Konevî ise bu meçhûl fiilin nâib-i fâilinin insanlardan savuşturulacak olan fakat hazfedilen “عَذَابٌ” kelimesine dönen müstetir zamir (هو) olduğu açıklamasını yapmıştır.⁴⁶⁸

İnne ve kardeşlerinin haberi

Bazı kaynaklarda üç veya daha fazla harften meydana gelmeleri sebebiyle “إنَّ و أخواتها” fiil anlamı taşımalarına binaen sonları fethalı olarak gelir. Bahsedilen bu harfler “لَيْتَ، لَعَلَّ، إِنَّ، أَنْ، كَأَنَّ، لَكِنَّ، لَيْتَ، لَعَلَّ” şeklinde olup isimlerini nasb, haberlerini ref' ederler.⁴⁶⁹

“إنَّ” ve kardeşlerinin haberi ile ilgili örnek verecek olursak:

﴿كَأَلَّا إِنَّهَا لَظٌ﴾ (نَزَّاعَةٌ لِلشَّوَى)

“Fakat ne mümkün! Bilinmeli ki o (cehennem) alev alev yanan, derileri kavurup soyan bir ateştir.”⁴⁷⁰

⁴⁶⁵ Çörtü, *Arapça Dilbilgisi Nahiv*, 98.

⁴⁶⁶ En'âm 6/16.

⁴⁶⁷ el-Beydâvî, “*Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*”, 2/156.

⁴⁶⁸ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 8/35-36.

⁴⁶⁹ Ebû Bekr Abdî'l-Kâhir b. Abdîrrahmân b. Muhammed el-Cürcânî, *el-Avâmilü'l-Mie* (Beyrut: Dâru'l-Minhâc, 1430/2009), 48-50; el-Birgivî, *İzhâru'l-Esrâr fî'n-Nahv*, thk. Enver b. Ebî Bekr ed-Dâğistânî, 59-60; İbnü'l-Hişam, *Şerhi Katri'n-Nedâ*, 235; Molla Câmi (*el-Fevâidü'z-Ziyâiyye*), 86.

⁴⁷⁰ el-Meâric 70/15-16.

Beydâvî “لَظَى” daki zamirin “النار” ya da mübhem bir şeye râci olduğunu “لَظَى” lafzının da “إن” nin haberi olup “لَظَى” daki zamiri tefsir ettiğini söylemiştir.⁴⁷¹ Konevî ise “ها” zamirinin ister “النار” kelimesine râci‘ olsun ister sonrasındaki kelimeyi açıklayan mübhem zamiri olsun her iki şekilde de bu zamirin “إن” nin haberi olduğu şeklinde farklı bir açıklama yapmıştır.⁴⁷² Kabul edilen görüş ise “لَظَى” daki zamirin “إن” nin ismi olup azabın kendisine delalet ettiği zamir ve “لَظَى” lafzının da “إن” nin haberi olduğudur.⁴⁷³ Konevî’nin genel kabulün hilafına açıklama yapmış olması muhtemeldir. Fakat hangi kaynağa dayanarak bu i‘râbı yaptığını açıklamamıştır.

Kâne ve kardeşlerinin ismi

Nâkıs fiillerden olan “كان” mübteda ve haberin başına gelerek ismini ref‘ haberini nasb eder. “صار، أَصْبَحَ، أَضْحَى، أَمْسَى، ظَلَّ، بَاتَ، لَيْسَ، مَا زَالَ، مَا قَتَّى، مَا بَرَحَ، مَا انْفَكَّ، مَا دَامَ.” fiilleri bu gruptandır.⁴⁷⁴ Hâşiyeden bu konuya dair örnek verecek olursak:

﴿إِن كَانَ لِلنَّاسِ عَجَبًا أَنْ أَوْحَيْنَا إِلَى رَجُلٍ مِنْهُمْ أَنْ أَنْذِرِ النَّاسَ وَبَشِّرِ الَّذِينَ آمَنُوا أَنَّ لَهُمْ قَدَمَ صِدْقٍ عِنْدَ رَبِّهِمْ﴾

“İçlerinden bir kişiye, ‘insanları uyar ve iman edenlerin Allah katında değerli bir yeri bulunduğunu müjdele’ diye vahiy göndermemiz insanlar için şaşılacak bir şey midir?...”⁴⁷⁵

Beydâvî ilk olarak “عَجَبًا” kelimesinin “كان” nin haberi olduğunu, isminin de “أَنَّ” olduğunu söylemiştir. İkinci ihtimal olarak ise farklı bir kıraatte bunun tam tersi

⁴⁷¹ el-Beydâvî, “Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl”, 5/245.

⁴⁷² el-Konevî, Hâşiyetü’l-Konevî, 19/301.

⁴⁷³ Muhyiddîn Dervîş, İ‘râbul-Kur‘ân ve Beyânuhû, 10/212; Ebu’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, el-Keşşaf an Hakaiki Gavamizi’t-Tenzil ve Uyuni’l-Ekavil fî Vücuhi’t-Te’vil, thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Muavvaz (Riyad: Mektebetü’l-Ubeykân, 1418/1998), 6/207.

⁴⁷⁴ Muhammed el-Antâkî, el-Minhâc fî’l-Kavâ’id ve’l-İ‘râb, thk. Semîr İbrâhîm el-Besyûnî (Mısır: Mektebetü’l-‘îmân, 1430/2009), 253; Emîl Bedî‘ Ya‘kûb, Mevsûatü’n-Nahv ve’s-Sarf ve’l-i‘râb (Beyrut: Dâru’l-İlmi’l-Melâyin, 1988), 542.

⁴⁷⁵ Yûnus 10/2.

“عَجَبٌ” şeklinde merfu‘ olarak okunduğunu ve son olarak “كان” nin tâtme⁴⁷⁶ olduğunu “أَنْ أَوْحَيْتَا” nın ise “عَجَبٌ” den bedel olduğunu belirtmiştir.⁴⁷⁷

Konevî Beydâvî’nin ilk yorumuna dair “كان” nin haberinin inkâr mahallinde olması yani inkar edilen şeyin şaşma durumu olması sebebiyle ehemmiyet kazanması isminin öne geçmesini gerekli kıldığını ve Beydâvî’nin tercihinin de bu yönde olduğunu söylemiştir. Birinci olarak zikredilen ihtimalin zıddı olan ikinci vecihte yani “عَجَبٌ” şeklinde merfu‘ olarak i‘râblanan kıraatte bu lafzın “كان” nin ismi, “أَنْ أَوْحَيْتَا” lafzının da “كان” nin haberi olacağını zikretmiştir. Burada Konevî’ye göre tezat olan marife olarak geldiği halde “أَنْ أَوْحَيْتَا” lafzının haber olarak kabul edilmesidir. Çünkü “أَنْ” in fiille kullanımı marife isme mudâf olan masdar te’vilinde gelmiştir. Konevî son ihtimal olan “كان” nin tam fiil olma değerlendirmesini müfessirin Zemahşerî’den naklettiğini ve bu görüşün evlâ olduğunu eklemiştir.⁴⁷⁸ Bu değerlendirmelere bakıldığı zaman Konevî’nin Beydâvî’nin yapmış olduğu i‘râb tercihinin benimsediğini, Zemahşerî’nin ise “كان” nin tam fiil olmasının evlâ oluşu şeklindeki değerlendirmesiyle görüş ayrılığına düştüklerini söylememiz mümkündür.

Zamirin mercii

Nahiv âlimleri özellikle Kur’ân-ı Kerîm’de çok geçen zamirin mercii⁴⁷⁹ manaya etkisi hususu üzerinde çokça durmuşlardır. Bazı zamirlerin mercii⁴⁸⁰ kolaylıkla tesbit etmek ve anlamak mümkün iken bazılarında farklı ihtimaller söz konusu olabilmektedir.⁴⁸⁰ Zamirin mercii hakkında yapılan farklı değerlendirmelerin bir

⁴⁷⁶ “كان” nin “وجد” veya “ثبت” manasıyla gelmesi halinde tam fiil olarak kullanılmasıdır. Daha fazla bilgi için bkz. Muhammed el-Antâkî, *el-Minhâc fi’l-Kavâ'id ve’l-I‘râb*, 254; Abbâs Hasan, *en-Nahvü’l-Vâfi*, 1/549.

⁴⁷⁷ el-Beydâvî, “*Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl*”, 3/104.

⁴⁷⁸ el-Konevî, *Hâşiyetü’l-Konevî*, 9/382-383.

⁴⁷⁹ Her zamirin mutlaka bir mercii vardır. Zamirle alakalı daha ayrıntılı bilgi için bkz. es-Suyûtî, *Kitâbu’l-İtkân*, 2/281/289.

⁴⁸⁰ Fatih Tiyek, *Kur’an’da Zamirin Mercii Tespitteki Bağlamsal Sorun*, *Bilimname*, XXVII, 2014/2, 143.

kısımının özellikle manaya da tesir etmesi sebebiyle âlimler bu konuda titiz davranmışlardır. Bu hususta hâşiyeden şu örnekleri verebiliriz:

﴿إِذَا هِيَ شَاخِصَةٌ أَبْصَارُ الَّذِينَ كَفَرُوا﴾

“Bir de bakarsın ki inkârcıların gözleri yerinden fırlamış!”⁴⁸¹

Beydâvî âyette geçen “هي” zamirinin öncelikle kıssaya râci olduğunu⁴⁸² ifade etmiştir.⁴⁸³ Konevî ise bu tefsire “أَبْصَارُ الَّذِينَ” kelimesinin “شَاخِصَةٌ” kavlinin haberi olup aynı zamanda kıssa zamirinin haberinin de cümle olduğu açıklamasını getirmiştir. Beydâvî ikinci olarak zamirin mübhem olduğu “أَبْصَارُ” lafzının da bunu tefsir ettiği şeklinde bir yorum getirmiştir. Konevî ise ilk önce Zemahşerî’nin tefsirinde zamirin mübhem oluşu lafzıyla yetindiğini aktarır. “أَبْصَارُ” lafzının bunu tefsir ettiğini ve Zemahşerî’nin bu görüşünün evlâ olduğunu söylemiştir. Bu mübhem zamirden sonra gelen cümle ise zamiri tefsir ederek mübhemliği giderir. Konevî burada bazı Kûfeli nahiv âlimlerinin zamir-i kıssadan sonra gelen müfessirin müfred isim olabileceğini söylemiş olsalar da cümle şeklinde geldiğine vurgu yapmıştır. Zamirin ise daima müfred geldiğini ve önceden mübhem olarak zikredildiğini belirterek kendisinden sonraki ifadeye zarurî olarak döndüğünü ifade eder. Yine burada zamir-i kıssa’ya açıklamak için “رُبُّ” edatına bitişen gaib zamirinin kullanımını örnek vermiştir. “رُبُّهُ”⁴⁸⁴ Ne kadar az adam!”⁴⁸⁴ Konevî burada her ne kadar Beydâvî’nin görüşüne karşı çıkmamışsa da Zemahşerî’nin görüşünü benimsemiştir.

4. 7. 2. Mensûbât

Bu bölümde mensûbât başlığı altında hâşiyeden örneklerini vereceğimiz mef’ûlü mutlak, mef’ûlü bih, mef’ûlü me’ah, mef’ûlü fih, mef’ûlü leh, hâl ve temyiz gibi öğeler ele alınacaktır.

Mef’ûlü mutlak

⁴⁸¹ Enbiyâ 21/97.

⁴⁸² Zamir-i kıssa ile alakalı daha fazla bilgi için bkz. es-Suyûtî, *Kitâbu'l-İtkân*, 2/286-287.

⁴⁸³ el-Beydâvî, “*Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vil*”, 4/60.

⁴⁸⁴ el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî*, 12/588-589.

Nahiv âlimleri genel olarak mef'ûlü mutlakı diğer mef'ûllerden farklı olarak harf-i cer ve benzerleriyle kayıtlı olmadan direkt fiilin masdarından meydana geldiği şeklinde bir tanım yapmışlardır. Âmilini tekid etmesi, nev'isini ve sayısını belirtmesi bakımından üç çeşidinden bahsedilir.⁴⁸⁵

Mef'ûlü mutlak için hâşiyeden örnek verecek olursak:

﴿وَأَن اسْتَغْفِرُوا رَبَّكُمْ ثُمَّ تُوبُوا إِلَيْهِ يُمَتِّعْكُمْ مَتَاعًا حَسَنًا إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى﴾

“Rabbinizden mağfiret dileyin, sonra O’na tövbe edin. Allah da sizi belirlenmiş bir süreye kadar dünya nimetlerinden güzelce yararlandırırsın.”⁴⁸⁶

Beydâvî altı çizili kelime ile ilgili herhangi bir nahvî izaha girmemiş, sadece mana bakımından ele almıştır. Âyetin “يُمَتِّعْكُمْ مَتَاعًا حَسَنًا” (Sizi güzel bir şekilde faydalandırırsın) kısmını “Sizi güven ve rahat içinde yaşatsın” şeklinde tefsir etmiştir.⁴⁸⁷

Konevî ise “مَتَاعًا” kelimesinin mef'ûlü mutlak olarak “الْمَتِّيع”/faydalanma manasıyla masdar ismi olduğunu ve ﴿وَاللَّهُ أَنْبَتَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ نَبَاتًا﴾ “Allah sizi yerden bitirip yetiştirmiştir.”⁴⁸⁸ âyetindeki gibi mef'ûlü mutlakın fiilin lafzından farklı bir şekilde geldiğini söylemiştir. Ayrıca “مَتَاعًا” kelimesinin kendisiyle faydalanılacağı bir isim olması hasebiyle mef'ûlü bih olabileceğini eklemiştir.⁴⁸⁹ Konevî’nin kendince Beydâvî’nin yapmış olduğu tefsiri müphem görerek burada yapmış olduğu açıklamalar okuyucuyu bilgilendirmek adına gayet faydalıdır.

Yine Beydâvî “صَبَّغَهُ اللَّهُ”⁴⁹⁰ izafetini “صَبَّغَنَا اللَّهُ صَبْغَةً” (“Allah bizi kendi boyasıyla boyadı.”) şeklinde tefsir etmiştir.⁴⁹¹ Konevî de Beydâvî’nin mana olarak yaptığı tefsirini, mahzûf bir âmilin mef'ûlü mutlakı olduğu şeklinde i’râbını

⁴⁸⁵ Fâdıl es-Sâmerrâ’î, *Me’âni’n-Nahv*, 3/149-150; Mustafa Meral Çörtü, *Arapça Dilbilgisi Nahiv*, 181; Nüreddîn el-Câmî, *Molla Câmi (el-Fevâidü’z-Ziyâiyye)*, 90.

⁴⁸⁶ Hûd 11/3.

⁴⁸⁷ el-Beydâvî, “*Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl*”, 3/127.

⁴⁸⁸ Nûh 71/17.

⁴⁸⁹ el-Konevî, *Hâşiyetü’l-Konevî*, 10/12.

⁴⁹⁰ “Allah’ın boyasıyla boyandık.” el-Bakara 2/138.

⁴⁹¹ el-Beydâvî, “*Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl*”, 1/109.

değerlendirmiştir.⁴⁹² Aynı şekilde “صُنْعَ اللَّهِ”⁴⁹³ izafetinin de kendisini te’kid için gelen mef’ûlü mutlak olduğunu ve bunun da “وَعَدَ اللَّهِ” âyetindeki gibi öncesindeki cümleyi kayıtladığını söylemiştir.⁴⁹⁴ Konevî ise Keşşâf’ta belirtildiği şekilde bunu te’kid eden âmilin hazfedilmiş olup “يَوْمَ يُنْفَخُ...”⁴⁹⁵ zarfını nasbden âmil olduğunu nakletmiştir.⁴⁹⁶

Mef’ûlun bih

Mef’ûlün bih, fâilin yaptığı işin olumlu veya olumsuz kendisi üzerinde vaki olduğu mansûb kelimedir.⁴⁹⁷ Bilindiği gibi fiiller lazım ve müteaddi şeklinde ikiye ayrılır ve mef’ûlu bih sadece müteaddi fiillerden gelir.⁴⁹⁸

﴿وَجَعَلُوا لِلَّهِ شُرَكَاءَ الْجِنَّ﴾

“Bir de cinleri Allah'a birtakım ortaklar yaptılar...”⁴⁹⁹

Beydâvî “جَعَلُوا” fiilinin “لِلَّهِ شُرَكَاءَ” olmak üzere iki mef’ûlünün olduğunu söylemiştir.⁵⁰⁰ Konevî ise “جَعَلُوا” fiilinin burada “صير” manasında olduğunu ve bu fiilin de iki mef’ûl gerektirdiğini ifade etmiştir. “لِلَّهِ” ikinci mef’ûlünün önemine binaen öne geçtiğini ve Zemahşerî’nin bunu öne almanın faydası hususunda ‘ister melek, ister cin, ister insan olsun Allah’a çocuk isnad etmenin affedilemez bir şey olduğunu’ söylediğini aktarmıştır.⁵⁰¹

Mef’ûlün me’ah

⁴⁹² el-Konevî, *Hâşiyet el-Konevî*, 4/286.

⁴⁹³ “(Bu) Allah’ın sanatıdır.” en-Neml 27/88.

⁴⁹⁴ el-Beydâvî, “*Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl*”,

⁴⁹⁵ “Sûra üfürüldüğü gün...” en-Nebe 78/18.

⁴⁹⁶ el-Konevî, *Hâşiyet el-Konevî*, 14/457.

⁴⁹⁷ Emîl Bedî‘ Ya‘kûb, *Mevsûatü’n-Nahv ve’s-Sarf ve’l-i‘râb*, 639.

⁴⁹⁸ Ebû Bekr Muhammed b. Seri b. Sehl el-Bağdadi İbnü’s-Serrâc, *el-Usûl fi’n-nahv*, thk. Abdülhüseyin el-Fetlî (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1996), 169.

⁴⁹⁹ el-En‘âm 6/100.

⁵⁰⁰ el-Beydâvî, “*Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl*”, 2/175.

⁵⁰¹ el-Konevî, *Hâşiyet el-Konevî*, 8/217.

Mef'ûlün me'âh mansubâtta olup *vâvu 'l-ma 'iyye'* den sonra gelir ve mana olarak *musâbaha* yani beraberlik bildirir. Böyle bir cümlede âmil, “مع” kelimesi manasındaki “و” harfi vasıtasıyla amel eden fiil ya da fiil manasıdır.⁵⁰²

﴿يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ حَسْبُكَ اللَّهُ وَمَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ﴾

“Ey peygamber! Sana tâbi olan müminlerle beraber Allah sana yeter.”⁵⁰³

Beydâvî bu âyetteki ilk değerlendirmesinde “و” harfinden sonra gelen “مَنْ” in mef'ûlü me'âh olduğunu söylemiş ve şu şiirle istişhadde bulunmuştur:

“إِذَا كَانَتْ الْهَيْجَاءُ وَاشْتَجَرَ الْقَنَا فَحَسْبُكَ وَالضَّحَّاكُ سَيْفٌ مُهَيَّئٌ”⁵⁰⁴

“Savaş başlayıp mızraklar vuruştığında. Öyleyse seninle beraber Dahhâk’a keskin bir kılıç yeter.”⁵⁰⁵

Konevî, istişhâd edilen bu dizelerin i'râb-anlam açısından üç vecih olarak rivayet edildiğini bunların en güvenilir olanının da mef'ûlü me'âh olduğunu söylemiştir. Mana olarak da “حَسْبُكَ أَيُّ كَافِيكَ سَيْفٌ مَعَ صُحْبَةِ الضَّحَّاكُ”/“Sana yeter, yani Dahhâk ile birlikte sana bir kılıç kâfidir.” şeklinde olduğunu açıklamıştır. Buradaki ma'mûlün (ك) musahabe vâv'ından sonra geldiğini ve âmilin (حَسْبُ) şibh-i fiil olduğunu söylemiştir. Ancak burada Konevî, ma'mûlün mansûb değil mecrûr olduğunu, şayet mansûb olsaydı atıf olmasını icab edeceğini söylemiştir.⁵⁰⁶ Çünkü ma'mûl âmiline mudâf olmuştur ve mudâfun ileyh olan “ك” zamirinin de mecrûr olması gerekir.

Mef'ûlün fih

﴿وَجَاؤُوا عَلَى قَمِيصِهِ بِدَمٍ كَذِبٍ﴾

⁵⁰² Mustafa Meral Çörtü, *Arapça Dilbilgisi Nahiv*, 208; Emîl Bedî' Ya'kûb, *Mevsûatü'n-Nahv ve's-Sarf ve'l-i'râb*, 643-644; Nûreddîn el-Câmî, *Molla Câmî (el-Fevâidü'z-Zıyâiyye)*, 136-137; el-Cürcânî, *el-Avâmilü'l-Mie*, 51.

⁵⁰³ Enfâl 8/64.

⁵⁰⁴ “سَيْفٌ مُهَيَّئٌ” Hint yapımı keskin bir kılıç olduğu bilgisi vardır. Daha fazla bilgi için bkz. Nâsır Sabra el-Kisvânî, *el-Kitâb ve'l-Kur'an li-Muhammed Şâhrûr* (Kahire: Asîru'l-Kütüb, 2013), 102.

⁵⁰⁵ el-Beydâvî, “*Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*”, 3/66.

⁵⁰⁶ el-Konevî, *Hâşiyet el-Konevî*, 9/123-124.

“Gömleğinin üstünde uydurma bir kan izi de gösterdiler.”⁵⁰⁷

Beydâvî “عَلَى قَمِيصِهِ” lafzının zarf olmak üzere nasb mahallinde olduğunu ve “فَوْقَ قَمِيصِهِ” yani “gömleğinin üzerinde” anlamına geldiğini belirtmiştir. Ya da mecrûra takdîmi câiz görüldüğü takdirde “نَمَ” sözcüğünden hâl olduğunu söylemiştir.⁵⁰⁸

Konevî ise zaten Beydâvî’nin de tercihi olan ilk ihtimali benimsemiş, “عَلَى”nın burada “فَوْقَ” manasında olduğu için zarf niteliğinde mahallen mensûb olduğunu söylemiştir. Fakat Ebû Hayyân’ın “جَاؤُوا” fiilinin âmil olması sebebiyle bunu reddettiğini ve zarf olmasının da imkansız olduğunu söylediğini nakletmiştir. Molla Sa’dî’nin de buna karşı “بَا” harf-i cârî ile müteaddi olarak kullanılan “جَاؤُوا” fiilinin zarf alabileceğini ve manasını da “أَتَوْا بِهِ فَوْقَ قَمِيصِهِ” yani “Gömleğinin üzerinde onu getirdiler” şeklinde söylediğini nakletmiştir. Konevî de Molla Sa’id’in Ebû Hayyân’ın fikrine karşı verdiği bu cevabın güzel ve yerinde olduğunu belirtmiştir.⁵⁰⁹

Beydâvî’nin “عَلَى قَمِيصِهِ” lafzının mecrûra takdîm edilmesinin câiz görüldüğü takdirde “نَمَ” sözcüğünden hâl olduğu şeklindeki diğer ihtimaline Konevî, bu görüşü musannıfın “*el-Lübâb*” adlı eserden sahih görüşe göre mecrûr olan kelimenin sâhibü’l-hâlin önüne geçerek hâl olmasının câiz olamayacağını ancak bundan hâl’in zarf olarak gelmesinin müstesna olduğunu söylediğini nakletmiştir. Beydâvî’nin ve Zemahşerî’nin de bu görüşe iltifat etmediğini eklemiştir.⁵¹⁰

Mef’ûlün leh/ Mef’ûlün li-eclih

Mef’ûlün leh belirli şartlarla masdardan meydana gelen ve sebebiyet bildiren mef’ûle denir. Bu şartlar:

- a. Masdar olması,

⁵⁰⁷ Yûsuf 12/18.

⁵⁰⁸ el-Beydâvî, “*Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl*”, 3/158.

⁵⁰⁹ el-Konevî, *Hâşiyet el-Konevî*, 10/275-276.

⁵¹⁰ el-Konevî, *Hâşiyet el-Konevî*, 10/276.

- b. Ta‘lîl için zikredilmiş olması,
- c. Fiilin oluş zamanı ile aralarında ortaklık bulunması,
- ç. Fiilin fâili ile aralarında ortaklık bulunması,
- d. Kalbî fiillerden olması.⁵¹¹

Hâşiyeden örnek verecek olursak:

﴿اعْمَلُوا آلَ دَاوُدَ شُكْرًا﴾

“Ey Dâvûd ailesi! Şükür için çaba gösterin.”⁵¹²

Beydâvî “شُكْرًا” sözcüğünü ta‘lîl üzere mensûb yani mef‘ûlün leh olup mananın da “O’na şükretmek için çalışın ve ibadet edin” olduğunu söylemiştir. Diğer ihtimalleri de şöyle sıralamıştır:

“شُكْرًا” masdardır yani mef‘ûlün mutlak olarak mensûbtur. Çünkü “عمل” fiilinde şükretmek manası vardır. Ya da sıfattır, ya da hâldir ve yahut mef‘ûlün bihtir.”⁵¹³

Konevî ise Beydâvî’nin de tercih ettiği ilk ihtimal olan “شُكْرًا” sözcüğünün mef‘ûlün leh olmak üzere mensûb olmasına dair illetin elde etmek olduğunu söylemiştir. Elde etmekten maksat nimetlendirildiği her şey hususunda yaratılış gayesine uygun bir şekilde kendisi için çalışması olduğunu ifade etmiştir. Beydâvî’nin ikinci ihtimal olarak yer verdiği mef‘ûlün mutlak olarak mensûb olduğu şeklindeki açıklaması için fiilin lafzından olmayan bir masdar açıklamasını yapmıştır. Yani mef‘ûlû mutlak fiilin eş anlamlısı olarak da gelebilir. Konevî amelin şükür manasını da ihtiva ettiğini söylemiştir. Üçüncü ihtimal olan sıfat yorumu için hazfedilmiş bir masdara sıfat olabileceğini ve “إِعْمَلُوا عَمَلًا شُكْرًا” yani şükürün maddi-manevi azalarla amel etmek demek olup muvataa ile şükürün amel üzerine hamledilmesinin sahih olabileceğini söylemiştir. Beydâvî’nin yer verdiği diğer bir ihtimal olan hâl yorumu

⁵¹¹ Fâdıl es-Sâmerrâ’î, *Me‘âni’n-Nahv*, 2/222, 224-225; Emîl Bedî‘ Ya‘kûb, *Mevsûatü’n-Nahv ve’s-Sarf ve’l-i‘râb*, 641.

⁵¹² Sebe 34/13.

⁵¹³ el-Beydâvî, “*Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl*”, 4/243.

için ise “شَاكِرِينَ” teviliyle hâl-i müekkide⁵¹⁴ ile “Şükredici olduğunuz halde O’na ibadet edin” manasına geldiğini ifade etmiştir. Son ihtimal olan “شُكْرٌ” sözcüğünün mef’ûlün bih olmasına ilişkin yorum için Konevî, İbn Hâcib’in “شُكْرًا تَجُورًا” ibaresini kullandığını söylemiştir. “تَجُورًا” sözcüğünden kastedilenin ibadet etmek için sebep olduğunu dolayısıyla şükrün de Allah’a ibadet için bir sebep olduğunu ifade etmiştir. Zemahşerî’nin de “شُكْرٌ” sözcüğünün “إِعْمَلُوا” fiilinin mef’ulün bihi olarak mensûb olduğunu ve manasının da “إِنَّا سَخَرْنَا لَكُمُ الْجَنِّ يَعْمَلُونَ لَكُمْ مَا شِئْتُمْ فاعْمَلُوا أَنْتُمْ شُكْرًا عَلَى طَرِيقِ” yani “Biz sizin için dilediğiniz şeyleri yapan cinleri sizin hizmetinize verdik. Öyleyse siz de benzer şekilde bize şükredin.” söylediğini nakletmiştir.⁵¹⁵

Hâl

Hâl “كيف” sorusunun cevabına ulaştıran ziyade bir vasıftır.⁵¹⁶ Başka bir ifadeyle ise “Cümlede fâ’ilin, mef’ûlün ya da her ikisinin durumunu bildiren lafızlardır”.⁵¹⁷

Hem mana yönünden hem de manaya bağlı olarak i’râb yönünden ihtilaflı bir âyet olan Nisâ sûresinin 12. âyetinden misal verecek olursak:

﴿وَإِنْ كَانَ رَجُلٌ يُورَثُ كَلَالَةً﴾

“Eğer bir adama kelâle olarak mirasçı olunursa...”⁵¹⁸ âyetinde Beydâvî “كَلَالَةً”

lafzının üç manaya gelme ihtimalinin olduğunu birincisinin haber ya da hal, ikincisinin mef’ûlün leh ve üçüncüsünün de mef’ûlün bih olduğunu ifade ettikten sonra onun aslında masdar olduğunu söyleyip örnek verdiği bir şiirle “yorgunluk” anlamına da geldiğini belirtmiştir.⁵¹⁹ Konevî evvela Beydâvî’nin üçüncü ifadesi olan كَلَالَةٍ nin mef’ûlün bih olması ihtimalini kabul etmez. Çünkü mef’ûlün bih olabilmesi için

⁵¹⁴ Hâl-i müekkide, âmili var olduğu müddetçe hâl olarak nitelenen şeyin de var olması demektir. Daha fazla bilgi için bkz. Fâdıl es-Sâmerrâ’î, *Me’âni’n-Nahv*, 2/281. Söz konusu âyette ise “*Âmel ettiğiniz müddetçe şükredin*” manasının çıkarılması muhtemeldir.

⁵¹⁵ el-Konevî, *Hâşiyet el-Konevî*, 15/471-472.

⁵¹⁶ İbnü’l-Hişam, *Şerhi Katri’n-Nedâ*, 348.

⁵¹⁷ Mustafa Meral Çörtü, *Arapça Dilbilgisi Nahiv*, 211.

⁵¹⁸ en-Nisâ 4/12.

⁵¹⁹ el-Beydâvî, “*Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl*”, 2/64.

kendisinden önce gelen ibareyi açıklaması gerekir. كَلَالَةٍ nin fiilin zamirinden hal olduğunu ve mef'ulünün de hazfedildiğini söylemiştir. Konevî, Beydâvî'nin ikinci ifadesi olan söz konusu kelimenin mef'ulün leh olması ihtimaline göre ise mananın “Kelâle olduğu için kendisine varis olunan bir adam olursa” şeklinde olduğunu ifade eder. Zaten Beydâvî'nin de bu ihtimallere zahir görüşe ters düştüğü için iltifat etmediğini belirtir.⁵²⁰

Temyîz

Temyîz, nahiv âlimlerinin geneline göre kendisinden önce gelen mübhem ibareyi açıklayan ve “من” harf-i ceri manası içeren mensûb nekra bir isimdir. Fakat temyîzin nekra şeklinde gelmesi ihtilaflı bir mesele olup az da olsa nahivcilerin bir kısmı marife şeklinde geldiğini söylemişlerdir.⁵²¹ Bu durum ile ilgili örnek verecek olursak:

﴿تَوَلَّوْا وَأَعْيُنُهُمْ تَفِيضُ مِنَ الدَّمْعِ حَزَنًا أَلَّا يَجِدُوا مَا يُنْفِقُونَ﴾

“...Harcayacak bir şey bulamamanın üzüntüsünden göz yaşları dökerek geri dönenlere de günah yoktur.”⁵²²

Beydâvî bu âyette geçen “مِنَ الدَّمْعِ” lafzının “دَمَعًا” yani “gözyaşı akıtmak” manasında olup buradaki “من” harf-i cârinin beyaniyye ifade ettiğini ve mecrûru ile birlikte temyîz olarak nasb mahallinde olduğunu söylemiştir. Ayrıca âyetteki “تَفِيضُ” yani “gözün yaş olup akması” ifadesinin “يَفِيضُ دَمْعَهَا” yani “gözyaşı akıyor” ifadesinden daha belîğ olduğunu eklemiştir.⁵²³

Âmilin farklı değerlendirilmesine dair i'râb örnekleri

Beydâvî Nisâ sûresi 170. âyetinde يَا أَيُّهَا النَّاسُ قَدْ جَاءَكُمْ الرَّسُولُ بِالْحَقِّ مِنْ رَبِّكُمْ فَآمِنُوا لَكُمْ فَآمِنُوا خَيْرًا geçen “خَيْرًا” kelimesinin nasbıyla alakalı bir âmilin olmaması cihetiyle لَكُمْ lafzına Beydâvî “Sizin için hayırlı bir imanla

⁵²⁰ el-Konevî, *Hâşiyet el-Konevî*, 7/66.

⁵²¹ Fâdıl es-Sâmerrâ'î, *Me'âni'n-Nahv*, 2/312.

⁵²² Tevbe 9/92.

⁵²³ el-Beydâvî, “*Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*”, 3/93-94.

iman edin” ya da “Sizin (şu an) yaptığınız şeylerden daha hayırlı olanı yapın” şeklinde mana verildiğini belirtmiştir.⁵²⁴ Konevî müfessirin ilk te’viline Ferrâ’nın görüşüyle değerlendirme yaparak خَيْرًا lafzının hazfedilmiş masdarın sıfatı olduğunu belirtir. Müfessirin ikinci yorumuna ise Halil b. Ahmed ve Sibeveyh’in görüşlerinde olduğu gibi خَيْرًا lafzının mansup olmasının, hazfedilmesi semâî olarak vacip olan bir fiille gerçekleştiğini söylemiştir.⁵²⁵ Ardından da Beydâvî takdiri olarak “يَكُنْ الْإِيمَانُ خَيْرًا” *İmân sizin için hayırlı olur*” şeklinde mana verildiğini ancak bunu Basralı nahiv âlimlerinin kabul etmediğini bunun sebebinin de كَانَ’nin ismi ile birlikte hazfinin gerekmedikçe olamayacağını ifade etmiştir. Buna karşılık Konevî, -meseleye daha da açıklık kazandırmak üzere- Kisâî ve Ebû Ubeyde’nin görüşlerine göre خَيْرًا lafzının emrin cevabında gerçekleşen kâne’nin haberi olduğunu söylemiştir. Konevî de Beydâvî gibi bu görüşü benimsememiştir.⁵²⁶

Konevî bazen Beydâvî’nin i’râbına değinmediği âyetleri de açıklama gereği duymuştur. Mesela Nasr sûresinin إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ وَالْفَتْحُ âyetindeki إِذَا daki âmilin birçok nahiv âlimlerine göre سَبَّحٌ olduğunu, başındaki ف harfinin ise buna engel teşkil etmediğini söylemiştir.⁵²⁷

Mudâfın hazfedilmesi

Kur’ân’ın pek çok âyetinde mudâfın hazfedildiği durumlar bulunmaktadır. Beydâvî tefsirinde bu duruma dikkat çekmiş, dolayısıyla Konevî de hâşiyesinde bununla ilgili açıklamalarda bulunmuştur. Mesela:

يَسْأَلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ قِتَالٍ فِيهِ قُلْ قِتَالٌ فِيهِ كَبِيرٌ وَصَدٌّ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ وَكُفْرٌ بِهِ وَالْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَإِخْرَاجُ ﴿١﴾
﴿أَكْبَرُ عِنْدَ اللَّهِ أَهْلِهِ مِنْهُ﴾

*“Sana haram ayda savaşmayı soruyorlar. De ki: "O ayda savaş büyük bir günahdır. Allah'ın yolundan alıkoymak, onu inkar etmek, Mescid-i Haram'ın ziyaretine engel olmak ve halkını oradan çıkarmak Allah katında daha büyük günahdır.”*⁵²⁸

⁵²⁴ el-Beydâvî, “Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl”, 2/110.

⁵²⁵ el-Konevî, *Hâşiyet el-Konevî*, 7/366.

⁵²⁶ el-Konevî, *Hâşiyet el-Konevî*, 7/366.

⁵²⁷ el-Konevî, *Hâşiyet el-Konevî*, 20/372.

⁵²⁸ Bakara 2/217.

“لَيْسَ”nin “يَوْمَ”nin mukaddem haberi olup mansûb olduğunu bunun da “لَيْسَ”nin haberinin kendisinden önce gelebileceğinin delili olduğunu söylemiştir.⁵³³

Konevî mamûlün âmiline tâbi olması sebebiyle tâbi olunduğu şeyin dışında kalamayacağını söylemiştir. “يَوْمَ” burada “مَصْرُوفًا” sözcüğünün mamûlüdür ve “لَيْسَ” nâkıs fiilinden önce gelmiştir. Bu şekilde takdimin caiz görülmediğini ve genel olarak caiz olmayan bir şeyin ittisâ‘ yani anlam zenginliğinde caiz olduğunu ifade etmiştir. Âmilin tekaddümünün yapılamadığı yerlerde mamûlün takaddümünün olabileceğini söylemiştir. ⁵³⁴﴿فَأَمَّا الْيَتِيمَ فَلَا تَقْهَرْ﴾ âyetini de bu söylemine delil olarak getirmiştir. “الْيَتِيمَ” sözcüğünün burada meczûm fiilin mamûlü olduğu halde fiilden önce gelmiştir. Bu gibi örneklerin çok olduğunu ve zikredilen kaidelerin reddedilemeyeceğini eklemiştir. Ayrıca aşağıdaki şiirle de bu kaidelere delil getirmiştir:

فَيَأْبَىٰ فَمَا يَزِدُّ إِلَّا لِحَاجَةً وَكُنْتُ أَبِيًّا فِي الْحَقِّ لَسْتُ أَقْدَمُ⁵³⁵

4. 7. 3. Mecrûrât

Mudâfun ileyh

Bazen mudâfun ileyh zamir olarak gelir ve bu durumda zamirin râci olduğu lafız âyetin siyâk-sibâk⁵³⁶ ilişkisinden çıkarılabilir.

Mesela:

﴿وَلَوْ يُؤَاخِذُ اللَّهُ النَّاسَ بِمَا كَسَبُوا مَا تَرَكَ عَلَى ظُهُرِهَا مِنْ دَابَّةٍ﴾

“Eğer Allah insanları yaptıkları günahlar yüzünden hemen cezalandıracak olsaydı, yeryüzünde tek bir canlı bile bırakmazdı.”⁵³⁷ âyetinde geçen “على ظُهرِهَا/onun üstünde” ifadesini Beydâvî “على ظُهر الأرض / yeryüzü”⁵³⁸ şeklinde tefsir etmiştir. Konevî ise

⁵³³ el-Beydâvî, “Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl”, 3/129.

⁵³⁴ “O halde sakın yetimi ezme!” Duhâ 93/9.

⁵³⁵ el-Konevî, *Hâşiyet el-Konevî*, 10/29-30.

⁵³⁶ Siyâk-sibâk, sözün gelişinden, söyleyiş biçimi ve ortamından yola çıkarak ya da öncesine ve sonrasına bakılarak sözün maksadına ulaşmaktır. Konuyla alakalı ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Bakkal, “Kur’ân’ı Anlamada Siyak-Sibakın Önemi”, 14.

⁵³⁷ Fâtır 35/45.

⁵³⁸ el-Beydâvî, “Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl”, 4/262.

konuya açıklık getirerek buradaki “ها” zamirinin zikri daha önce geçen “وَمَا كَانَ اللَّهُ.../لِيُعْجِزَهُ مِنْ شَيْءٍ فِي السَّمَوَاتِ وَلَا فِي الْأَرْضِ”⁵³⁹ âyetindeki الأرض kelimesine râci olduğunu belirtir. Ayrıca Fahreddîn Razî’nin de daha önce zikri geçen fakat zamirin içinde bulunduğu bölümde zikredilmeyen (الإِضْمَارُ قَبْلَ الذِّكْرِ) şeklindeki tefsirini de nakletmiştir.⁵⁴⁰

﴿سَلَامٌ عَلَى نُوحٍ فِي الْعَالَمِينَ﴾

“Âlemler içinde Nûh'a selam olsun!”⁵⁴¹

Beydâvî, ilk olarak bu kelamın hikâye tarzında geldiğini ve mananın da “Ona içtenlikle selam ederler” şeklinde olduğunu söylemiştir. İkinci olarak ise “فِي الْعَالَمِينَ” câr ve mecrûrunun “عَلَى نُوحٍ” câr ve mecrûruna müteallik olduğunu ve manasının da “Bu selam Nuh’a sabit kılınarak bütün melekler, insanlar ve cinler de bu selamı devam ettirsin” şeklinde dua manasında olduğunu ifade etmiştir.⁵⁴²

Konevî’ye gelirsek ilk ihtimal için o da aynı şekilde cümlelerin hikaye tarzında geldiğini bu sebeple (bir önceki âyette geçen) “تَرَكْنَا” takdiri ile cümlelerin mef’ûl olup mahallen veya takdiren mansûb olduğunu yani fiilin hazfedilip mananın da selamın Nuh’a (a.s) sabit kılınarak devamlı olması şeklinde bir açıklama yapmıştır.

Beydâvî’nin ikinci ihtimali olan “عَلَى نُوحٍ” câr ve mecrûrunun “فِي الْعَالَمِينَ” ile irtibatına dikkat çekmesinin sebebinin selamın ve duanın Nuh’a (a.s) bütün âlemler içinde sabit kalması olduğunu ifade etmiştir.⁵⁴³

4. 7. 4. Fiillerin i’râbına dair örnekler

Medh ve zemm fiillerinin i’râbı

⁵³⁹ Fâtır 35/44.

⁵⁴⁰ el-Konevî, *Hâşiyet el-Konevî*, 16/86.

⁵⁴¹ Sâffât 37/79.

⁵⁴² el-Beydâvî, “*Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl*”, 5/13.

⁵⁴³ el-Konevî, *Hâşiyet el-Konevî*, 16/276-277.

İbnü's-Serrâc, İbn Mâlik, İbnü'l-Esîr ve el-Cürcânî gibi nahiv âlimlerin birçoğuna göre “يُغْم” ve “يُغْس” başlığı altında açıklanan bu kelimeler çekimleri olmayan mâzî fiillerdendir. Mübâlağa yoluyla övme ve yerme manasına gelirler. Bazı âlimler ise bu kelimelerin mübtedâ şeklinde gelen isim olduğu görüşünü kabul etmişlerdir.⁵⁴⁴

Beydâvî'nin bazı âyetlerde geçen lafızların i'râbına değinmeyip mana yönünden takdir ederek tefsir ettiği ve Konevî'nin de bu lafızların i'râbına dair açıklamalarda bulunduğu hususunda bir örnek de şu âyet-i kerimedir:

﴿إِنْ تُبْذُوا الصَّدَقَاتِ فَنِعِمَّا هِيَ﴾

"Sadakaları açıktan verirsiniz ne güzel!"⁵⁴⁵

Beydâvî altı çizili kısmı “فَنِعْمَ شَيْئًا إِذَاؤُهَا”⁵⁴⁶ (*Sadakaları açıktan vermek ne güzel şeydir.*) şeklinde tefsir etmiş ve i'râbına değinmemiştir. Konevî Beydâvî'nin bu tefsiriyle, “هي” zamirinin takdir edilmiş bir mudâf ile mahsûsun bi'l-medh⁵⁴⁷ olduğunu ve bunun sebebinin de sadakaların açıktan verilmesinin övüldüğünü, “هي” zamirinin sadakalara değil onu vermeye râci olduğunu açıklamıştır. Ayrıca Beydâvî'nin söz konusu tefsiri İbn Cinnî'den buradaki ما'nın temyîz olması ve “فَنِعْمَ شَيْئًا إِذَاؤُهَا” lafzının takdir edilmesiyle mansub olarak nekra-i tâtme⁵⁴⁸ olduğunu naklettiğini eklemiştir.

⁵⁴⁴ İbn Mâlik, *Teshîlü'l-Fevâid ve Tekmilü'l-Makâsîd*, thk. Muhammed Kâmil Berakât (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1387/1967), 126; Ebu'l-Kâsım Abdîrrahmân b. İshâk ez-Zeccâcî, *Kitâbü'l-Cümel fi'n-Nahv*, thk. Ali Tefîk el-Hamed (Beyrut: Müessetü'r-Risâle, 1404/1984), 108-109; el-Mübârek b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî Mecdiddîn İbni'l-Esîr, *el-Bedi' fi 'ilmi'l-Arabiyye*, thk. Fethî Ahmed Aliyyuddîn (Câmiatü Ummu'l-Kurâ, 1420/2000), 1/487; el-Cürcânî, *el-Avâmilü'l-Mie*, 120.

⁵⁴⁵ el-Bakara 2/271.

⁵⁴⁶ el-Beydâvî, “*Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*”, 1/160.

⁵⁴⁷ Medh ve zemm câmid fiillerden olup sadece mazi şekilde gelir. Medh bir kimseyi ya da bir şeyi kasıtlı olarak güzel bir şekilde övmek demektir. Zemm ise bir kimseyi ya da bir şeyi ayıplamak maksadıyla kötü göstermek için kullanılan bir fiildir. Daha fazla bilgi için bkz. Tefîk Dahhâm el-Hayâlî, *el-Medh ve'z-Zemm fi'l-Kur'âni'l-Kerim* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1971). Medh ve zemm fiillerinin dahil olduğu cümlelerin fiil. fail ve mahsûs şeklinde 3 ögesi bulunur. Medhe veya zemme konu olan kişiye veya şeye mahsûsun bi'l-medh/zemm adı verilir. Daha fazla bilgi için bkz. Süleyman Koçak, *Arap Gramerinde ve Kur'ân'da Medih-Zem Fiilleri* (Ankara: İlahiyat yayını, 2019), 19-22.

⁵⁴⁸ Şeyhzâde “ما” edatının hangi vecihlerde geldiği ve ne mana ifade ettiği hususunda geniş açıklamalarda bulunmuştur. Daha fazla bilgi için bkz. Şeyhzâde, Muhammed b. Mustafa el-Kocevî, *Şerhu Kavâidi'l-İ'râb li-İbn Hişâm*, thk. İsmâil İsmâil Merve (Beyrût: Dâru'l-Fikri'l-Muasır, 1997), 156-160.

Dolayısıyla mudâf hazfedilip mudâfun ileyhın de onun makamına getirildiğini ve “نعم” fiilinin fâilinin mübhem zamir olduğunu, buradaki ما’ nın temyîz olmasıyla açıklığa kavuştuğunu eklemiştir.⁵⁴⁹

Bazen medh/zem fiillerinin mahsûsu bir karineye delalet ettiğinde hazfedilir.⁵⁵⁰ Hazfedilen bu öge âyetin siyak-sibâkından çıkarılabilir. Mesela

﴿فَإِذَا نَزَلَ بِسَاحَتِهِمْ فَسَاءَ صَبَاحُ الْمُنْذَرِينَ﴾

“Fakat azabımız onların yurtlarına indiğinde o uyarılmış olanların sabahı ne kötü olur!”⁵⁵¹

Beydâvî bir önceki âyette vurguladığımız gibi bu âyette de altı çizili kısmın i’râbına değinmemiş ve sadece mana ile tefsir etmiştir. Konevî ise onun mana “فَبُئْسَ” şeklindeki yorumundan yola çıkarak i’râbına dair değerlendirmelerde bulunmuştur. Tefsirdeki “بُئْسَ” lafzının ef’âlü zemm’den “سَاءَ” fiili olduğunu, mahsûsun bi’z-zemm’in ise mahzûf olup “صباحهم” şeklinde takdir olduğunu ifade etmiştir.⁵⁵³

Başka bir örnekte ise;

﴿يَقْدُمُ قَوْمَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فَأَوْرَدَهُمُ النَّارَ وَبُئْسَ الْوَرْدُ الْمَوْرُودُ﴾

“(Firavun) Kıyamet gününde kavminin başına geçecek ve onları ateşe götürecektir. Varılacak yer ne kötüdür!”⁵⁵⁴

Beydâvî altı çizili olan kısmın tefsirini şöyle ifade etmiştir: “Vardıkları yer ne kötüdür! Çünkü o, ciğerleri soğutmak, susuzluğu teskin etmek içindir, ateş ise zıddıdır.”⁵⁵⁵ Konevî ise “الورد” kelimesinin burada “الورود” manasına gelen masdar olarak değil de sudan nasiplenmek anlamına geldiğini ve âyette geçen “الْمَوْرُودُ”

⁵⁴⁹ el-Konevî, *Hâşiyet el-Konevî*, 5/449.

⁵⁵⁰ el-Cürcânî, *el-Avâmilü'l-Mie*, 121.

⁵⁵¹ Sâffât 37/177.

⁵⁵² el-Beydâvî, “*Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*”, 5/21.

⁵⁵³ el-Konevî, *Hâşiyet el-Konevî*, 16/345.

⁵⁵⁴ Hûd 11/98.

⁵⁵⁵ el-Beydâvî, “*Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*”, 3/147.

kelimesinin “النصيب” manasıyla “مُؤرد” (kaynak) için sıfat olduğunu belirtmiştir. Dolayısıyla mahsûsun bi’z-zemmin ise hazfedilen “النار”/cehennem olduğunu ve Keşşâf tefsirinde buna işaret edildiğini ifade etmiştir. Beydâvî’nin de bu hususta Zemahşerî’ye uyararak “النار” kelimesinin hazfedilen mahsûsun bi’z-zemm kabul ettiğini ifade etmiştir. Konevî bu ihtimalin zayıf olduğunu, çünkü zahir olanın burada “مورودهم”/onların varış yeri ya da denildiği üzere onların kendisine ulaştığı yer denilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Yine şayet “الورد” kelimesinin “الورود” manasında masdar olduğu kastedilseydi mudâf takdir edilmesi gerektiğini, yani “بُنْسَ مَكَانَ الْوَرْدِ الَّذِي” “Onların vardıkları yer ne kötü varış yeri!” şeklinde olduğunu belirtmiştir.

Konevî “الورد” kelimesinin “الواردين” manasında cem‘ bir isim olduğunu, “المورود” kelimesinin ise câr ve “هم” e râci zamir takdiriyle “هم” için geldiği şeklinde zayıf bir rivâyeti zikretmiştir. Dolayısıyla bu rivâyete göre mahsûsun bi’z-zemm’in mahzûf olup “هم” e dönen zamir olduğunu ve mananın da “بُنْسَ الْوَارِدِينَ الْمُرُودَ بِهِمْ”/“(Onlar, kendilerine varılan ne kötü kimselerdir!” olduğunu söylemiştir. Böylece bu rivâyete göre mahsûsun bi’z-zemm’in varılan yer değil, varan kimseler olduğunu ve Beydâvî’nin zikredilen iki ihtimale de tefsirinde yer vermediğini eklemiştir.⁵⁵⁶

Fiil gibi amel eden isim fiiller

﴿وَرَاوَدْنَاهُ الَّتِي هُوَ فِي بَيْتِهَا عَنْ نَفْسِهِ وَغَلَّقَتِ الْأَبْوَابَ وَقَالَتْ هَيْتَ لَكَ﴾

“Evinde bulunduğu kadın, onunla birlikte olmak istedi. Kapıları iyice kapattı ve ‘haydi gel!’ dedi.”⁵⁵⁷

Beydâvî altı çizili lafzın ilk olarak “أَقْبِلْ/Gel” ve “أَجْعَلْ/Acele et”, ikinci olarak da “تَهَيَّأْتُ/Hazırlandım” manasında olup her iki durumda da isim fiil olduğunu söylemiştir. “أَيْنَ” gibi fetha üzere mebnî olduğunu ve sonrasında gelen “لَ” harfinin de “سُقِّيَا” gibi tebyîn/açıklama için geldiğini ifade etmiştir.

⁵⁵⁶ el-Konevî, *Hâşiyet el-Konevî*, 10/194.

⁵⁵⁷ Yusuf 12/23.

Devamında bazı kıraat âlimlerinin “هيت” lafzını farklı şekillerde okuduğunu eklemiştir.⁵⁵⁸

Konevî, Beydâvî’nin ilk beyanı olan “أَقْبِلْ/Gel” ve “أَبْدِرْ/Acele et” lafızlarını birleştirdiğini fakat “الْإِقْبَالَ/Yöneliş” sözcüğünün “أَبْدِرْ/Acele etme” manasını gerektirmediğini ve buradaki “هيت” lafzının emir manasında isim fiil olduğunu söylemiştir. Beydâvî’nin ikinci ihtimali olan “تَهَيَّأْتُ/Hazırlandım” manasında olan açıklamasına göre “تَهَيَّأْتُ/Hazırlanma” manası şeklinde düşünülürse bu takdirde emir fiil manasında olamayacağını ifade etmiştir. Beydâvî’nin “هيت” lafzının fetha üzere mebnî olduğunu söylediği halde her iki ihtimalde de nasıl isim fiil olarak nitelendirdiği sorusuna ise “تَهَيَّأْتُ” fiilindeki “تَا”nın damme harekesiyle mütekellim zamirine isnâd eden bir fiil olduğu ve dolayısıyla isim fiil olamayacağı açıklamasını yapmıştır.⁵⁵⁹

4. 7. 5. Meczûmât

﴿وَأَنْفِقُوا مِمَّا رَزَقْنَاكُمْ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ فَيَقُولَ رَبِّ لَوْلَا أَخَّرْتَنِي إِلَىٰ أَجَلٍ قَرِيبٍ فَأَصَّدَّقَ وَأَكُنْ مِنَ الصَّالِحِينَ﴾

“Her birinize ölüm gelip, “Rabbim! Ne olur bana azıcık daha süre tanısan da gönüllü yardımlarda bulunsam ve iyi kişilerden olsam!” diye yalvarmadan önce size verdiğimiz rızıklardan başkaları için de harcayın.”⁵⁶⁰

Beydâvî “أَكُنْ” fiilinin meczûm olmasının sebebini “ف”nin ve sonrasının mahalline atfına bağlamıştır. Ebû Amr’ın “فَأَصَّدَّقَ” fiiline atıfla mansûb okunduğunu ve ref ile “أَكُونُ” şeklinde de okunduğu bilgilerini de eklemiştir.⁵⁶¹

Konevî Ebû Alî el-Fârisî’nin de vurguladığı gibi buradaki mananın “إِنْ أَخَّرْتَنِي” şeklinde olduğunu ve bu ihtimali Şeyhayn’ın, Halil ve Sibeveyh’in de seçtiğini söylemiştir. Meczûm okuyanların “ف”nin konumuna atıf yapımları sebebiyle

⁵⁵⁸ el-Beydâvî, “Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl”, 3/160.

⁵⁵⁹ el-Konevî, *Hâşiyet el-Konevî*, 10/290.

⁵⁶⁰ el-Münâfikûn 63/10.

⁵⁶¹ el-Beydâvî, “Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl”, 5/215.

böyle okuduklarını söyleyerek A‘râf sûresi 186. âyetiyle ﴿مَنْ يُضْلِلِ اللَّهُ فَلَا هَادِيَ لَهُ وَيَذَرُهُمْ﴾⁵⁶² istişhâdde bulunmuştur. Bu âyette de aynı şekilde cevap cümlesinin başındaki “ف”nin konumuna atıf yapılarak “يَذَرُ” fiilinin sonunu meczum yaparak okuyanların bulunduğunu söylemiştir.⁵⁶³

Muzâri fiili cezmeden “إِنْ” harfinden sonra gelen mâzi

“إِنْ” harfî şart olarak kullanıldığında “eğer, şayet, ise, -se, -sa” anlamlarına gelir.⁵⁶⁴ “إِنْ” harfinin şart olarak geldiği cümlede şart cümlesi ve cezâ/cevap cümlesi şeklinde iki öge bulunur. Her iki öge de muzâri olarak gelirse cezmedilmesi vaciptir.⁵⁶⁵

“إِنْ” harfî şart cümlesinde mâzi, ceza cümlesinde muzâri olarak geldiğinde muzâri fiilin cezmi de ref‘i de câizdir.⁵⁶⁶ Hâşiyeden örnek verecek olursak:

﴿تَبَارَكَ الَّذِي إِنْ شَاءَ جَعَلَ لَكَ خَيْرًا مِنْ ذَلِكَ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ وَيَجْعَلُ لَكَ فُصُورًا﴾

“Allah, öyle aşkın ve cömerttir ki, eğer isterse sana bundan daha hayırlısını, içinden ırmakların aktığı şirin bahçeler verir; senin için saraylar yapar.”⁵⁶⁷

Beydâvî bu âyette geçen “لَكَ فُصُورًا وَيَجْعَلُ”/“Senin için saraylar yapar” cümlesinin cezâ cümlesinin mahalline atfedildiğini söylemiştir. Şart cümlesi mâzi olursa ceza cümlesinin de cezmi ve ref‘i câiz olduğu için İbn Kesîr, İbn Âmir ve Ebû Bekr’in “يَجْعَلُ” şeklinde merfu‘ okuduklarını eklemiştir. Bu ifadeyi şu şiirle delillendirmiştir:

وَإِنْ أَتَاهُ خَلِيلٌ يَوْمَ مَسْعَبَةٍ⁵⁶⁸ يَقُولُ لَا غَائِبٌ مَالِي وَلَا حَرَمٌ

⁵⁶² “Allah kimi dalâlete düşürürse artık onu hidayete erdirebilecek hiçbir kimse bulunamaz. Allah böylelerini azgınlıkları içinde yollarını şaşırması olarak bırakır.”

⁵⁶³ el-Konevî, *Hâşiyet el-Konevî*, 19/108-109.

⁵⁶⁴ Mustafa Meral Çörtü, *Arapça Dilbilgisi Nahiv*, 302.

⁵⁶⁵ Kâsım bin Hüseyin el-Harezmi, *Şerhu’l-Mufasssal fî San‘ati’l-İ‘râbi’l-Mevsûm bi’t-Tahmîr*, thk. Abdurrahmân b. Süleymân el-Useyimî (Riyad: Mektebetü Ubeykân, 1421/2000), 144-145.

⁵⁶⁶ Fâdıl Sâlih es-Sâmerrâi, *Meâni’n-Nahv*, 4/117.

⁵⁶⁷ Furkân 25/10.

⁵⁶⁸ Konevî Beled sûresi 14. âyette geçen “يَوْمَ ذِي مَسْعَبَةٍ” ibaresini “ذِي مَجْعَاةٍ وَ زَمَانٍ قَحْطٍ”/“Açlık ve kıtlık zamanı” şeklinde açıklamıştır. bkz. el-Konevî, *Hâşiyet el-Konevî*, 20/280.

“Kıtlık günü ona bir dost gelirse ‘Malım ne yoktur ne de haramdır’ der.”⁵⁶⁹

Konevî ise âyette “يَجْعَلُ” şeklinde zâhir olarak gelen muzâri fiilin daha önce geçen “جَعَلَ” mâzi fiilinin mahalline atfı sebebiyle meczûm olduğunu ve buradaki nüktenin de âyetin cezâ cümlesinde teklif edilen şeyin rağbetini ön plana çıkarmak olduğunu söylemiştir. Fakat şiirde böyle bir atfın gerçekleşmediğini yani yakınında ya da sonrasında âyetteki gibi bir eserin görülmediğini açıklamasını yapmıştır. Ayrıca şiirdeki cevap cümlesindeki merfu’luğun şiirin fesâhatı sebebiyle olduğunu ve şair Zuheyr’in bu kasideyi fakirlerin ihtiyacının çok şiddetli olduğu sıkıntılı bir dönemde yazdığını söylemiştir.⁵⁷⁰

4. 7. 6. Harflerin i‘râbına dair örnekler

Hurûf-ı mukattaanın i‘râbı

Bilindiği gibi hurûf-ı mukattaanın metin içindeki i‘râbı, kıraat ilmi ve tecvid kaideleri açısından telaffuzuna dair birbirinden farklı bazı görüşler ortaya atılmıştır. Beydâvî de tefsirinde Bakara sûresinin ilk âyetinde bulunan mukattaa harflerinin i‘râbıyla alakalı ilk önce kendi görüşünü zikretmiş ardından diğer bazı görüşleri ele almıştır. Konevî ise Beydâvî’nin konuyla ilgili olarak yaptığı i‘râb yorumlarına uzunca açıklamalar getirmiştir.

Mesela Beydâvî’nin

"وَقِيلَ إِنَّهُ اسْتَأْثَرَ اللَّهَ تَعَالَى بِعِلْمِهِ وَقَدْ رُوِيَ عَنِ الْخُلَفَاءِ الْأَرْبَعَةِ وَغَيْرِهِمْ مِنَ الصَّحَابَةِ مَا يَقْرُبُ مِنْهُ..."

“Bunlar Allah Tealâ’nın kendine has kıldığı şeydir. Dört halife ve diğer sahabeden bu söze yakın şeyler rivâyet edilmiştir...”⁵⁷¹ sözünü zikrettikten sonra اسْتَأْثَرَ fiilinin manası ve kullanıldığı yerler hakkında sarfa dair açıklamalarda bulunmuş ve bazı nüshalarda açıklaması “اسْتَأْثَرَهُ اللَّهُ” şeklinde meful zamiri ile geldiğini ifade etmiştir. Ardından “Görünen odur ki bu cümle özel bir mana içermektedir. Meful zamiri de Peygamber Efendimiz’e (s.a.v) dönmektedir. Be harfî de

⁵⁶⁹ el-Beydâvî, “Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl”, 14/25-26.

⁵⁷⁰ el-Konevî, Hâşiyet el-Konevî, 14/25-26.

⁵⁷¹ el-Beydâvî, “Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl”, 1/35.

maksurun (zamirin) önüne gelmiştir. Ancak bu Beydâvî'nin teviline uymaz" şeklinde yorumunu belirtmiştir.⁵⁷² Ayrıca Konevî bu konu hakkında eş-Şa'bî'ye (ö.104/722) sorulduğunu bunun müteşâbihâtan olduğuna dair açıklamalarda bulunduğu bilgisini aktarmıştır.

Beydâvî'nin "Eğer huruf-ı mukattaayı Allah'ın, Kurân'ın ya da sûrelerin ismi yaparsan i'râbtan mahalli olur. Ya mübteda ya da haber olmak üzere merfu'dur veya kasem fiilinin takdiri ile nasb olarak da i'râb yapılabilir. □□ لَافْعَلَن الله lafzında nasb geldiği gibi. Veya mukaddem bir kasem harfî ile mecrur olur, i'râb lafzen getirilir..."⁵⁷³ sözlerini zikrettikten sonra müfessirin neredeyse yaptığı bütün tefsir lafızlarının i'râbına değinmiştir. Bunun sebebinin ise Konevî'nin bu lafızları müphem bulması ve i'râbına değinerek meseleye açıklık getirme çabasında olduğunu söyleyebiliriz. Örnek verecek olursak:

"فإن جعلها أسماء الله تعالى أو القرآن أو السور..."

("Eğer huruf-ı mukattaa Allah'ın, Kurân'ın ya da sûrelerin ismi kılınırsa...") Beydâvî'nin 'ف' harfini manayı açıkladıktan sonra i'râbının ne olacağına işaret etmek için getirdiğini ve başlangıç cümlesi olduğunu, şüphe içeren إن kelimesini gerçekleştikten emin olmadığı için getirdiğini söylemiştir. Atıf harfleri ile ayrılan şeylerde önde gelenin kıdemi olduğunu ve mertebe olarak daha yüksek olduğunu ifade etmiş, "جعل" ile başlayan cümlenin kendisinin takdirlerine göre i'râbtan mahalli olduğunu açıklamıştır.⁵⁷⁴

Beydâvî'nin "veya kasem fiilinin takdiri ile nasb olarak da i'râb yapılabilir. □□ لَافْعَلَن الله lafzında nasb geldiği gibi" görüşüne katılmadığını açıklamak üzere ﴿يَنْ وَالْقَلَمِ وَمَا يَسْطُرُونَ﴾⁵⁷⁵ ve ﴿يَق وَالْقُرْآنَ الْمَجِيدِ﴾⁵⁷⁶ gibi başka sûrelerin başındaki huruf-ı mukattaadan sonra gelen kasem harflerini misaller getirerek o zaman da tek bir şeye iki defa yemin edildiğini ve bunun hoş bir durum olmadığını izah etmiştir. Konevî,

⁵⁷² el-Konevî, *Hâşiyet el-Konevî*, 1/372-373.

⁵⁷³ el-Beydâvî, "*Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*", 1/35.

⁵⁷⁴ el-Konevî, *Hâşiyet el-Konevî*, 1/374.

⁵⁷⁵ el-Kalem 68/1.

⁵⁷⁶ Kâf 50/1.

müfessirin Halil ve Sibeveyh'in dışındakilerin naklettiği “*Tek bir şeye iki kere yemin edilmesinde bir sakınca yoktur*” görüşünü tercih ettiğini söylemiştir. Konevî ise müfessirin bu görüşünü reddettiğini, müfessirin amacının ise bir şeyi genellemek değil, farklı ihtimallere göre çıkabilecek sonuçları göstermek istediğini belirtmiştir.⁵⁷⁷

Beydâvî mukattaa harflerinin mukadder bir kase harfîyle mecrur olabileceği ve bu durumda i‘râbının lafzen ya da hikaye olarak getirilebileceği ihtimalini zikretmiştir. Konevî de bazı nahivcilere göre harf-i cerin hazfedilip amelinin kalmasının zayıf bir görüş olduğunu ve bunun da bir örneğinin olmadığını söyler. Bu görüşün Kûfelilerin görüşü olduğunu, buna itiraz eden *el-Muğni*⁵⁷⁸ kitabının sahibinin görüşünün burada zikredilmediğini ifade etmiştir.⁵⁷⁹

Nidâ harfinin i‘râbı

“اللَّهُمَّ” lafz-ı celili ile ilgili olarak ise i‘râba dair değerlendirmeleri şu şekildedir:

﴿قُلِ اللَّهُمَّ مَالِكُ الْمُلْكِ تُؤْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَاءُ وَتَنْزِعُ الْمُلْكَ مِمَّنْ تَشَاءُ﴾

De ki: “Ey mülkün gerçek sahibi olan Allahım! Mülkü dilediğine verirsın, dilediğinden çekip alırsın.”⁵⁸⁰

Beydâvî yukarıdaki âyette altı çizili olan lafz-ı celildeki “م” harfinin, nidâ harfi olan “يَا” harfinin yerine getirildiğini ve bundan dolayı bu ikisinin birlikte kullanılmadığını söylemiştir. Bu durumun lafz-ı celil isminin özelliğinden olup tıpkı lâm-ı tarifle beraber üzerine “يَا” geldiği ve hemzesinin kat‘ olduğu ve kaseindeki تا’nın böyle olduğunu ifade etmiştir. Bu kelimenin aslının “يَا اللَّهُ أُمَّاَ بَحِير”⁵⁸¹ olarak söylenildiğini ve nidâ harfinin, fiilin mütealliklerinin ve hemzesinin hazfedilmesiyle hafifletildiğini söylemiştir.⁵⁸²

⁵⁷⁷ el-Konevî, *Hâşiyet el-Konevî*, 1/375-376.

⁵⁷⁸ Konevî, İbn Hişâm’ın *Muğni l-Lebîb* adlı eserini kastetmiştir.

⁵⁷⁹ el-Konevî, *Hâşiyet el-Konevî*, 1/376-377.

⁵⁸⁰ Kur’ân Yolu (Erişim 3 Nisan 2022), Âl-i İmrân 3/26

⁵⁸¹ Buradaki اُمّ emirdir. Cümle “Ey Allahım! Bize hayrı dile.” anlamındadır. Nidâ edatı olan يَا ile اُمّ fiilinin hemzesi hazfedilmiş ve اَللَّهُمَّ şekline dönüşmüştür.

⁵⁸² el-Beydâvî, “*Envâru’t-Tenzil ve Esrâru’t-Te’vîl*”, 2/11.

Konevî ise “يا” harfini oluşturan iki harf olan “ي” ve “ا” harflerinin yerine şeddeli “ميم” harfinin getirildiğini söyleyip Beydâvî’nin yukarıda ifade edilen yorumlarını açıklayarak söze başlamıştır. “الله” ism-i celilinin aslının “إله” olduğunu, başına gelen harf-i tarif ile aradaki hemzenin hazfedildiğini söylemiş, aslî konumunda ise hemzesinin Beydâvî’nin vurguladığı gibi kat’ı olduğunu eklemiştir. Kat’ı hemzesinin daha çok nidâ ile hususileştiğini ve “يا الله” şeklinde telaffuz edildiğini söylemiştir. “اللَّهُمَّ” kelimesinin aslının Kûfeli nahiv âlimleri tarafından “يا الله أَمَّا بِخَيْرٍ” şeklinde söylendiğine ve buradaki “أَم” fiiliyle kastedilenin “yönelmek” manasında “أَم/يَوْم” den emir olduğuna açıklık getirmiştir. Böylece nidâ edatı olan “يا” ile “أَم” fiilinin hemzesi hazfedilmiş ve “اللَّهُمَّ” şekline dönüşmüştür.⁵⁸³

“أَم” Harfinin i‘râbı

أَم harfinin munkatı‘ mı yoksa muttasıl mı olduğuna dair ihtilaf edilen Bakara sûresinin 133. âyetinin ﴿أَمْ كُنْتُمْ شُهَدَاءَ إِذْ حَضَرَ يَعْقُوبَ الْمَوْتَ﴾ bölümünde Beydâvî önce أَمْ’in munkatı‘ olduğunu ve buradaki hemzenin manasının da inkârî olduğunu söylemiştir. Bu durumda mananın “Ya ‘kûb öleceği ve oğullarına vasiyet ettiği zaman siz orada değildiniz. Öyleyse niçin Yahudiliğin onunla ilgili olduğunu iddia ediyorsunuz?” şeklinde olduğunu belirtir. Ya da أَمْ’in muttasıl olduğunu ve mahzûfa müteallık olduğunu, bu durumda da mananın “O zaman orada yok muydunuz yoksa hazır mıydınız?” şeklinde olduğunu ifade etmiştir.⁵⁸⁴ Konevî ise أَمْ’in munkatı‘ ya da muttasıl ve hitabın da yahudilere ya da müminlere olduğu hususunda ihtilafa düşüldüğünü söylemiş, أَمْ’in munkatı‘ olduğunda بل manasında intikal için gelmiş olan idrâb harfi olduğunu ve ya bu durumda nahiv âlimlerince istifhâm hemzesiyle beraber geldiğini ve önceki söz ile sonraki sözü birbirinden ayırdığını ifade eder. “Zeyd kalktı. Hayır... Amr oturdu.” örneğinde olduğu gibi önceki haberden dönerek yeni bir habere yönelmeyi ifade ettiğini söylemiştir. Ayrıca Konevî müteahhirîn âlimlerin buradaki أَمْ’in munkatı‘ olduğu hususunda kararlı olduklarını eklemiştir. أَمْ’in muttasıl

⁵⁸³ el-Konevî, *Hâşiyet el-Konevî*, 6/85-86.

⁵⁸⁴ el-Beydâvî, “*Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl*”, 1/107.

olduğu hususunda ise İbn Hâcib'in ve Endülüslü âlimlerin bunu caiz gördüklerini, bu durumda أم'in kendisinden öncesi ve sonrasıyla bağlantılı olması gerektiğini izah edip bu ihtimalin burada olamayacağını söylemiştir. Konevî'ye göre bir önceki âyet olan ﴿وَوَصَّى بِهَا إِبْرَاهِيمُ﴾ ile sonraki ﴿كُنْتُمْ شُهَدَاءَ أَم﴾ âyeti herhangi bir hususta müşterek değildir. Çünkü bu âyette yahudilere bir azarlamanın olduğunu söylemiştir.⁵⁸⁵

Harf-i cerlerin i'râbı

Hurufu'l-me'ânî'nin bir türü olarak zikredilen harf-i cerler kendisinden sonraki ismi kendisinden önceki fiille irtibatlandıran bir role sahiptir. Harf-i cerrin ilişkili olduğu bu fiillere müteallak adı verilir. Müteallakı olan harf-i cerler aslî olup fiilin anlamını isme ulaştırmak ya da cümlede pekiştirmeyi sağlamak gibi vazifeleri vardır.⁵⁸⁶ Hâşiyeden örnek verecek olursak:

﴿وَدَّ كَثِيرٌ مِّنْ أَهْلِ الْكِتَابِ لَوْ يَرُدُّونَكُم مِّنْ بَعْدِ إِيمَانِكُمْ كُفَّارًا حَسَدًا مِّنْ عِندِ أَنْفُسِهِمْ مِّنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمُ الْحَقُّ﴾

*“Kitap ehlinde birçoğu, hak kendilerine belirdikten sonra dahi, içlerindeki kıskançlıktan ötürü sizi, imanınızdan sonra küfre döndürmek isterler.”*⁵⁸⁷

Beydâvî ilk olarak “مِّنْ عِندِ أَنْفُسِهِمْ” lafzının “وَدَّ” fiiline taallukunun caiz olduğunu söylemiştir. Beydâvî bu durumda mananın “...Onlar bunu kendi nefislerinden yani hoşlarına gittiği için isterler. Yoksa dindar olmalarından ve hakka meyletmelerinden dolayı değil.” olduğunu ifade etmiştir. Ya da “مِّنْ عِندِ أَنْفُسِهِمْ” lafzının “حَسَدًا” lafzına müteallık olduğunu bu durumda mananın da “...Nefislerinin aslından kaynaklanan büyük bir kıskançlıkla isterler” olduğunu söylemiştir.⁵⁸⁸ Konevî ise Beydâvî'nin yaptığı bu iki i'râb ihtimaline de karşı çıkmamış, ikinci ihtimalin açıklamasında müteallık olarak “حَسَدًا” lafzının masdar olduğunu mana olarak da seviyesi son derece büyük bir kıskançlık anlamına geldiğini vurgulamıştır. Fakat Konevî, “...Nefislerinin aslından kaynaklanan...” olarak Beydâvî'nin ifade ettiği “مُنْبَعًا مِّنْ أَصْلِ نَفْسِهِمْ”

⁵⁸⁵ el-Konevî, *Hâşiyet el-Konevî*, 4/259.

⁵⁸⁶ Yakup Kızılkaya, “Harf-İ Cerle Müte’addilik Bağlamında Fiil-Harf-İ Cer İlişkisinin Tahlili”, *Ekev Akademi Dergisi* 24/81 (Şubat 2021), 511-512.

⁵⁸⁷ el-Bakara 2/109.

⁵⁸⁸ el-Beydâvî, “*Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl*”, 1/100.

ibaresinden “مِنْ أَصْلِ نَفْسِهِمْ” hususi bir fiil takdir edilmesine işaret ettiğini söylemiştir. Konevî bu bağlamda İbnü’ş-Şecerî’nin (ö.542/1148) *el-Emâlî* adlı eserinde “مِنْ عِنْدِ” ibaresinin ne “وَدَ” fiiline ne de “حَسَدًا” masdarına taallukunun olmadığını mahzûf bir müteallıkının olduğunu söylediğini belirtmiş, “مِنْ عِنْدِ أَنْفُسِهِمْ” ibaresinin de zarf-ı müstekar⁵⁸⁹ olarak nitelendirmiştir.⁵⁹⁰

﴿فَلَا تَجْعَلُوا لِلَّهِ أَنْدَادًا وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ السَّمَاءَ مَاءً فَأَخْرَجَ بِهِ مِنْ الثَّمَرَاتِ رِزْقًا لَكُمْ﴾

“Rabbimiz ki, sizin için yeri döşek, göğü bina kılmıştır; gökten su indirmiş, bununla sizin için rızık olarak çeşitli ürünler çıkarmıştır; artık siz de bile bile O’na eş ve ortaklar koşmayın.”⁵⁹¹

من harf-i cerinin i’râbıyla ilgili olarak Beydâvî yukarıdaki âyet ışığında şu izahlarda bulunmuştur:

“Birinci مِنْ ibtidâ için gelmiştir... İkincisi ise ba‘diyyet (kısmîlik) için gelmiştir. Delili بِنَاءٌ ﴿فَأَخْرَجْنَا بِهِ ثَمَرَاتٍ﴾ ‘Onunla meyveler çıkarttık’⁵⁹² kavli ile iki nekre lafız olan بِنَاءٌ ve رِزْقًا kelimeleriyle çevreli olmasıdır. Sanki ‘Gökten bir miktar su indirdik, onunla bir miktar meyveler çıkarttık ki size biraz rızık olsun.’ demek istemiştir.... Ya da مِنْ beyan için gelmiştir. رِزْقًا da مَرْزُوقٌ manasında mefûldür. أَنْفَقْتُ مِنَ الدَّرَاهِمِ أَلْفًا ‘Bin dirhem harcadım’ gibi...”⁵⁹³

Konevî ise ibtidâ için gelen birinci مِنْ harfinin mefûlden bir durum olarak meydana gelen أَنْزَلَ ya da mahzûf bir fiile müteallık olduğunu vurgulamış ve Beydâvî’nin birinci مِنْ harfinin ibtidâ için gelmesi ile alakalı sözünü, yağmurun gökten başlamasına işaret ettiğini söylemiştir. İkinci مِنْ harfinin ba‘diyyet ifade etmesiyle ilgili Beydâvî’nin yorumuna ilave olarak mantık çerçevesinde değerlendirmiş, nahivcilerin keliminde da

⁵⁸⁹ Zarf-ı Müstekar: Bazen cümlede müteaallak (âmil) hazfedilebilir. Hazfedilen bu müteallak ef‘âl-i âmm denilen umûmî fiillerden olup manası da câr ve mecrûrdan anlaşılıyorsa, o câr ve mecrûra zarf-ı müstekar denir. Daha fazla bilgi için bkz. el-Birgivî, *İzhârü’l-Esrâr fî’n-Nahv*, 55.

⁵⁹⁰ el-Konevî, *Hâşiyet el-Konevî*, 4/134.

⁵⁹¹ el-Bakara 2/22.

⁵⁹² Fâtır 35/27.

⁵⁹³ el-Beydâvî, “*Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl*”, 1/55.

شَرِبْتُ مِنَ الْمَاءِ /harfinin ba‘diyyet anlamında yaygın olarak kullandıklarına dair “*Suyun bir kısmını içtim.*” misalini vermiştir.

Beydâvî’nin أَتَفَقْتُ مِنَ الدَّرَاهِمِ أَلْفًا /*Bin dirhem harcadım.*” misalinde olduğu gibi “من” harfinin beyan için gelmiş olma ihtimalini ifade ettiği tefsirine Keşşâf tefsirinden alıntı yaparak açıklık getirmiştir. Keşşâf tefsirinde müfessirin “رُزْقًا” kelimesini nasb eden nedir?” sorusuna karşılık “مِنَ الثَّمَرَاتِ” lafzındaki من eğer ba‘diyyet ifade ediyorsa “رُزْقًا” kelimesi mefûlün leh olarak mansub, eğer “من” beyan ifade ederse “رُزْقًا” kelimesi “أُخْرِجَ” fiilinin mefûlü olarak mansub olur.” şeklindeki değerlendirmesini aktarmıştır.⁵⁹⁴

Şart edatının i‘râbı

İsrâ sûresi 23. âyette geçen ﴿إِمَّا يَنْتَلِعَنَّ عَنْكَ الْكَبِيرَ أَحَدُهُمَا أَوْ كِلَاهُمَا﴾ “...Onlardan biri ya da her ikisi senin yanında yaşlanırlarsa...”⁵⁹⁵ kısımla ilgili olarak Beydâvî, إِمَّا’nın İn’in şart edatı olduğunu zaid olan مَا’nın ise tekid olarak geldiğini bu sebeple fiilin sonuna tekid nun’u eklenmesinin uygun olduğunu söylemiştir. Böylelikle ilk olarak أَحَدُهُمَا’nın يَنْتَلِعَنَّ’nin fâili olduğunu da eklemiştir. İkinci ihtimal olarak ise Hamza ve Kisâî’nin okuyuşlarına göre يَنْتَلِعَان fiilinin “وَالدَّيْنِ” kelimesine dönen ا’den bedel olduğunu söylemiştir. “كِلاهُمَا” ise “أَحَدُهُمَا” lafzına atıf veya bedel olduğunu eklemiştir. Konevî ise Beydâvî’nin İn’in مَا ile birleşmeksizin fiilin başına geldiğinde fiilin sonuna tekid nun’u gelmesinin doğru olmayacağına işaret ettiğini böylece musannifin bu hususta Zemahşerî’nin yolunu tercih ettiğini vurgulayarak konuya ışık tutmuştur. Devamında ise Konevî, Sibeveyh’in İn’in başına مَا ilavesi olmaksızın da fiilin sonuna tekid nun’u gelmesinin mümkün olabileceği görüşünde olduğunu aktarmıştır. Aynı zamanda Ebû İshâk’ın da bunu gerekli gördüğünü, kıraat imamlarından Hamza ve Kisâî’nin “يَنْتَلِعَان” (o ikisi ulaşırlarsa) şeklinde okumalarının da buna delalet ettiğini söylediklerini de vurgulamıştır. Durum böyle olunca “أَحَدُهُمَا”nın “يَنْتَلِعَان” fiilinin faili olmasının caiz

⁵⁹⁴ el-Konevî, *Hâşiyet el-Konevî*, 2/389-391.

⁵⁹⁵ isrâ 17/23.

olamayacağını söylemiş, *كِلَاهُمَا*’nın *أَحَدُهُمَا*’ya atıf olduğunu, şayet âyet “*إِنَّمَا يَبْتَلَانِ كِلَاهُمَا*” (her ikisi ulaşırlarsa) şeklinde olsaydı “*كِلَاهُمَا*”nın tekid olacağını fakat atıf olarak geldiği için tekit olmasının uygun olmayacağını dile getirmiş, birinin hususî diğerinin de genel olması hasebiyle farklı algılanmış olabileceğini belirtmiştir. “*أَحَدُهُمَا أَوْ كِلَاهُمَا*” beraber geldiği için “*كِلَاهُمَا*”nın bedel olduğunu vurgulamıştır.⁵⁹⁶

Ceza cümlesinin şart cümlesine tekaddümü caiz midir? sorusuna belki de bir cevap olabilecek bir âyet ile devam ediyoruz:

﴿وَلَا يَنْفَعُكُمْ نُصْحِي إِنْ أَرَدْتُ أَنْ أَنْصَحَ لَكُمْ إِنْ كَانَ اللَّهُ يُرِيدُ أَنْ يُغْوِيَكُمْ...﴾

*“Ben size öğüt vermek istesem de eğer Allah sizi azdırmak istemişse, öğüdüm size fayda vermez...”*⁵⁹⁷

Beydâvî âyetin “*وَلَا يَنْفَعُكُمْ نُصْحِي*” kısmının şartın cevabının delili, “*إِنْ أَرَدْتُ أَنْ أَنْصَحَ*” kısmının da şart cümlesi olduğunu ve “*وَلَا يَنْفَعُكُمْ نُصْحِي إِنْ أَرَدْتُ أَنْ أَنْصَحَ لَكُمْ*” kısmının tamamının ise “*إِنْ كَانَ اللَّهُ يُرِيدُ أَنْ يُغْوِيَكُمْ*” cümlesinin cevabının delili olduğunu söylemiştir. Kelamının takdirinin de “*أَنْ يُغْوِيَكُمْ فَإِنْ أَرَدْتُ أَنْ أَنْصَحَ لَكُمْ لَا يَنْفَعُكُمْ نُصْحِي إِنْ كَانَ اللَّهُ يُرِيدُ*” şeklinde yani “*Eğer Allah sizi azdırmak isterse ben de size öğüt vermek istersem nasihatım size fayda vermez.*” olduğunu ifade etmiştir.⁵⁹⁸

Konevî şartın cevabının delili demek şartın cevabı demek olmadığını, çünkü cevap cümlesinin sahih görüşe göre tekaddüm edemeyeceğini söylemiştir. Kelamın takdiri hususunda Beydâvî’nin yaptığı tefsir için cevap cümlesini ifade etmek için “فاء” harfini zikrettiğini yani “*فَإِنْ أَرَدْتُ أَنْ أَنْصَحَ لَكُمْ لَا يَنْفَعُكُمْ نُصْحِي*” birinci şartın cevabı olduğunu, “*لَا يَنْفَعُكُمْ نُصْحِي*” lafzının ise ikinci şartın cevabı olduğunu belirtmiştir. Âyette bu şekilde bir kullanım olmadığı için nahiv ve fıkıh âlimlerinin bu ve benzer iki şart ve ceza bahislerinde ihtilafa düştüklerini eklemiştir.⁵⁹⁹

⁵⁹⁶ el-Konevî, *Hâşiyet el-Konevî*, 11/478.

⁵⁹⁷ Hûd 11/34.

⁵⁹⁸ el-Beydâvî, “*Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl*”, 3/134.

⁵⁹⁹ el-Konevî, *Hâşiyet el-Konevî*, 10/70-71.

Atıf edatının i‘râbı

Arap dilinde edatlar gereğinden fazla tekrarları önlemek ve üslubun akıcılığını sağlamak üzere isimleri, fiilleri bazen de iki ya da daha fazla cümleyi birbirine bağlama görevini üstlenmiştir.⁶⁰⁰ Atıf edatlarının Kur’ân’da kullanımı ile ilgili örnek verecek olursak:

﴿وَنُرِيدُ أَنْ نَمُنَّ عَلَى الَّذِينَ اسْتُضْعِفُوا فِي الْأَرْضِ وَنَجْعَلَهُمْ أَئِمَّةً وَنَجْعَلَهُمُ الْوَارِثِينَ﴾

“Biz ise, istiyorduk ki yeryüzünde ezilmekte olanlara lütufta bulunalım, onları önderler yapalım ve onları varisler kılalım.”⁶⁰¹

Bu âyetin altı çizili kısmının i‘râbı ile ilgili Beydâvî, “نُرِيدُ” fiilinin mâzî halin hikayesi olduğunu ve ﴿إِنَّ فِرْعَوْنَ عَلَا فِي الْأَرْضِ﴾/ “Şüphe yok ki, Firavun yeryüzünde (ülkesinde) büyüklük taslamış...”⁶⁰² kavline matûf olduğunu söylemiştir. Çünkü ona göre bu ifade Kasas sûresinin 2. âyetinde geçtiği üzere ﴿تَبَا﴾ Mûsa ve Firavun’un haberlerini tefsir eder. Diğer bir ihtimale göre ise “يَسْتَضْعِفُ” fiilinden hâl olduğunu eklemiştir.⁶⁰³

Konevî ise aynı şekilde bu kıssanın mazide gerçekleştiğini yani her ne kadar şimdiki zamanı ifade etse de kıssa vaki olduktan sonra mudâri‘ sîga ile anlatıldığını ve bu ifadenin daha uygun ve belîğ olduğunu belirtmiştir. Yani mâzideki kıssanın vâki oluşunu şimdiki zamanda oluyormuş gibi çağrıştırmak için mudâri‘ sîga ile ifade edildiğini söylemiştir.⁶⁰⁴

Yine atıfla ilgili başka bir âyetten örnek verecek olursak:

﴿وَأَنْ أَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَاتَّقُوا وَهُوَ الَّذِي إِلَيْهِ تُحْشَرُونَ﴾

⁶⁰⁰ Halil İbrahim Kaçar, “Arapça’da Meânî (Semantik) Açısından Atıf (Bağlama) Edatları”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16/2 (2012),164.

⁶⁰¹ el-Kasas 28/5.

⁶⁰² el-Kasas 28/4.

⁶⁰³ el-Beydâvî, “Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl”, 4/171.

⁶⁰⁴ el-Konevî, *Hâşiyet el-Konevî*, 14/468.

“Namazı dosdoğru kılın ve Allah’tan korkun” diye de (emrolundu). O, huzuruna varıp toplanacağınız Allah’tır.”⁶⁰⁵

Beydâvî âyetin altı çizili kısmının bir önceki âyette geçen “لنسلم” kelimesine atfedildiğini ve böylece mananın “Müslüman olmak ve namazı dosdoğru kılmak için (emrolunduk)” olduğunu söylemiştir. Ya da diğer bir ihtimalle “لنسلم” kelimesinin yerine atfedildiğini mananın da “Müslüman olmamızla ve namazı kılmakla emrolunduk” olduğunu söylemiştir.⁶⁰⁶

Konevî müfessirin “لنسلم” deki ل harfine itibar ederek “namazı dosdoğru kılmak için” kavlini kullandığını, “لإقامة الصلاة” kavliyle اَنْ i masdariyeye işaret ettiğini, emir ve nehye اَنْ i masdariyenin gelmesi Sibeveyh ve ona nahivde tabi olanların görüşü olduğunu ve Beydâvî’nin de bu görüşü tercih ettiğini ifade etmiştir. Yine Konevî’nin izahına göre İbn Atiyye’nin “Mebni, mu’rab üzere atfedilemez” düsturunca bu görüşü reddettiğini, çünkü atfın i’râbta ortaklık gerektirdiğini ve bu sebeple “لنسلم” üzerine “اَنْ اَقِيْمُوا” ibaresinin atfedilemeyeceğini belirtir.⁶⁰⁷

Bir başka örnekte ise:

﴿وَيَعْلَمُ الَّذِينَ يُجَادِلُونَ فِي آيَاتِنَا مَا لَهُمْ مِنْ مَّجِيسٍ﴾

“Allah böyle yapar ki, âyetlerimiz hakkında tartışanlar, kendileri için kaçacak bir yer olmadığını bilsinler.”⁶⁰⁸

Beydâvî fiilin nasb ile okunmasını “لِيَنْتَقِمَ مِنْهُمْ وَيَعْلَمَ” yani “Allah onlardan intikam alsın ve onlar da bilsinler diye” örneğindeki gibi mukadder bir illete atfedilmesi sebebine bağlamıştır. İkinci ihtimal olarak ise nasb ile okunmasının cezaya atfedilmesi sebebiyle olduğunu zikretmiştir.⁶⁰⁹

⁶⁰⁵ el-En‘âm 6/72.

⁶⁰⁶ el-Beydâvî, “Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl”, 2/168.

⁶⁰⁷ el-Konevî, Hâşiyet el-Konevî, 8/157.

⁶⁰⁸ Şûrâ 42/35.

⁶⁰⁹ el-Beydâvî, “Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl”, 5/82.

Konevî ise Beydâvî'nin ilk ihtimaline cevap olarak Kur'ân'da buna benzer fiillerin ⁶¹⁰﴿وَلْيَعْلَمَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَيَتَّخِذَ مِنْكُمْ﴾ âyetinde olduğu gibi “لام التعليل” (sebeb bildiren lâm) şeklinde meşhur kullanımın olduğunu söylemiştir. Birçok sebeb üzerine tenbih için hazfedilmiş bir sebebe atıf olarak geldiğini eklemiştir. Bunun tıpkı “*Şöyle şöyle olsun diye*” denilmesine benzediğini ve Beydâvî'nin bu açıklamaları zikretmediğini ama bunları kastettiğini umduğunu da belirtmiştir.⁶¹¹

Beydâvî'nin diğer bir ihtimal olarak zikrettiği cezaya atfedilmesi sebebiyle nasb olarak okunması hususunda Konevî, burada böyle bir şeyin mümkün olamayacağını yani kendisinden önceki meczûm fiili kendisinden sonra gelen mensûb fiile bağlayan bir vâv'ın ne mütekaddim ne de müteahhir nahiv âlimlerin kaynaklarında bulunmadığını belirtmiştir. Konevî nahiv âlimlerince üç görüş olduğunu zikretmiştir. Birinci görüşün sahibi Kûfe nahiv ekolüne göre “و” harfi muzârî‘ fiili nasbeden masdar نْ‘i manasıyla gelmiştir. İkinci görüş olan Basra nahiv ekolüne göre ise fiil kendisinden sonra gelen gizli bir نْ ile vacip olarak nasbetmiştir. Burada mensûb mudârî‘ fiile dahil olan “و” harfinin “واو الصرف” olduğunu ve bunu Basralı nahiv âlimlerinin bu şekilde isimlendirdiklerini söylemiştir. Bu isimlendirmeyi de atfın manasını kendisinden önceki meczûm fiilin manasından çevirdiği için koyduklarını eklemiştir. Başka bir deyişle meczûm okunması gereken harekenin nasba dönüştürülmesinden dolayı bu harf “واو الصرف” ismini almıştır. Basra nahiv ekolü ise bu vâv'ın daha önce geçmiş olan masdarın mukadder olan masdara atfedilmesi sebebiyle bulunduğunu ve kendisinden önceki kelamın manasından alındığını nakletmiştir. Üçüncü görüşün ise er-Radî'nin görüşü olduğunu ve buradaki “و” harfinin ya vâv-ı hâliyye olup sonrasındaki masdar gizli bir mübtedanın haberi ya da fiillerin manasının ortaklığına delalet etmesi sebebiyle vâv-ı ma‘iyye olduğunu söylemiştir. Fakat Beydâvî'nin bu sayılan görüşlere itibar etmediğini eklemiştir.⁶¹²

Bu konuyu “واو” başlığı altında araştırdığımızda sadece birkaç nahiv eserinde nehiy veya talebin cevabında önceki kelamın hükmünden döndürmek için

⁶¹⁰ Âl-i İmrân 3/140.

⁶¹¹ el-Konevî, *Hâşiyet el-Konevî*, 17/246.

⁶¹² el-Konevî, *Hâşiyet el-Konevî*, 17/246-247.

kullanıldığına ve bu şekilde isimlendirmenin Konevî'nin dediğinin aksine Kûfeli nahiv ekolünden çıktığına ulaştık. Bu konuda misal olarak ﴿أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ تُدْخِلُوا الْجَنَّةَ وَلَمَّا يَعْلَمِ اللَّهُ﴾⁶¹³ âyetini örnek verilmiştir. İkinci misal ise “وَأُبْسُ عَبَاءَةٍ”⁶¹⁴ şiiridir. “*Aba (pelerin) giymek, şeffaf giymekten bana daha sevimli olup gözümlün aydınlığıdır.*”⁶¹⁴

Örneklerde görüldüğü üzere Konevî, Beydâvî'nin yapmış olduğu i'râb ihtimalleriyle sınırlı kalmamış, kaynaklarda zikredilen diğer ihtimalleri de hâşiyesinde ele almıştır.

⁶¹³ Âl-i İmrân 3/142. “Yoksa siz; Allah, içinizden cihad edenleri (sınayıp) ayırt etmeden ve yine sabredenleri (sınayıp) ayırt etmeden cennete gireceğinizi mi sandınız?”

⁶¹⁴ İbnü Hişâm el-Ensârî Cemâleddîn, *Muğni'l-Lebîb 'an Kütübi'l-Eârib*, thk. Mâzin el-Mübârek-Muhammed Alî Hamdullâh (Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1368/1964), 1/399; Muhammed b. el-Hasen el-Esterâbâdî er-Radî, *Şerhu'r-Radî li-Kâfiyeti İbni'l-Hâcib*, thk. Hasen b. Muhammed b. İbrâhîm (Suud: Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûdi'l-İslâmiyye), 2/878; Hâtib el-Mevzi' İbn Nureddîn *Mesâbihu'l-Meğânî fî Hurûfi'l-Meânî* thk. Âid b. Nâfi' b. Dayfillâh el-Umerî (Kâhire: Dâru'l-Menâr, 1414/1993), 525.

BEŞİNCİ BÖLÜM

5. SONUÇ

“İsmail Konevi'nin Hâşiyesinde İ'râb Olgusu” adlı bu çalışmada Osmanlı Devletinde uzun yıllar tefsir derslerine kaynaklık etmiş Kâdî Beydâvî'nin “*Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Tevîl*” adlı tefsirinin en önemli ve hacimli hâşiyelerinden biri olan “*Hâşiyetü'l-Konevî*” adlı eseri i'râb bakımından değerlendirilmeye çalışılmıştır. İsmâil Konevî 18. yy'da yaşamış olup her ne kadar hakkında kaynaklarda yeterli bilgi bulunmasa da kaleme aldığı hâşiyesiyle adını tarihe yazdırmıştır.

Konevî'nin yurt içi ve yurt dışındaki birçok kütüphanede el yazması halinde bulunan ve aynı zamanda matbu olarak 20 cilt halinde basılan bu hâşiyesi müellifin tefsir derslerini icra ederken kaleme alınan açıklamalarının ve ilmî tecrübelerinin bir neticesidir. Müellif Beydâvî'nin tefsirinin anlaşılması için büyük çabalar harcamış ve farklı farklı birçok kaynağa müracaat ederek değerlendirmelerde bulunmuştur.

Beydâvî âyetleri oluşturan lafızların i'râbına dair genellikle birden fazla ihtimale yer vermiş ve bu ihtimallerden tercih ettiği i'râb vechini ilk sırada zikretmiştir. Konevî de müfessirin yapmış olduğu bu ihtimallere dair açıklamalar yapmış, Beydâvî ile aynı fikirde ise onun görüşünü destekleyen deliller getirmiş, ihtilaf ettiği durumlarda ise kendi görüşünü destekleyici deliller öne sürmüştür.

Konevî'nin, Beydâvî'nin yapmış olduğu i'râb vecihlerini mukayeseli biçimde değerlendirdiğini söyleyebiliriz. Çünkü Beydâvî âyetleri tefsir ederken nahvî meselelerde ve dolayısıyla âyet lafızlarının i'râbına dair hususlarda genellikle Zemahşerî'nin yöntemini takip etmiştir. Konevî ise söz konusu i'râb vecihlerine dair değerlendirmelerde bulunurken bazen farklı farklı isimlerin de görüşlerine yer vermiştir. Ayrıca Beydâvî'nin tercih ettiği i'râb ihtimalini kabul etmediği durumlarda kendi görüşünü âyet, hadis veya şiirle istişhâd yoluna gitmiş bazen de nahiv âlimlerinin görüşlerine yer vererek delillendirmeye çalışmıştır. Müellifin bu benzeri bahislerde görüş farklılıklarına yer vermesi ve tercih ettiği görüşleri delillendirmeye çalışması kendisinin ne denli titiz ve araştırmacı bir hâşîye müellifi olduğunun göstergesi sayılabilir.

Hâşiyeye bütüncül açıdan bakıldığında Konevî'nin hem genel olarak hem de i'râb hususunda çok fazla yorum yapmadığını görüyoruz. O daha çok Beydâvî'nin yapmış olduğu i'râb analizlerini tahsis etme yoluna gitmiş ve bunlarla ilgili olarak birçok kaynakta geçen açıklamaları sunarak okuyucunun kafasındaki muhtemel soru işaretlerini gidermeye çalışmıştır. “*Zâhir olan görüş budur*” ya da “*Bu görüş zâhirin hilâfinadır*” şeklinde kendi tercihten ziyade nahiv âlimlerinin çoğunluğunun tercih ettiği yani genel kabul gören ya da kabul görmeyen net ifadeleri kullanmıştır. Yararlandığı dilbilimsel kaynaklara baktığımızda ise Sibeveyh'ten itibaren kendi zamanına kadar olan âlimleri zikretmesi zengin bir ilim kaynağına sahip olduğunun belirtisidir.

Hiç şüphesiz âyetleri anlama hususunda Allah Teâlâ'nın murad ettiği manaya ulaşmaya çalışmak en önemli amaçtır. Bu amaca ulaşmak için en önemli vesilelerden biri de i'râb-mana ilişkisidir. Farklı i'râb ihtimallerinden en sahih olana ulaşmak ise Arap dilinin bütün inceliklerine sahip olmak ile birlikte yeterli ilmî birikim gerektirir. Konevî de bu amacı gerçekleştirmek için kendinden önceki âlimlerin görüşlerine sık sık yer verip aralarından en sahih olan görüşü seçme şeklinde bir yöntem takip etmiştir. Çünkü Beydâvî'nin zikretmiş olduğu bazı i'râb vecihleri Konevî tarafından mübhem görülmüş ve bu muhtemel i'râb hallerinin kim tarafından ortaya atıldığı da çoğunlukla belirtilmemiştir. Konevî'nin ise Beydâvî'nin mübhem kaldığını düşündüğünü yerleri açıklama ve zikredilen i'râb vecihlerinin kaynağına ulaşma noktasında büyük bir çaba sarfettiği açıktır.

Konevî'nin sarf, nahiv ve belâgata dair kaynaklarını zikrettiğimiz yukarıda bahsi geçen bölümlerde de görüldüğü üzere kendisinin dil bilimlerinde çok yönlü bir araştırmacı olduğunu söyleyebiliriz. Buna ek olarak Basra ve Kûfe dil mekteplerinin görüşlerine de yer vermesi müellifin Arap dili ve edebiyatı tarihindeki vukûfiyetinin göstergesidir. Ayrıca Beydâvî'nin birkaç cümle ile tefsir ettiği özellikle i'râba dair meseleleri bazen sayfalarca açıklaması ve ilgili görüşleri titizlikle aktarma çabasında bulunması da bize göre mukayeseli değerlendirme yaptığını gösterir.

Konevî zikrettiği nahiv ekollerinden tercih ettiği ekolü hâşiyesinin herhangi bir bölümünde dillendirmemiştir. Fakat genellikle Basra ekolünün kullandığı nahvî

terimleri kullanmıştır. Bazı değerlendirmelerinde ise bize Basra ekolünü desteklediğini düşündüren lafızlar zikretmiştir.

Genellikle herkes tarafından kabul edilen açık i'râb görüşlerini tercih etmeye çalışmış, “...هَذَا الْوَجْهَ أَوْضَحَ مِنْ...”/“*Bu ...vecihten daha açıktır.*”, “لَا حَاجَةَ إِلَى تَكْلُفٍ”/“(Bu hususta) Zorlamaya gerek yoktur.” ve “هَذَا مُؤَيَّدٌ مَا قُلْنَا”/“*Bu bizim söylediklerimizi destekler.*” gibi lafızlarla bu tercihlere değerlendirmeler yapmıştır.

Konevî her meselede olduğu gibi nahvî meselelerde de kendinden önceki tefsir hâşiyelerine birçok kez başvurmuştur. En çok başvurduğu tefsir hâşiyesi ise Sa’dî Çelebî’nin *el-Fevâidü’l-Behiyye* adlı tefsir hâşiyesidir.

Bilindiği gibi bazı âyet lafızlarının birden fazla i'râb ihtimaline açık olmasının sebeplerinden biri de kıraat faktörüdür. Konevî de kıraat farklılıklarından dolayı ortaya çıkan i'râb farklılıklarına değinmiş, manaya etkisi üzerinde durmuştur.

Hâşiyeden elde ettiğimiz bilgilere göre Konevî’nin kaynak olarak başvurduğu eserlerden sadece dilbilimsel olanları elliden fazladır. Bunun haricinde birçok nahiv âliminin ismini zikredip eser ismi zikretmeden görüşlerine sıkça yer vermiştir. Bu sebeple Konevî hâşiyesi kendinden önceki ilmî birikimi bünyesinde toplayıp nahvî yönden de zengin bir literatüre sahiptir.

KAYNAKLAR

Abay, Muhammed. “Osmanlı Döneminde Tefsir Hâşiyeleri” *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur’ân Tefsirine Hizmetleri -Tebliğler ve Müzakereler- Tartışmalı İlmi Toplantı*. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Nuri Sevil Salonu, Üsküdar, İstanbul. 2012, 166-194.

Aktepe M. Münir. "Ahmed III". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/34-38. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. 1989.

Altuncî, Muhammed. *el-Mu‘cemü’l-mufasssal fî’l-edeb*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2. Basım, 1999.

el-Antâkî, Muḥammed. *el-Minhâc fî’l-kavâ‘idi ve’l-i‘râb*. thk. Semîr İbrâhîm el-Besyûnî. Mısır: Mektebetü’l-İmân, 1430/2009.

Arabacı, Caner. *1900-1924 Yılları Arası Konya Medreseleri*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1996.

Aydın, İsmail. Kur’ân’la İlgili İlk Filolojik Çalışmaların Tefsir İlmi Açısından Değerlendirilmesi. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 11/1 (2011), 37-63.

Aydüz, Salim. “Lale Devri'nde yapılan ilmî faaliyetler”. *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 3(1997), 143-170.

el-Bağdâdî, İsmâil Paşa. *Hedyyetü'l-Ârifîn Esmâu'l-Müellifîn ve Âsâru'l-Musannifîn*. 2 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, (t. y.).

Hedyyetü'l-Ârifîn Esmâu'l-Müellifîn ve Âsâru'l-Musannifîn. PDF: Müessesetü et-Târîhî el-Arabî, 2017
https://ia601603.us.archive.org/27/items/FPHydiatArfeenFP/01_HydiatArfeen.pdf

Îzâhu'l-Meknûn fî'z-zeyli ‘alâ Keşfü'z-Zünûn ‘an esâmi'l-Kütub ve'l-Fünûn. 2 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, (t.y.).

Bayram, İbrahim. “*Teklîf-i Mâ Lâ Yutâk*” Risalesi Bağlamında İsmail Konevî’nin Teklif Anlayışı”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 47 (2019), 137-179. <https://doi.org/10.17120/omuifd.595157>

el-Beydâvî, Nâsiruddîn Ebi’l-Hayr Abdillâh b. Ömer b. Muhammed eş-Şîrâzî eş-Şâfiî. *Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl*. thk. Muhammed Abdurrahmân el-Maraşlı. 5 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, ty.

el-Birgivî, Zeynüddîn Muhammed b. Pîr Alî. *İzhâru’l-Esrâr fi’n-Nahv*. thk. Enver b. Ebî Bekr eş-Şeyh ed-Dâğistânî. Cide: Dâru’l-Minhâc, 1430/2009.

Birişik, Abdulhamit. *İ’râbu’l-Kur’ân. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/376-379. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2000.

Bursalı, Mehmet Tahir. *Osmanlı Müellifleri*. thk. A. Fikri Yavuz-İbrahim Özen. 3 Cilt. İstanbul: Meral Yayınevi, 1975.

Büyüköztürk, Şener vd. *Eğitimde Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Pegem Yayınları, 26. Basım, 2019.

Cerrahoğlu, İsmail. “Envârü’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/260-261. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1995.

Cerrahoğlu, İsmail. “*Büyük Tefsir Tarihi*”. 2 Cilt. Ankara: Fecr Yayınevi, 1996.

Cevdet Bey, *Tefsir Tarihi*, İstanbul: Dârülfünûn İlâhiyat Fakültesi Talebe Cemiyeti, Ahmed Kâmil Matbaası, 1927.

Cevherî, İsmâîl b. Hammâd. “*es-Sihâh: Tâcu’l-Luğa ve Sihâhu’l-Arabiyye*”, thk. Ahmed Abdülgafûr Attâr. 6 Cilt. Beyrût: Dâru’l-İlim, 4. Basım, 1407/1987.

el-Cezzâr, Fikrî Zekî. *Medâhilü’l-Müellifîn ve’l-a’lâmi’l-’Arab hattâ ‘âm 1215-1800*. Riyad: Mektebetü’l-Mülk, 1994.

Civelek, Yakup. *Arap Dilinde İ’râb Olgusu*. Ankara: Araştırma Yayınları, 1. Basım, 2003.

el-Cürcânî, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerif. *Mu‘cemü’t-Ta‘rîfât*. thk. Muhammed Sıddîk el-Minşâvî. Kâhire: Dâru'l-Fazile, ty.

el-Cürcânî, Ebû Bekr Abdi'l-Kâhir b. Abdurrahmân b. Muhammed. *el-Avâmilü'l-Mie*. Beyrut: Dâru'l-Minhâc, 1430/2009.

Çelik, Ersin. “Şeyhu'l-İslâm Sa‘dî Çelebi Ve “El-Fevâidü'l-Behiyye: Hâşiye ‘alâ Tefsîri'l-Beyzâvî” Adlı Eserinin Tahlili”. Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.

Çetin, Abdurrahman.”Lahn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 27/56-57. Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2003.

Çörtü, Mustafa Meral. *Arapça Dilbilgisi Nahiv*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Vakfı Yayınları, 2009.

Dâvûdî, Muhammed b. Ali. *Tabakâtü'l-Müfessirîn*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Baskı, 1983.

Derviş, Muhyiddîn. *İ‘râbul-Kur‘ân ve Beyânuhû*. 10 Cilt. Suriye: Dâru'l-İrşâd, 3. Baskı, 1412/1992.

Dilek, Burcu. *Kelâm Konularının Kur‘ân Merkezli Tartışılması Bakımından Konevî'nin Beydâvî Tefsiri Hâşiyesinde Kesb Nazariyesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.

Durmuş, İsmail. “İtnâb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 19/219-220. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1999.

Ebu'l-Hüseyn, Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ er-Râzî. *es-Sâhibiyyü fî fıkhi'l-Lügati'l-Arabiyyeti ve Mesâilihâ ve Süneni'l-Arabi fî Kelâmihâ*, thk. Ahmed Hasen Besec. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1418/1997.

Efe, Muhammet Emin. *İsmail Konevî Efendi'nin Hâşiye Ale'l-Mukaddimâti'l-Erba' Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili*. Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Ekici, İbrahim. *El-‘ukberî Ve Et-Tibyân Fî İ‘râbi’l-Kur’ân Adlı Eserindeki Gramere Dâir Görüşleri*. Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.

Elhut, Mücahit-Selvi, Arzu . "IV. (X.) Yüzyılda Yazılmış İ‘râbu’l-Kur’ân Eserlerinin Genel Özellikleri". *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 11 (2021), 181-199. <https://doi.org/10.53112/tudear.899186>

Emîl Bedi‘ Ya‘kûb. *Mevsûatü’n-Nahv ve’s-Sarf ve’l-i‘râb*. Beyrut: Dâru’l-İlmi’l-Melâyîn, 1988.

el-Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed. *Tehzîbü’l-Lüga*. 16 Cilt. thk. Abdüsselâm Muhammed Harun- Muhammed Ali en-Neccâr. Kahire: Dâru’l-Mısriyye, ty.

Fâdıl es-Sâmerrâ’î. *Me‘ânî’n-Nahv*. 4 Cilt. Ammân: Dâru’l-Fikr, 1420/2000.

Ferâhîdî, Halîl b. Ahmed. *‘Kitabü’l-Ayn’*. thk. Abdülhamid Hindevî. 4 Cilt. Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1.Basım,1424/2003.

el-Fîrûzâbâdî, Mecduddîn Muhammed b. Yakûb . Muhammed. *el-Kâmûsü’l-Muhît*. thk. Muhammed Naîm el- Arkusûsî nezaretinde Mektebü Tahkîki’t-Türâsi fî Müesseseti’r-Risâle. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 8. Basım, 1426/2005.

Furat, Ahmet Subhi. *Arap Edebiyatı Tarihi I*. 2 Cilt.İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1996.

Hâcî Halife, Mustafa b. Abdillâh Kâtip Çelebi. *Keşfü’z-Zünûn ‘an esâmi’l-Kütüb ve’l-Fünûn*. Beyrût: Dâru İhyâi’-Türâsi’l-Arabî, ty.

el-Habeşî, Abdullah Muhammed. *Câmi’u’s-Şürûh ve’l-Havâşî: Mu‘cemü şâmilî’l-esmâi’l-kütübi’l-meşrûha fî’t-türâsi’l-İslâmî ve beyani şürûhihâ*, 2 Cilt. Abudabi: el-Mecme’u’s-Sekâfî, 1425/ 2004.

el-Hamzâvî, Muhammed Ebu’l-A‘lâ Ebu’l-A‘lâ. *Mesâilü ‘ilmi’l-Meânî fî Hâşiyeti’l-Konevî (ö.1195) alâ tefsiri’l-Beydâvî*. Kahire: Ezher Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Arap Dili ve Edebiyatı Bölümü, Doktora Tezi, 2005.

el-Harezmi, Kâsım bin Hüseyin. *Şerhu'l-Mufasssal fî San'ati'l-İ'râbi'l-Mevsûm bi't-Tahmîr*. thk. Abdurrahmân b. Süleymân el-Useyimî, 4 Cilt. Riyad: Mektebetü Ubeykân, 1421/2000.

Hasan, Abbâs. *en-Nahvü'l-Vâfi*. 4 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Maarif, 3. Basım, ty.

Hasan Osman, Muhammed. *İ'râbu'l- Kur'âni'l-Kerim ve Beyânü Me'ânîhi*. 12 Cilt. Kahire: Dâru er-Risâle, 1423/2003.

el-Hatîb el-Kâzerûnî Ebû'l-Fazl Muhammed el-Kuraşî. *Hâşiye alâ Envâri't-Tenzîl ve Esrâri't-Te'vîl*. Ankara: Milli Kütüphane, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 932, 200.

Hâşiye alâ Envâri't-Tenzîl ve Esrâri't-Te'vîl. Ankara: Milli Kütüphane, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 6627/1, 1-331a.

Hâtib el-Mevzi', İbn Nureddîn. *Mesâbihu'l-Meğânî fî Hurûfi'l-Meânî*. thk. Âid b. Nâfi' b. Dayfillâh el-Umerî. Kâhire: Dâru'l-Menâr, 1414/1993.

Hızlı, Mefail. "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/1 (2008), 25-46.

İ.B.B. Atatürk Kitaplığı. Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar. Erişim 23 Şubat 2022. <http://ataturkkitapligi.ibb.gov.tr/yordambt/yordam.php?>

İbn Atiyye, Ebu Muhammed Abdülhak b. Gâlib. *el-Muharreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*. thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed. 5 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1422/2001.

İbnü'l-Enbârî, Ebu'l-Berakât Kemâleddin Abdirrahmân Muhammed. *Nüzhetü'l-Elibbâi fî Tabakâti'l-Üdebâ'*. thk. İbrahim es-Sâmîrâi Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 3. Basım, 1405/1985.

İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osman. *'el-Hasâis'*. 3.Cilt. el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-Âmme. 1952.

İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr. *el-Musannef li İbn Ebî Şeybe*, thk. Ebû Muhammed Usâme b. İbrâhîm b. Muhammed. 15 Cilt. Kahire: el-Faruk el-Hadise li't-tabaati ve'n-Neşr, 1429/2008. <https://waqfeya.c4om/book.ph>

İbnü'l-Esîr, el-Mübârek b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî Mecdiddîn. *el-Bedi' fî 'ilmi'l-Arabiyye*. thk. Fethî Ahmed Aliyyuddîn. 2 Cilt. Câmiatü Ummu'l-Kurâ, 1420/2000.

İbnü'l-Hâcib, Cemâleddîn Osmân b. Ömer. *el-Kâfiye fî 'ilmi'n-Nahv ve's-Şâfiye 'ilmi't-Tasrif*. thk. Sâlih Abdi'l-Azîm eş-Şâir. Kâhire: Mektebetü'l-Âdâb, 1431/2010.

İbnü Hişâm el-Ensârî Cemâleddîn. *Muğni'l-Lebîb 'an Kütübi'l-Eârib*. thk. Mâzin el-Mübârek-Muhammed Alî Hamdullâh. 2 Cilt. Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1368/1964

Sebilü'l-Hüdâ 'alâ Şerhi Katri'n-Nedâ ve Belli's-Sadâ. Mısır: Mektebetu Dâri'l-Fecr, 1439/2017.

İbn Kâdî Şühbe, Ebu's-Sıdk Takıyyüddîn Ebû Bekr b. Ahmed. *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*. thk. Abdülhalim Hân. 4 Cilt. Haydarâbâd: 1399/ 1979.

İbn Mâlik. *Teshîlü'l-Fevâid ve Tekmîlü'l-Makâsıd*. thk. Muhammed Kâmil Berakât. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1387/1967.

İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrût: Dâr Sâdır, 1414/ 2010.

İbnü's-Serrâc, Ebû Bekr Muhammed b. Seri b Sehl el-Bağdadî. *el-Usûl fi'n-nahv*. thk. Abdülhüseyn el-Fetlî. 3 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1417/1996.

Kaçar, Halil İbrahim. "Arapça'da Meânî (Semantik) Açısından Atıf (Bağlama) Edatları". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/2 (2012), 163-191.

el-Kannevcî, Sadık b. Hüseyin. *Ebcedü'l-'Ulûm*. thk. Abdülcebbâr Zekkâr. 3 Cilt. Dimeşk: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1978.

Karaarslan, Ahmet. *İsmâil el-Konevî'nin Kelâma Dâir Risâlelerinin Tahkiki*. Aksaray: Aksaray Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi 2019.

Karadavut, A. (1997). Arap Dilinde Lahnin Doğuşu. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyât Fakültesi Dergisi*, 7/7 (Ağustos 1997), 325-350.

Kayapınar, Durmuş Ali. İ'râbu'l-Kur'ân-Kur'ân-ı Kerîm'in Gramerine Giriş. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyât Fakültesi Dergisi*, 3/3 (Nisan 1990), 331-371.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/neuifd/issue/19717/210748>

Kehhâle, Ömer Rıza. *Mü'cemü'l-Müellifin Terâcimü Musannifi'l-Kütübi'l-Arabiyye*. 4 Cilt. Dimeşk: Müessesetü er-Risâle, 1414/1993.

Mu'cemü'l-Müellifin. 15 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arâbî, 1376/1957.

Keskin, Mustafa. “Şihâbüddin el-Hafâcî: Hayatı, İlmî Şahsiyeti ve Eserleri” Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 3/2 (Aralık 2016), 101-130.

Kızılkaya, Yakup. “Harf-İ Cerle Müte'addilik Bağlamında Fiil-Harf-İ Cer İlişkinin Tahlili”. *Ekev Akademi Dergisi* 24/81 (Şubat 2020), 507-521.

el-Kisvânî, Nâsır Sabra. *el-Kitâb ve'l-Kur'an* li-Muhammed Şâhrûr. Kahire: Asîru'l-Kütüb, 2013.

Koca, Ferhat. “İbnü'l-Hümâm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 21/87-90. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2000.

Koçibey Risalesi. TBMM Kütüphanesi. Ebu'z-Ziya Matbaası, 1303.

Konevî, İsmâüddin İsmâîl b. Muhammed. *Hâşiyet el-Konevî 'alâ Tefsir el-Kâdı Beydâvî*. Edirne: Selimiye Yazma Eser Kütüphanesi, 3163.

Hâşiyet el-Konevî 'alâ Tefsir el-Kâdı Beydâvî ve me'ahû Hâşiyetü İbni't-Temcid. thk. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer. 20 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422/2001.

Konevî, İsmâîl b. Muhammed b. Mustafa. *Hâşiyet alâ Envâri't-Tenzîl ve Esrâri't-Te'vîl*. Ankara: Milli Kütüphane, Çankırı İl Halk Kütüphanesi, 308, 1-257.

Hâşiyet alâ Envâri't-Tenzîl ve Esrâri't-Te'vîl. Manisa: Manisa İl Halk Kütüphanesi, 4350/2, 1-671; 4350/3, 1-336; 4350/4, II-392.

Konevî, İsmâîl Vehbî b. Muhammed. *Hâşiye alâ Envâri't-Tenzîl ve Esrâri't-Te'vîl*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Antalya Tekelioğlu İl Halk Kütüphanesi, 72, 200.

Konevî, Hafız İsmâîl Muhammed b. Mustafa. *Hâşiye alâ Envâri't-Tenzîl ve Esrâri't-Te'vîl*. Konya: Konya Karatay Yusufâğa Kütüphanesi, 5168/750.

Kur'ân Yolu Meâli. haz. Hayrettin Karaman vd. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 6. Basım, 2017.

Kur'ân Yolu. Erişim 26.03.2022. [Kur'an-ı Kerim - Diyanet İşleri Başkanlığı](#)

Maden, Şükrü. *Tefsirde Hâşiye Geleneği ve Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyhzâde 'alâ Tefsiri'l-Kâdî el-Beyzâvî Örneği*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.

Maden, Şükrü. “Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl Literatürü Ve Literatür Değerlendirmesi”. Mustakim Arıcı (ed.). *İslam İlim ve Düşünce Geleneğinde Kâdî Beyzâvî*, 581-657. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2017.

Mardin, Ebu'l-Ulâ. *Huzur Dersleri*. İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1951.

Mehmed Hâkim Efendi. *Hâkim Efendi Tarihi*. thk. Tahir Güngör. 2 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.

Meylânî, Muhammed b. Abdurrahim. *Şerhu'l-Muğnî fi'n-Nahv*. thk. Muhammed Tarık Mağribiyye. İstanbul: Mektebetü'l-İrşâd, 1. Basım, 1438/2017.

Molla Câmi, Abdurrahmân b. Ahmed Nûreddîn (el-Fevâidü'z-Zıyâiyye). İstanbul: Fazilet Neşriyat, 2016.

Mufasssal Osmanlı Tarihi. 5 Cilt. İstanbul: Güven Yayınevi, 1971.

el-Murâdî, Muhammed Hâlil b. Ali. *Silkü'd-Dürer fi A'yâni'l-Karni's-Sânî Aşer*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1301/1988.

Mustafa, İbrâhim. *İhyâü'n-Nahv*. Kahire: Hindawi, 2012.

el-Mutayrî, Emel İd Nüveyfa'. "*el-Bedi' fî Hâşiyeti'l-Konevî alâ tefsîri'l-Beydâvî*".

PDF: Arşîfü'l-İslâm, 2019, 28.

https://islamarchive.cc/index.php?p=bib_lib&id=5444968

en-Nehhâs, Ebû Ca'fer en-Nahvî. *Kitâbü et-Tuffâhe fi'n-Nahv*. thk. Korkîs Avvâd. Bağdat: Matbaatü'l-Âni, 1385/1965.

Nuvayhid, Âdil. *Mu'cemü'l-Müfessirîn min Sadri'l-İslâm hatta'l-Asri'l-Hâzır*. 2 Cilt. Beyrût: Müessesetü Nuvayhid, 3. Basım, 1409/1988

Ömer, Ahmed Muhtâr. *Mu'cemu'l-Lügati'l-'Arabiyye el-Mu'âsıra*. 4 Cilt Kâhire: 'Âlimü'l-Kütüb, 1. Basım, 1429/2008.

Özcan, Abdülkadir. "Mahmud I". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/348-352. Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2003.

Özen, Şükrü. "Teftâzânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/299-308. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2011.

Özkan, Selim Hilmi. "Mustafa III". *İslâm Tarihi ve Medeniyeti 13*. ed. Mehmet Şeker. 79-86. İstanbul: Siyer Yayınları, 2018.

Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 4. Basım, 1993.

er-Radî, Muhammed b. el-Hasen el-Esterâbâdî. *Şerhu'r-Radî li-Kâfiyeti İbni'l-Hâcib*. thk. Hasen b. Muhammed b. İbrâhîm. 2 Cilt. Suud: Câmîatü'l-İmâm Muhammed b. Suûdi'l-İslâmiyye, 1417/1966.

Rufeyde, İbrâhîm Abdullah. "*en-Nahv ve Kütübü't-Tefsîr*". 2 Cilt. ed-Dâru'l-Cemâhîriyye, 3. Basım, 1399/1990.

Safedî, Salâhuddîn Halil b. Aybeg. *el-Vâfi bi'l-Vefâyât*. thk. Ahmed el-Arnâvut-Türkî Mustafa. 29 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi et-Türâsi'l-Arabî, 1. Basım, 1420/2000.

es-Sâmerrâi, Fâdıl Sâlih. *Meâni'n-Nahv*. 4 Cilt. Ürdün: Dâru'l-Fikr, 1420/2000.

Sandıkçı, Sümeyra Hatice. *İsmail Konevî'nin Beyzâvî Hâşiyesinin Tefsir Tarihindeki Yeri: Lafzatullah Tefsiri Örneğinde Bir İnceleme*. İstanbul: 29 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.

es-Sanhâcî, Muhammed Dâvûd. “Metnü’l-Ecrûmiyye”. Suud:Dâru’s-Samî’î, 1419/1998.

Sarıcaoğlu, Fikret. “Osman III”. “Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi”. 33/456-459. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2007.

Sarıkaya, Yaşar. “Osmanlı Medreselerinin Gerilemesi Meselesi:Eleştirel Bir Değerlendirme Denemesi”. *İslam Araştırmaları Dergisi*, 3, (1999), 23-29.

es-Sekkâkî, Ebû Ya’kûb Sirâcüddîn Yûsuf b. Ebî Bekr. *Miftâhu’l-‘Ulûm*. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1407/1987.

es-Sîrâfî, Ebû Said. *Şerhu Kitâbi Sibeveyh*. thk. Ahmed Hasan Mehdîlî-Alî Seyyid Alî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1429/2008.

Subkî, Tâcüddîn Ebî Nasr Abdi’l-Vehhâb Ali b. Abdi’l-Kâfî. *Tabakâtü’ş-Şâfi’iyyeti’l-Kübrâ*. thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv- Mahmud Muhammed et-Tanâhî. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi’l-Kütübi’l-Arabiyye, 1383/1964.

Suyûtî, Abdurrahmân b. Ebi Bekr, Celâleddîn. *Kitâbu’l-İtkân fî Ulûmi’l-Kur’ân*. thk. Muhammed Ebu’l-Fadl İbrâhîm. 4 Cilt. Hey’etü’l-Mısriyye el-Âmme li’l-Kitâb, 1394/1974.

Süreyyâ, Mehmet. *Sicilli Osmânî*. 4 Cilt. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1308/1890.

Şensoy, Sedat. “Şerh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/555-558. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2010.

“Ta’likât”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/508-510. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2010.

Şeyhzâde, Muhammed b. Mustafa el-Kocevî. *Şerhu Kavâidi’l-İ’râb li-İbn Hişâm*. thk. İsmâîl İsmâîl Merve. Beyrût: Dâru’l-Fikri’l-Muasır, 1997.

Şimşek, Şahin. *Arap Gramerinin Kolaylaştırılması Bağlamında Yenilikçilik Hareketleri Ve Arapça Öğretimine Etkileri* Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018

Tahir, Bursalı Mehmed. *Osmanlı Müellifleri*. thk. A. Fikri Yavuz-İsmail Özen. 3 Cilt. İstanbul: Meral Yayınevi.

Taşköprizâde, Ahmed b. Mustafa. *Miftâhu's-Saâde ve Misbâhu's-Siyâde fî Mevdûâti'l-Ulûm*, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

Taşköprizâde, Ahmed Efendi, *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye fî ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye*, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1395/1975.

Tiyek, Fatih. *Kur'an'da Zamirin Mercii Tespitteki Bağlamsal Sorun*. Bilimname, XXVII, 2014/2, 141-157.

Topuzoğlu, Tevfik Rüştü. “Hâşiye”. *Türkiye Diyânet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 16/419-422. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1997.

Tural, Hüseyin. *Arapça Gramer ve İ'râb Teknikleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2016.

TYEKB, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı. Yazma Eserler Portalı. Erişim 18 Şubat 2022. <http://www.yazmalar.gov.tr/>

Uyar, Veli Sabri. *Konya Halkevi Aylık Kültür Dergisi*, sayı 116/117 s. 60. 1948.

Uzunçarşılı, İbrahim Hakkı. *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 3. Basım, 1988.

Yakût, Ahmed Süleymân. *Zâhîretü'l-İ'râb fî'n-Nahvi'l-Arabî*. İskenderiye: Dâru'l-Marifeti'l-Camiyye, 1994.

Yasdıman, Necla. *Adım Adım Kur'an Dili*. İzmir: Tıbyan Yayıncılık, 5. Basım, 2005.

Yıldırım, Ali-Şimşek, Hasan. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 11. Basım, 2018.

Youssef, Abdulsalam. "Beyzavî'nin Tefsirdeki Metodu". *Artuklu Akademi*. 3/1 (Haziran 2016), 121-147.

ez-Zehebî, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*. 3 Cilt. Kahire: Mektebetü Vehbe, 7. Basım, 2000.

ez-Zebîdî, Muhammed Murtezâ el-Hüseynî. *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*. thk. Abdü's-Settâr Ahmed Ferrâc. 40 Cilt. Kuveyt: et-Türâsi'l-Arabî, 2. Basım, 1385/1965.

ez-Zeccâcî, Ebu'l-Kâsım. *el-Îzâh fî İleli'n-Nahv*. thk. Mâzin el-Mübârek. Beyrût: Dâru'n-Nakkâş, 3.Basım, 1399/1979.

ez-Zeccâcî, Ebu'l-Kâsım Abdırrahmân b. İshâk. *Kitâbü'l-Cümel fî'n-Nahv*. thk. Ali Tevfîk el-Hamed. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1404/1984.

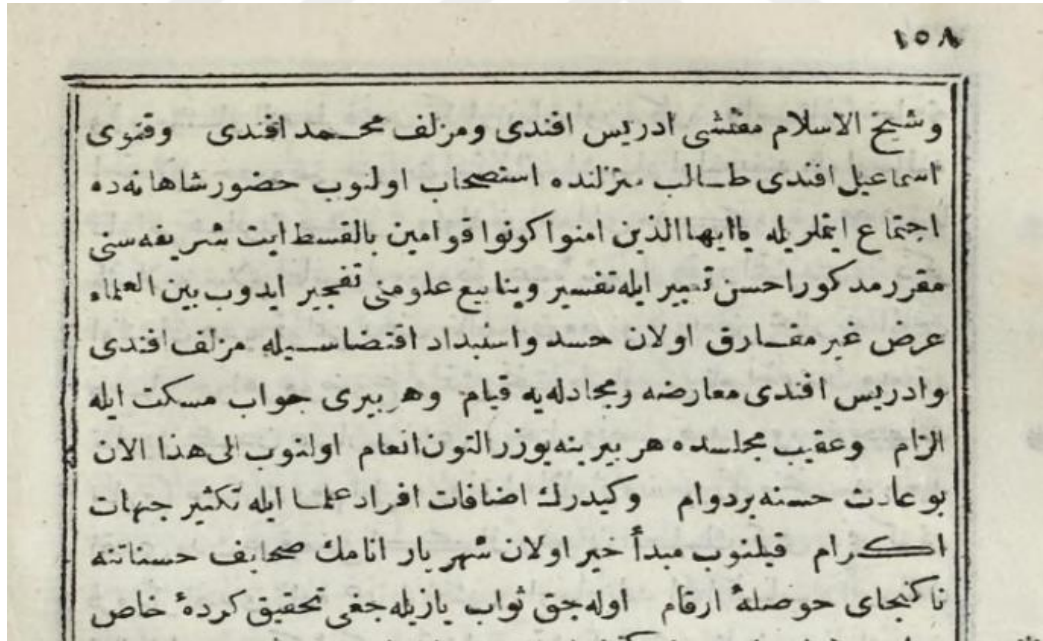
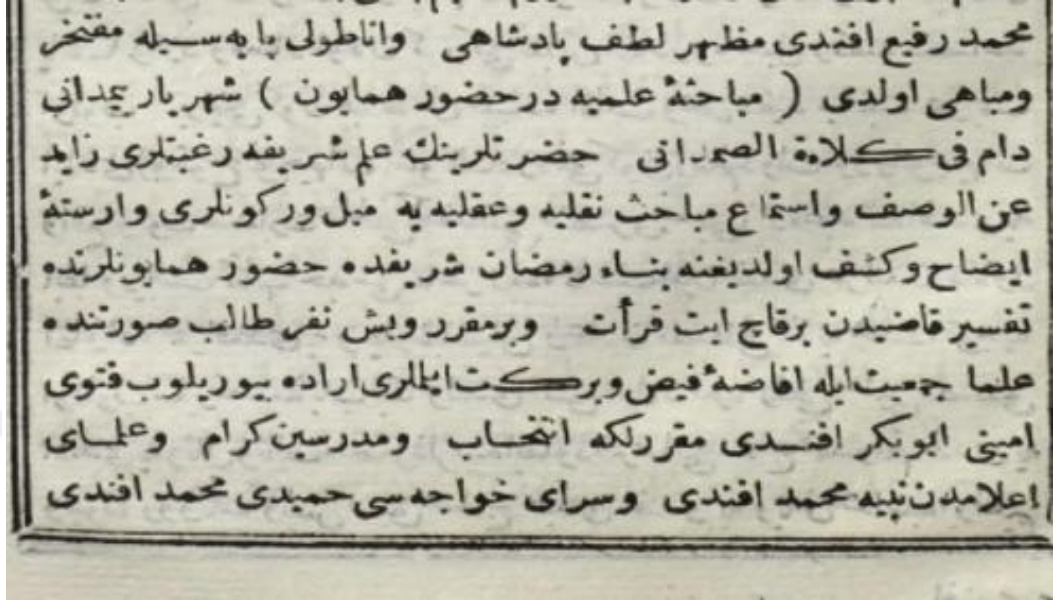
Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Ömer, *el-Keşşâf an hakâiki gavâmizi't-tenzîl ve uyûni'lekâvîl fî vücuhi't-te'vîl* (nşr. Adil Ahmed Abdülmevcud, Ali Muhammed Muavvaz), I-VI, Mektebetü'l-Ubeykan, Riyad 1998.

el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye. thk. Fahr Sâlih Kadâra Ürdün, Dâru 'Ammâr, 1425/2004.

Zirikli, Hayruddin Mahmûd b. Muhammed b. Ali b. Fâris. *el-A'lâm Kâmûsü Terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-A'rab ve'l-müsta'rebîn ve'l-müsteşrikîn*. 8 Cilt. Beyrût: Dâru'l-İlm Li'l-Melâyîn, 15. Basım, 2002.

EKLER

Ek I. İsmâîl B. Konevî'ye Dair Klasik Kaynaklardan Bilgiler

İsmâîl Konevî'nin Huzur-ı Hümâyunda bulunduğu dair Ahmed Vâsîf'ın Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâyiku'l-Ahbâr adlı eseri s.157-158.

(Mübâhese-i 'İlmiyye der-Huzûr-ı Hümâyun) Şehriyâr-i bi-meydânî dâme fi kilâeti's-samedânî hazretlerinin ilm-i şerîfe rağbetleri zâyid 'ani'l-vasf ve

istimâ‘ mübâhese-i nakliyye ve akliyyeye meyl ve rûkunları vâreste-i îzâh ve keşf olduğına binaen ramazân-ı şerifte huzûr-ı hümâyunlarında tefsîr-i Kâdîdan birkaç âyet kıraât ve bir mukarrir ve beş nefer tâlib sûretinde ‘ulemâ-i cemiyyet ile ifâda-i feyz ve bereket eylemeleri irade buyrulub fetvâ emini Ebubekr Efendi mukarrirliğe intihâb ve müderrisîn-i kirâm ve ‘ulemâ-yı a‘lâmdan Nebih Mehmed Efendi ve saray hâcesi Hâmîdi Mehmed Efendi ve şeyhulislâm müfettişi İdris Efendi ve Müzellef Mehmed Efendi ve Konevî İsmâîl Efendi tâlib menzilinde istishâb olunub huzur-ı şahanede ictimâ‘ etmeleriyle “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا قَوَّامِينَ بِالْقِسْطِ” âyet-i şerifesini mukarrir-i mezkûr ahsen-i ta‘bîr ile tefsîr ve yenâbî‘-i ulûmunu tefcîr edip beyne’l-‘ulemâ arz ve gayr-ı müfârik olan hased ve istibdâd iktizâsıyla Müzellef Efendi ve İdrîs Efendi muâraza ve mücâdeleye kıyâm ve her biri cevâb-ı müskit ile ilzâm ve ‘akîb meclisde her birine yüzer altın in‘âm olunub ilâ hâze’l-ân bu âdet-i hasene ber-devâm ve giderek izâfât-ı ifrâd ‘ulemâ ile teksîr cihât-ı ikrâm kılınıp mebde-i hayr olan şehriyâr-ı inâmın sahâyif-i hasenâtına nâ-gencâ-yı havsala-i erkâm olacak sevâb yazılacağı tahkîk-i gerde-i hâs ve ‘âmmıdır.

قنوی اسماعیل افندی ۱۱۹۵

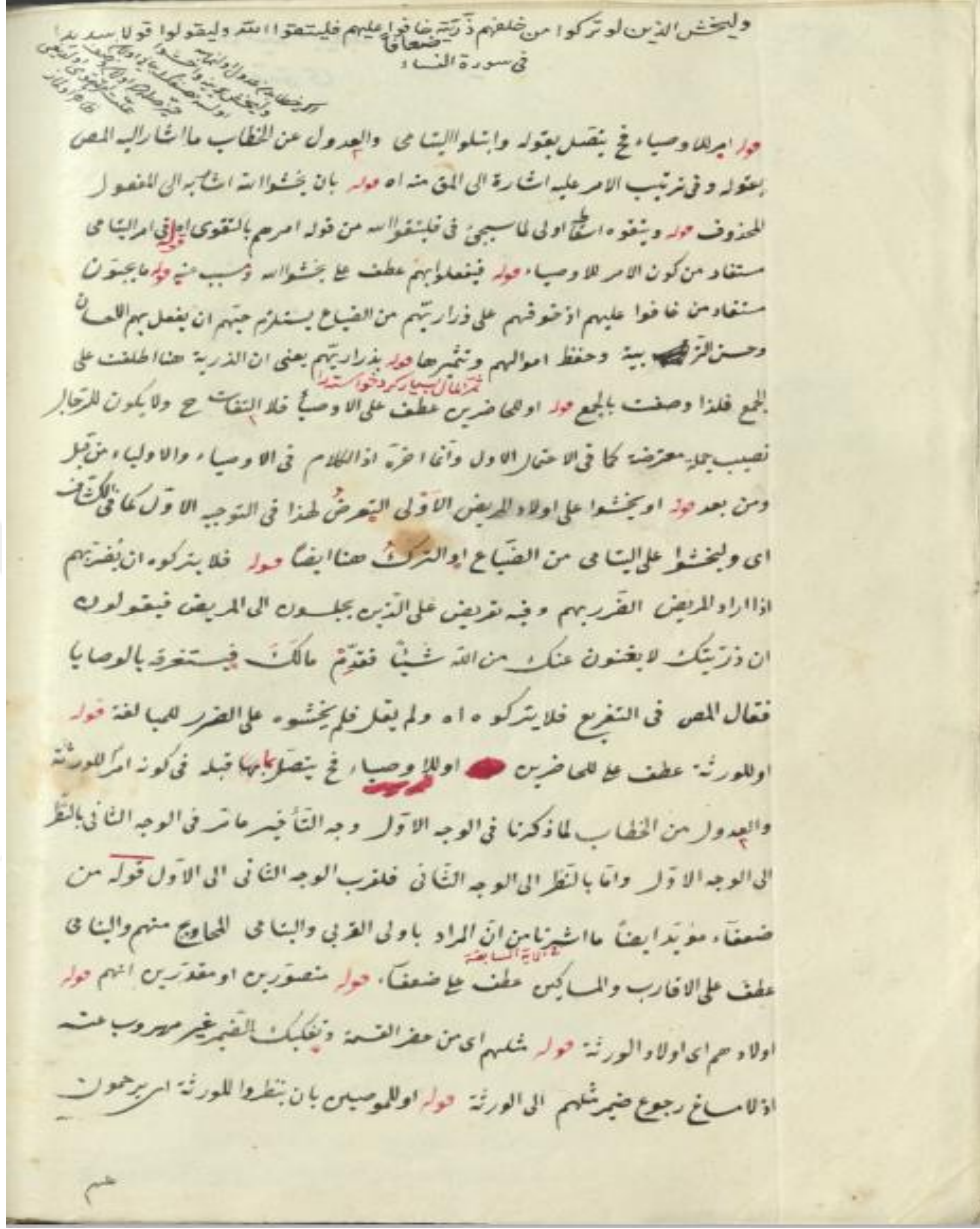
یدی بیوک جلد اوزرینه قاضییه بر حاشیه سی واردر ، وجوه اعراب ،
بیان ومعانی بحثنده قاضییه پک چوق خدمت ایتمشدر . مشکلات قاضییه
ومغلقات عباریهی آ کلامق سوداسنی طاشیانلره قونوی دن ایی بر مفتاح اولاماز .
چونکه مشارالیه متأخریندن بولونمق حسیبیه کچمش بحثلردن بر خیلی فکر
آلمش ، کندی فکرینده علاوه حتی آنلرک بعضیلرینی رد وابطالاه تصدی
ایدهرک حاشیه سنی میدانه کتیرمشدر . شهاب ، سیلکوتی ، عوض افندی ،

Cevdet Bey'in *Tefsir Tarihi* adlı eserinden Konevî İsmâîl Efendi'nin hâşiyesi hakkındaki açıklamaları. s. 147.

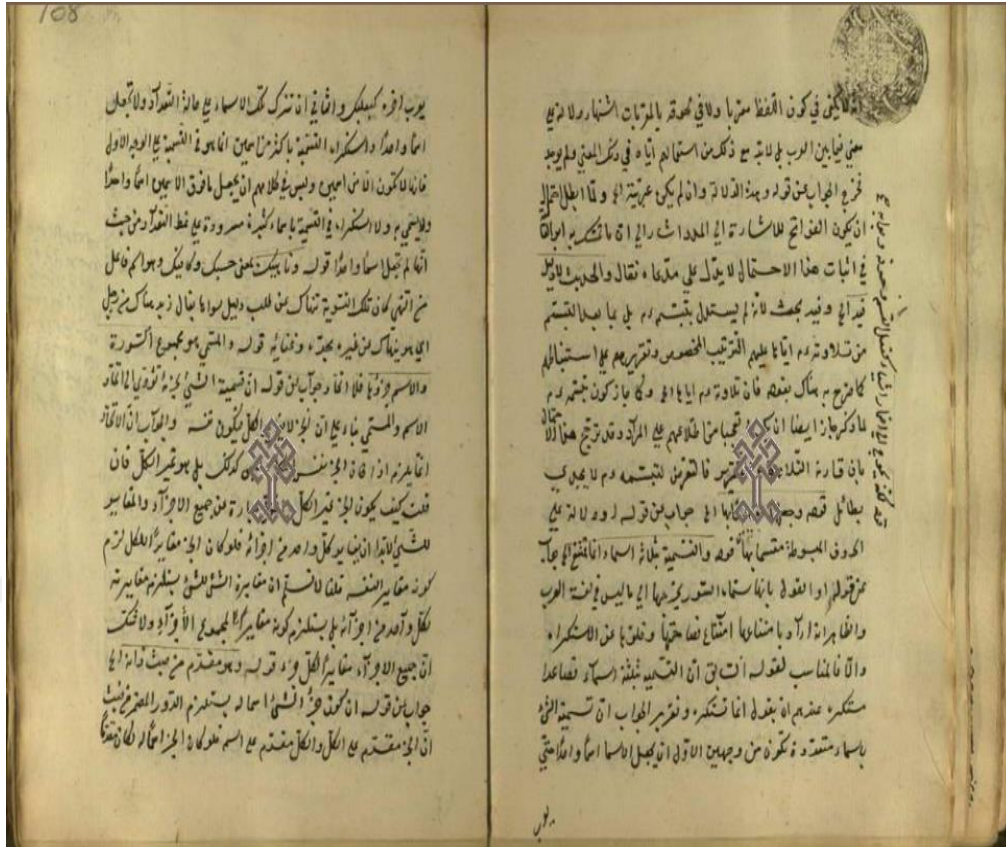
Konevî İsmâîl Efendi

Yedi büyük cilt üzerine Kâdî'ya hâşiyesi vardır, vücûhu i'râb, beyân ve me'ânî bahsinde Kâdî'ya pek çok hizmet etmiştir. Müşkilât-ı Kâdî'ya ve muğlakat ibâreyi anlamak sevdasını taşıyanlara Konevî'den iyi bir miftâh olamaz. Çünkü müşârun ileyh müteahhirînden bulunmak hasebiyle geçmiş bahislerden bir hayli fikir almış, kendi fikrini de ilave hatta onların bazılarını red ve iptale tasaddi ederek hâşiyesini meydana getirmiştir.

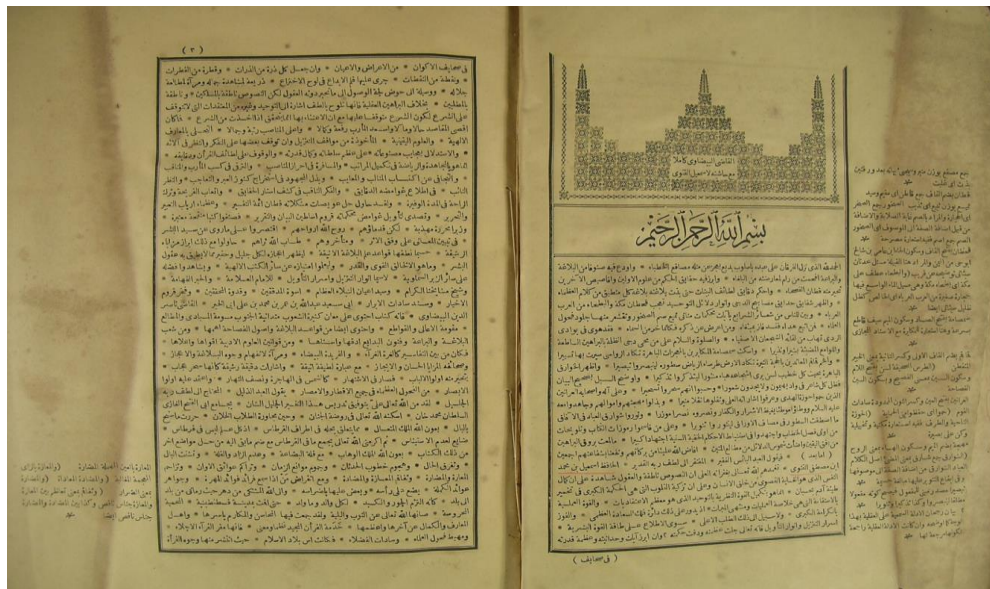
Ek II. Konevî Hâşiyesinin Yazma ve Matbu Nüshalarından Örnekler

Medine Arif Hikmet Kütüphanesinde 80/600 nr ile kayıtlı Konevî hâşiyesi. Nisâ sûresi 9. âyeti ile başlayan bölümüdür. Sayfanın en üstünde bahsi geçen âyet yazılmış olup Beydâvî'nin ifadeleri ise kırmızı mürekkeple belirtilmiştir.

Ankara Milli Kütüphanede Çankırı İl Halk Kütüphanesi koleksiyon ismiyle kayıtlıdır.
nr. 308, vr. 108.

Edirne Selimiye Yazma Eserler Kütüphanesi nr. 3163 vr. 3.

Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi nr. 35-1, vr. 3.

Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Laleli, nr. 314. vr. 540.